

ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏ

EŞQ SULTANI

R o m a n

BAKİ – 2005

Redaktor:
Vaqif Sultanlı

**Əzizə Cəfərzadə. Eşq sultanı,
Bakı, Şirvan nəşr, 2005, 207 səh.**

«Eşq sultanı» çağdaş Azərbaycan nəsrinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan Əzizə Cəfərzadənin sonuncu romanıdır. Tarixi janrda qələmə alınmış roman böyük Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin ömür yolundan bəhs edir.

© Turan İbrahimov, 2005

YAZIÇININ SON ROMANI

Azərbaycan nəsrinin təkrarsız simalarından biri olan Əzizə Cəfərzadənin yaradıcılığı özünün zənginliyi, əhatəliliyi və bənzərsizliyi ilə diqqəti çəkməkdədir. Yazıçının yaradıcılığının öləri şəkində nəzərdən keçirilməsi bir insan ömrünün nələrə qadir olduğunu sözün həqiqi mənasında anlamağa imkan verir.

Bilindiği kimi, Əzizə Cəfərzadənin yaradıcılığında tarixi mövzulu əsərlər aparıcı yer tutmaqdadır. O, bütün yaradıcılığı boyu bu mövzuya sadıq qalmış, nəticədə xalqımızın uzaq və yaxın tarixinin bir çox səhifələrini bədiiləşdirən orijinal sənət örnəkləri ortaya çıxarmışdır. Müəllifin «Aləmdə səsim var mənim» (1972), «Vətənə qayıt» (1977), «Yad et məni» (1980), «Bakı–1501» (1981), «Cəlaliyyə» (1983), «Sabir» (1989) kimi roman və povestləri bu baxımdan diqqəti çəkməkdədir.

Azərbaycanın istiqlaliyyət əldə etməsi Əzizə Cəfərzadənin yaradıcılığının daha da çiçəklənməsinə, mahiyyətə dəyişməsinə səbəb olmuş, tarixi mövzuda yeni-yeni əsərlərin yaranmasına təkan vermişdir. Bu illərin bəhrəsi olan «Eldən–elə» (1992), «Gülüstən»dan öncə» (1996), «Zərrintac – Tahirə» (1996), «Bir səsin faciəsi» (1997), «İşığa doğru» (1998), «Bəla» (1999), «Rübabə–Sultanım» (2000), «Xəzərin göz yaşları» (2002) romanları da tarixi mövzuda yazılmışdır. Ədibin tarixi romanlarında bir tərəfdən dövrün panoramı çəkilmiş, xalqımızın etnoqrafik yaddaşının aparıcı cizgiləri qabardılmış, digər tərəfdən ədəbi və siyasi şəxsiyyətlərin canlı, real bədii obrazı yaradılmışdır.

Yazıçının ölümündən bir qədər əvvəl bitirdiyi sonuncu əsəri – Türk şerinin peyğəmbəri Məhəmməd Füzulinin həyatından bəhs edən «Eşq sultanı» (2003) romanının tarixi mövzuda qələmə alınması da olduqca təbiidir.

Məlum olduğu kimi, Füzulinin həyatı və qeyri-adi yaradıcılığı beş yüz ildən artıqdır ki, söz - sənət dünyasını öz sehrində, cazibəsində saxlamaqdadır. İllər ötdükcə bu böyük dahinin əsərləri daha artıq dərəcədə diqqəti çəkməkdə və nəzəri-estetik fikri məşğul etməkdədir. Bu mənada Əzizə Cəfərzadənin yaradıcı ömrün ucalığında Füzuli sehrinə düşməsi tamamilə təbiidir.

Bu mənada «Eşq sultanı» Əzizə Cəfərzadənin yaradıcılığının son örnəyi kimi maraq doğurmaya bilməz. Ona görə də romanı ya-

zıçının zəngin və çoxcəhətli yaradıcılığının təsadüfi bir örnəyi hesab etmək doğru deyildir.

Bilindiyi kimi, Əzizə xanım bütün ömrü boyu gərgin işləmiş, daim yaradıcılıq dünyasına bağlı olmuşdur. Lakin o, ömrünün son illəri daha məhsuldar işləyirdi; onunla yaxın ünsiyyətdə olanlar yazıçının daim vaxtın azlığından şikayətləndiyini xatırlayırlar.

Onu da qeyd edək ki, Füzuli mövzusu Əzizə Cəfərzadənin yaradıcılığı üçün ötəri və gözlənilməz deyildir. O, uzun illər boyu bu mövzu ilə maraqlanmış, nə zamansa yazacağını düşündüyü roman üçün fakt və materialları daha erkən illərdən toplamağa başlamışdır. Yazıçının Füzuliyə həsr olunmuş elmi tədqiqatları da diqqətəlayiqdir. Habelə xatırlatmağa ehtiyac vardır ki, Şamaxı rayonunda yerləşən xaraba Bayat kəndinin yerində abidə qoyulması təşəbbüsü də Əzizə xanıma məxsusdur.

Təsadüfi deyildir ki, romanda Füzulinin Şirvandan köçüb getməsi, əslən Şamaxının qədim Bayat kəndindən olması versiyası əsas götürülmüş və hadisələr bu məcrada təsvir edilmişdir. Məhz buna görə də roman boyu Füzulinin obrazı və şəxsiyyəti vətən həsrəti, qürbət duyğuları ilə qovuşuq ifadəsini tapmışdır.

«Eşq sultanı» romanında yazıçının yaratmış olduğu Füzuli, Həbib, Mühibbi kimi tarixi şəxsiyyətlərin obrazları özünün orijinallığı, bən-zərsizliyi ilə diqqəti cəkməkdədir. Bu obrazların yaradılışında faktlar və sənədlərlə yazıçı təxəyyülü məharətlə qovuşmaqda və biri-birini tamamlamaqdadır. Romanda həmçinin «Söhbətül-əsmar» və «Bəngü-Badə» əsərinin yaranması ilə bağlı təsvir olunan epizodlar özünəməxsusluğu ilə seçilməkdədir.

Romanın diqqəti cəkən məqamlarından biri də burada Füzulinin və onunla həməsr olan digər şairlərin yaradıcılığından gətirilmiş poetik örnəklərin təsvir olunan hadisə və əhvalatların məzmununa uyğun şəkildə verilməsidir. Bu poetik örnəklər bir tərəfdən tarixin cizgilərini canlandırmağa imkan vermiş, qarşı tərəfdən əsərin poetik ovqatını və ruhunu təmin etmişdir.

«Eşq sultanı» romanında Əzizə xanım öz yaradıcılıq üslubuna sadıq qalaraq dövrün etnoqrafiyasını canlandırıb, bu da təsvir olunan mühitin tamlığını, bütövlüyünü dərk etməyə imkan vermişdir.

Romanın üslubuna dərin, axıcı bir lirizm hakimdir. Bu lirizmi bir tərəfdən əsərin mövzusu, digər tərəfdən yazıçının özünəməxsus üslubu diqtə etməkdədir. Əsərin bölmələri süjetin bütövlüyünü

təmin etdiyi kimi, bu bölmələrin hər birinin müəyyən mənada bitkin məzmunu malik olduğu da diqqətdən qaçırılmamalıdır.

Son olaraq romanın müəllif tərəfindən əlyazma şəklində deyil, diktofonla yazılmasını hörmətli oxucuların diqqətinə çatdırmağı zəruri hesab edirəm. Çünki romanın ənənəvi tərzdə yazılmaması bizim islah etməkdə cətinlik çəkdiyimiz müəyyən qüsurlara səbəb olmuşdur. Lakin buna baxmayaraq romana müdaxilə edilməmiş, onun dilinə, üslubuna, təsvir edilən hadisələrin ardıcılığına toxunulmamışdır.

Vaqif SULTANLI,
filologiya elmləri doktoru, professor

BAYATLAR

Bayat... Nə qədər doğma, nə qədər əzizdi hər bir Oğuz qəbiləsinə mənsub olan şəxs üçün bu ad. Bayat qəbiləsi haqqında xeyli rəvayətlər var. Rəsmi, qədim mənbələrdə Bayat qəbiləsi haqqında maraqlı məlumatlara rast gəlirik. Məsələn, Mahmud Kaşgari “Divani lüğəti-türk”də Oğuz qəbiləsinin adlarını sayanda Bayatı doqquzuncu cərgədə verir, - doqquzuncu yerdə. Amma Fəzlullah Rəşidəddin “Oğuznamə”sində göstərir ki, Bayat Oğuz xanın oğlu Gün xanın oğludur və qəbilə də Bayatın adı ilə adlanır. Bu qəbiləni Oğuz tayfası qəbilələri içərisində ikinci cərgədə yerləşdirir. Təxminən eyni şeyi Əbülqazinin “Şəcərəyi-tərakimə” adlı əsərində müşahidə edirik. Onun da yazdığına görə Bayat, Gün xanın oğludur. Qəbilə cərgəsində ikinci yerdə göstərilir. Bunlar, əlbəttə, rəsmi mənbələrdi, qədim rəsmi mənbələr. Mənim fikrimcə isə, əsl mənbə bizim folklorumuzdadı. Bayat adı ilə bağlı rəvayətlər, söyləmələr, deyimlər... Rəvayətlərə görə, təkcə rəvayətdimi?.. “Kitabi-Dədə Qorqud” da daha çox sənəddir, tarixi bir sənəd. Oradan da öyrənirik ki, ulu, müqəddəs Dədəm Qorqud özü də Bayat qəbiləsindənmiş. Şifahi ədəbiyyatımızın böyük bir qolu bayatı adlanır, Bayat qəbiləsi ilə bağlıdır. Buna sadəcə adi bir şerlər yığını, bayatılar yığını kimi baxmaq doğru deyil. Məncə bayatı böyük bir dastandır. Elə bir dastan ki, öz qolları, öz qəhrəmanları, öz fəsilləri var. Bütöv bir xalqın yaratdığı «Koroğlu» kimi, “Manas” kimi, «Kalevala» və sairə kimi böyük bir dastandır, fəsilləri ilə, mübarizə obyektini ilə, yeri-yurdu ilə, qəhrəmanları ilə. Bax, həmin bayatılarda bizim millətimizin tarixi öz əksini tapmışdır.

Vermə Xəzərə məni,
Çəkər bazara məni,
Aç belindən qurşağı,
Salla məzara məni.

Mən iddia eləmirəm ki, bu bayatı Xəzərilər dövründən olduğu şəkildə gəlib bizə çatıb. Amma hər halda Xəzər dövrünün izlərini özündə saxlayır. Yaxud:

Apardı Batı məni,
Qul elər satı məni,
Yollar uzun, mən yorğun,
Doğrayıb çatı məni.

Burada heç bir sənəd, möhür lazım deyil. Batının adınacan qeydiyyat var. Belə bayatılar çoxdur:

Gələn nəfəsdir mənə,
Yad yer qəfəsdir mənə.
Yuxumda Bayat gördüm,
Yuxusu bəsdir mənə.

Bəlkə elə bu bayatıları da yaradan kimdisə, həmin o Bayat qəbiləsinin tayfalarından, nəfərlərindən biri idi. Bir zamanlar millətlərin miqrasiyası dövrü olub. Millətlər köç ediblər. Özlərinə yurd-yuva, atları üçün yeni otlaqlar axtarıblar. Atlarının nallarının zərbindən kürreyi-ərz titrəyib. Bu zaman Oğuz tayfası da özünə yeni-yeni yurdlar, yuvalar axtara-axtara başqa millətlər kimi, başqa xalqlar kimi miqrasiya vəziyyətində olub. Beləcə, göytürklərin, hunların böyük bir qismi, Oğuzların böyük bir qismi Cənubdan gəlib, Orta Asiyadan keçib. Cənubdan gəlib bu yerlərdə, sonralar Şirvanşahlar ölkəsi adlanan bu yerlərdə özlərinə məskən salıblar. Hələ islamiyyətdən xeyli əvvəl Allahın, yaradıcının, xalığın vəhdaniyyətini - birliyini qəbul eləyən türk soyları bu yerlərdə iz qoyublar, bu gün də yaşayan Hun dağı, Hunnuca, Göylər, Göycə gölü, Göy-göl, Göydərə, hamısı Allahın verdiyi vəhdaniyyət - bir olan göylərlə bağlıydı. Bu zaman, bu keşməkeşli zamanda bir sıra tayfalar, xüsusilə Bayat tayfaları, qəbilələri Azərbaycanda yerləşib. İndinin özünəcən Azərbaycanda bir neçə Bayat kəndi var. Ağcabədidə, Salyanda, Şamaxıda, Ucarda, Qubada beləcə Bayat kəndləri var. Dəvəçidə həтта Sincan Bayat, Uzun Bayat adında iki ayrı-ayrı kənd yerləşir. Beləcə tayfalar hər yana səpələndiyi kimi, Azərbaycanın da müxtəlif torpaqlarına, müxtəlif yerlərinə Bayat qəbilələri səpələnib. Amma bir-birilə əlaqəsini kəsməyib, bir-birilə əlaqəsi olub həmişə. Qudalıq olub, qohumluq olub aralarında. Mənim həтта Quba ilə Udulu arasındakı qohumluq əlaqəsi, get-gəl əlaqəsi yadımdadır. Bu Bayat kəndlərindən biri Şamaxıda yerləşirdi. Şamaxı ilə Göylər arasında gözəl bir təpədə yurd salmışdı

bu kənd. Əhalisi əvvəldən heyvandar olub, əkinçi olub, taxıl əkib, sarı buğdası, ağ buğdası, qaraqılçıqı ətraf kəndlərdə tanınıb, sevilib, bəyənilib. Yaylaqları, qışlaqları olub, yarımköçəri həyat sürüblər. Qışlaqları Küdrü düzündə Ağcamanlı qışlağı adlanardı. Heyvandarlıq xüsusi yer tuturdu həyatlarında. Yayda yaylağa köçərdilər. Daha doğrusu, qoyun-quzu, heyvanat köçərdi, Zarat kəndindən yuxarılarda yerləşirdi yaylaqları. Amma əkin-biçinlə daha çox məşğul olanlar qışlaqda qalırdı, yəni, Bayatın elə özündə qalırdı. Biçinçilər, o taylı biçinçilər gəlirdi. Özləri biçirdilər, tayaya vururdular. Payızda xırman salırdılar. Yaz qurtarana yaxın görərdin ki, dəvələr qatarlandı, atlar yükləndi, heyvanat hazırlandı. Çobanlar qoyunları bir-iki gün qabaqdan qabaqlarına qatıb dağlara tərəf sürməyə başlardı. Onların dahiycan da gəlinlər, qayınanalar, baldızlar, arvad-uşaq dəvələrə, atlara süvar olub üzü Zarat yaylağına tərəf, Zaratın üst tərəflərindəki yaylaqlarına yola düşdülər. Bu kəndin camaatı, bölgünü sevməsəm də, deməliyəm, qatı şiə idi. Bu kənddə bir nəfər də olsun, Kərbəlayi, yaxud heç olmasa, Məşədi adı olmayan adam yox idi. Son əsrəcən Məşədi Güllü, Məşədi Mehbalı, Məşədi Güllü, Məşədi Mahmud, Məşədi Umbay, yenə bir Məşədi Umbay, Məşədi Şaban, Məşədi Heydər, Kərbəlayi Mənaf, Məşədi Qəribə, Məşədi Ələsgər, Məşədi Pərişanım, Kərbəlayi Usub, Kərbəlayi Yusif, Kərbəlayi Tağı məşhur adamlar idi. Vardan da, dövlətdən də hallı idilər. Ağa çağıran kimi onun qulluğuna getməyi vacib bilirdilər. Bayatda təbəhlər vardı - Mehbalılar təbəhi, Yüzbaşılar təbəhi, Umbaylılar, Külüllülər təbəhləri var idi. Ən yaxın kənd Çarxan idi. Çarxanla qudalıqları da var idi. Bayatda iki müqəddəs piri vardı - biri Seyid Həşim piri, biri də kəndin yuxarısında qəbristanlığa tərəf Seyid piri var idi. Bayat kəndinin ərazisində gözəl bağlar vardı, məşhur idi, meyvəli bağlar idi, güllü bağlar idi. Baxdıqca ağıl da doymurdu, ürək də doymurdu. Məşədi Mehbalı bağı, Məşədi Heydər bağı, Məşədi Nəzir bağı çox məşhur bağlar idi. Bayatda elə analar, elə qarılar var idi ki, elə nənələr var idi ki, bu nənələr bayatçı idilər, ağıcı idilər, laylaçı idilər. Bala dünyaya gələndə laylalar qoşardılar, toyda-nişanda bala boyuna sevinərdilər, sevincli bayatılar qoşardılar. Dünyadan əzizləri gedəndə dəhşətli ağılar söyləyərdilər. Bunların içində elələri var idi ki, Məşədi Güllü qızı, Mehbalı qızı, Kərbəlayi Heydər qızı Mələk... Elələri var idi ki, Kərbəlayi Yusif qızı... Bu nənələr, bu analar qoşduqları bayatıları öz adlarına

çıxmırdılar, bədahətən lazım olduqları yerdə deyirdilər və o incilər ümumi bayatı incilərinə qoşulurdular, Bayat qəbiləsinin, Bayat analarının qoşduğu bayatılar. Çox qəribələri var idi. Elələri var idi ki, eşitməyindən doymazdın.

Əslim sorsan, Bayatdı,
Dərd məndə qatbaqatdı,
Qədimlərdən bəllidi,
At at deyil, muraddı.

At muraddı, atı da sevdilər Bayatda. Bir zamanlar uluların ulusu, ulu babaların, atlarla, at belində fəth etdiyi, doğma torpağa çevirdiyi bu yerlər, bu ellər, axarlı-baxarlı Bayat kəndinin özü bir yaylaq idi. Bayat kəndinin Göylərə gedən yol üstündə gözəl bir bulağı vardı, bal sulu, şəfa bulağı idi elə bil ki. Elin qızı, gəlini hər sabah, hər axşam toya, bayrama gedən kimi geyinib, bəzənər, bulaq başına gedərdilər. Bayatın qızları, cavanları sevə bilirdilər təbiəti, bağları, gülləri, çiçəkləri, axarlı-baxarlı, gözəl təpə üstündə yerləşmiş kəndi, buz sulu bulağı.

Bayatın bulağı var,
Elatda yığnağı var.
Sirrin yara gizli de,
Yerin də qulağı var. –

deyirdilər.

Nə qədər Bayat kəlməsi, nə qədər Bayat qəbiləsinin ana sözləri, nənə sözləri, ata sözləri bayatılara çevrildi, bayatılardan atalar sözünə çevrildi, ağızdan-ağıza, dildən-dilə keçdi. Beləydi Bayat.

APARDILAR

Kənddə sakitlik pozulmuşdu. Hamı ellər adəti, qaydasıycan hər il olduğu kimi yığılıb– yığışır, varidatından götürməli olduğunu götürür, dəvələrə, atlara çatır və yaylağa qalxmağa hazırlaşır dılar.

Baharın orta ayı idi. Elə indidən sürülərlə yavaş-yavaş Dəmirçidən o üzə, yaylağa qalxacaqdılar, Baba dağı tərəfə. Və bu hay-küyün içində, hamının başı öz işinə qarışıq olduğu halda qəfil bir qışqırtı qopdu.

– Kalba Zeynalın qızını qaçırdılar!

– Ayə, kim qaçırdı? Ayə, kim qaçırdı, necə oldu?

– Əyşi, bəlkə qız elə öz könlüynən qaçıb?

– Yox, o döyül. Ay bacı, belə zornan, bulaqdan, əli güyümlü. Güyümü alıb əlindən atıblar yerə, özünü götürüb aparıblar, atnan.

– Atnan aparacaqlar də. Deməzlər, at belində gedəsən? O da gedib at belində.

– Yox ey, bax o tərəfdən, Quşçu tərəfdən. Onların deyir, qanlılıqları var köhnədən. Oğru Məhəmmədin külfətiynən, ailəsiynən, nəslıynən. O Məhəmməd kişi əhd eləyibmiş ki, mən Kalba Zeynala bir dağ çəkməliyəm. Çəkdi də. Deyir, qızı o götürüb qaçırdıb oğlundan ötəri. Bu qanlılığa da bəlkə son qoydular.

– Əcəb son qoyacaqlar bu qanlılığa. Amma nə eliyibdi Kalba Zeynala? Neçə illərdi o yazıq çoban Həsəni ləhlədir, səni özüm evləndirəcəyəm, deyir.

– Hə də, qaragün çoban da inanmışdı ki, bu yəqin qızın cınağına çəkəcək çobanı, oğul eləyəcək, qızını da verəcək. Cani dildən də işləyirdi onunçün.

– Hə, onu de, işləyirdi. Sən demə kişinin qırımı ayrı qırım imiş. Qurğusu ayrı qurum imiş. O, çobana qız verərdi? Görəsən kimi, kəndin o hampa kişilərindən kimin oğlunu gözaltlamışdı ürəyində. Çobana qız verməzdi o. Həsən qaragün də nə bilsin? Çöldə işləyirdi o.

Qərəz ki, qoyunlar artıq yola düzəlmişdi. Çobanlar qoyunların ardınca fışqırıq çala-çala ey-ha, deyə, qurr, elətdirib su içdirə-içdirə çaydan, yavaş-yavaş yaylağa tərəf üz qoymuşdular. Kəndin camaatı, yaylağa qalxmalı olan heyvanlar, iri buynuzlu heyvanat, qız-gəlin, cavanlar atlara, dəvələrə minmişdilər. Çobanların ardınca yavaş-yavaş yaylağa tərəf üz qoymuşdular, qoymalı idilər ki, kəndə bu hay-küy düşdü. Hamının əli işdən qaldı, Kalba Zeynalın yaxın əqrəbasından bir neçə nəfər əli çomaqlı, əli yabalı, atlanıb Quşçu tərəfə yol aldılar, bir xeyli adam. Arvadlar sinə çırpırdılar.

– Allah, Allah... Allah sən saxla... Allah, sən saxla... Ay Allah, təzə qanlılıq düşməsin, yol üstündəyik, ay Allah...

– Ey yeri-göyü yaradan Allah, sən özün kömək ol, qanlılıq düşməsin.

– Budu ey, təzə qanlılıq düşəcək Quşçuynan bizim aramızda. Necə olacağıq, Allah bilir...

– Yoox, ağsaqqallar araya girər, barışıq eləyərlər. Köhnə qanlılığın əvəzinə qıza toy tutarlar, düzələr.

– Avazın yaxşıdı, oxuduğun Quran olsa, deyiblər. Hardandı o? Sünnü xeyratı...

– Aza, xalxın qızının xeyir işi olacaqsə əgər, indidən onu niyə xeyrata oxşadırsan? Ağzından yellər aparsın. Amma qız canlara dəyən qızdı. Özü də Həsənçün bihal idi lap, halsız idi. Çox istəyirdi Həsəni. O bayatıda necə deyirlər? Hə, hə, lap ordakı kimi.

Bu dərənin uzununu,
Çoban, qaytar quzunu.
Get, atama nökr ol...

– Yox, aaaz...

Get atama çoban ol,
Bəlkə verdi qızını.

– Sən deyən olsun. Allah ağzımızdan eşitsin. Yazıqdı. Qoy heç olmasa, aparıblar-aparıblar...

– Aaz, birdən Allah eləməmiş kimi aparıb qaytararlar. Düşməncilik, köhnə qanlılıqla qaytararlar qız uşağını geri. Day o rüsvayçılığın heç altından çıxmaq olmaz.

– Nə danışrsan, aaz, heç elə də şey olar? Əksinə, deyirlər ki, Məhəmməd kişi ona görə apardırb qızı ki, evləndirsin oğluna. Çoxdan ara-bərədə xosunlaşırdılar. Deyirdilər ki, apardıracaq qızı ki, evləndirsin oğlunən, qanlılığı götürsün, qohumluq bünövrəsi, qohumluq binəsi qoysunlar aralarında.

– Nə isə, Allah bilən məsləhətədi. Mən biləni, heç ağsaqqallar qoymazlar elə bir iş ola.

– Hə, arxayın ol. Odey, çapar getdi zədə - Uduluya, Kəlbayı Məmmədin yanına. Kəlbayı Məmməd barışdırar onları. Ağillı kişidi.

– Nöşün? Bu obalarda özlərinin ağsaqqalı yoxdu ki, burdan Uduluya adam göndəririlər?

– Yox, ay bala. O kişi elə nüfuzludu, elə adlı-sanlıdı... Bu yerlərdə, bu obalarda, bircə dənə tüfəng əmələ gəlib, o da ondadı.

– Tüfəng nədi, az? Tüfürçək?

– Yox ey... Belə uzaqdan vurur...

– Qılncdı?

– Yox ey...

– Oxdu?

– Əh... canıva oxdu. Yox bir... Oxdu...

– Qayıdırlar... Qayıdırlar... Ora bax... Qayıdırlar.

– Kəlbayı Məmmədə ona görə adam göndərirlər ki, bütün bu ətraf kəndlərdə, bax, o Pirsaat çayının başından ayağına hamı onu tanıyır, hamı ona hörmət eləyir. Qorxurlar ondan. Kərbəlayi kişidi...

– Buraların Kərbəlayısı da var, Məşədisi də.

– Olsun da... O ağızda kişi yoxdu. İgid adamdı. Bircə dəfə kəhər dayın üstünə qalxıb tərlən kimi bu dağların başında uçanda quş quşluğuynan qanad salır.

– Əh... Sən də qoy görək. Elə bil ki, aşıqdı, aşıqlardan söz öyrənib. Tərifə tərifə qoşur.

– Qayıdırlar... Qayıdırlar...

Doğrudan da, gedən atlılar geri qayıtdılar. Kəndin başında yığılmış yaşlı kişilər, hampalar onları qarşıladı. Hamı nigarançılıq içindəydi.

– Əyşi, kim aparıb? Nə aparıb?

– Kimi məlumdu də. Çoxdannan deyirdi Məhəmməd kişi ki, qohumluq bünövrəsi qoymaq istəyirəm.

– Qohumluğu onun başına dəysin, - deyən Kərbəlayi Zeynalın səsinə, sözünü kəsdilər.

– Əyşi, day qanı qannan yumuyublar ki. Qan suynan yuyulur da. Bir qız nə şeydi ki, ondan ötrü durub ayağa el-eli basıb, durub ayağa gedib təzədənən təzə qanlılıq salacaqsan?

– Salaram, canın da alaram.

– Yox... Nə sən can alansan, Əzrayılsan, nə o can verəndi hər adama. Ən yaxşısı budu, Zeynal kişi, mənim sözümə qulaq as, - kəndin ağsaqqallarından biri dilləndi, - qoy bu elə Uduludan Kərbəlayi Məmmədin də yanına gedərik. Mən bilən elə Məhəmməd kişi də gedər. Zeynal, mənim sözümə qulaq asginən. Barışıq eləyin, bu qızın toyunu eləyin birlikdə. Ondən sonra qoy qanlılıq iki kənd arasında ortadan götürülsün. Yoxsa yaylağa çıxa bilmirik. Yollarda, gah onların sürüsündən bizimkilər keçirdir bəri, gah bizimkilər götürür aparır o yana. Nəyə gərəkdi bu, nəyə gərəkdi? Bədi... Bədi.

– Bizə binamus deyəcəklər.

Yaylağa çata-çatmayada arxadan gəlib çatanlar xəbər gətirdi ki, qız özünü qayadan gıcova atıb, Pirsaatın gıcovuna.

Hamı heyrdə qaldı.

– Neyçün, ay bala? Neyşə, ay bala?

– Deyir, guya Uduludan o ağsaqqal da gəlincə, məsələni həll edincə hamısı, əqrəbanın arvadları, oğru Məhəmmədin arvadları və əqrəbası qızı burunlayırlarmış. Qız da qorxub ki, qaytaracaqlar onu geri. Kənddə də üzükara deyəcəklər. Deyəcəklər ki, yəqin üzükara çıxıb ki, qaytarıblar geri. Odu ki, alobaşdandan, camaat yatmışkən hələ, it qurddan seçilməyən vaxtda gedib atıb özünü gıcova.

– Vay, yazıq... Vay, yazıq...

– Day demə. Bu da bir bəla oldu. Bu da bir bədbəxtlik oldu Zeynal kişiye.

– Bədbəxtlik nədi? Deynən təzədən qanlılıq dirçəldi. Onun dərđini çəkinən.

– Hər halda qoymazlar qanlılığı dirçəlməyə axlı olanlar.

– Axlı olanlara əl çatıncan, iş işdən keçib, yenə də iş işdən keçəcək.

– Allah kərimdi, dərđ çəkməyin, iş-gücdə olun.

Təəssüflənənlərin biri də ürəyinin dərinliklərində o ilk məhəbbətini gizlədən Süleyman oldu. Bir zamanlar uşaqkən bir kənddə böyümüşdülər, qonşu olmuşdular. Birlikdə şərik olub, bostan əkmışdilər. Qız böyüdükcə, özü də böyüdükcə ürəyində bir arzu, bir istək artmışdı. Amma sonra tale elə dəyişmişdi ki, qız ona qismət olmadı. Olmadı və bu faciə, bu ağır itki əslində Süleymanın ürəyində deyim ki, bəlkə də əqrəbasından artıq yer eləmişdi. Doğrudur, Səlminaz nə gözəllikdə, nə qabiliyyətdə, nə nəsildə geri qalan deyildi. Bəlkə də artıq idi, amma hər halda o ilk məhəbbətin izi Süleymanın ürəyində kiçik bir yara kimi, daha doğrusu, bir yaranın çapığı kimi iz qoyub keçib getmişdi.

– Yoox. Binamus-zad deyib-eləməyəcəklər. O binamus deyənin ağzını tərsinə cıraram mən özüm. Cahıllar, gedin, yüklərinizi-zadı hazırlayın. Düz yaylağa çıxırıq. Mən özüm Uduluya – Kəlbayı Məmmədə xəbər göndərrəm. Əgər Məhəmməd kişi də oraya adam göndəribse, barışığa razılıq versin. Barışığın bünövrəsini, özü necə məsləhət bilsə, o cürə qoysun.

Kimi narazı halda, kimi ürəyində razılaşaraq ağsaqqalın sözüne dağılışdılar. Qapılarda yük altında durmuş heyvanatı dəbərdir yaylağa tərəf, çobanların ardınca üz qoydular.

MÜJDƏ

Səlminazın fikri, ruzigarı qara idi demək olmazdı, əmisi oğlu onun bütün əzablarına, gərək olsa, dözərdi. Əmisi oğlu onu günəşdən kölgələndirir, yağışdan daldalandırır, ağır, çətin işlərə qoymurdu. Hətta divarlara təzək yapmasına da razı olmurdu o gül əllərin.

– Əmiqızı, odun alaram, odunçu gətirib satır, meşəçilər gətirib satır, eləmə.

Amma Səlminaz hər dəfə divarlara «qoğal» - yappa yapır, təzək qoyurdu, qurudurdu. Arvadlar təzəyə gedəndə o da yay-payız aylarında torbasını götürüb onlara qoşulur, gülə-gülə, danışa-danışa təzək yığmağa gedirdilər. Əmioğlu onu tövlədən kərmə kəsib qurutmağa qoymurdu. Ala-babət qaranlıq düşən kimi özü tövləyə girir, malların altında samanla qarışmış, tapdanmış, az qala daşa dönmüş kərmələri kəsir, «qalaq» yığır, qalaq düzəldirdi. Qışda Səlminaz əziyyət çəkməsin deyə, kərməynən, yapma «qoğallarnan», dəvənin, qoyunun qığıynan ocaq qalayır, yandırır evi isindiriridilər. Əslində bu cavan ər-arvada o qədər də hərarət lazım deyildi, öz hərarətləri hər şeyə çatardı. Amma onların məyusluğu hamını düşündürürdü. Səlminaz hərdən əmioğlu çöldə olanda, mala gedəndə, cütə gedəndə evdə tək oturur, bəzən hana qurub palaz toxuyurdu. Kimin üçün, nə üçün, özü də bilmirdi. Dərdini o ilmələrə, xalçanın ilmələrinə, palazın ərişinə, arğacına qatırdı. Yazmacal, quşlar yuva quranda, bala çıxaranda Səlminazın ürəyi yavaş-yavaş alovlanır, getdikcə tüstüsü təpəsindən çıxırdı.

– İlahi, sərçə yuva bağladı, sərçə bala çıxartdı, quşlar yuva qurdular, quşlar bala çıxartdılar, quşlarcən da olmadım, sərçəycən də olmadım. Üzü qarayam əmioğlumun yanında. Görünür, Allah hansısa bir günahıma görə məni məhrum eləyib.

Amma nədənsə Səlbi arvad həmişə ona deyirdi ki:

– Heç umudunu kəsmə, belə şeylər çox olub. Bir neçə il övladı olmayıb, sonra Allah bağışlayıb, Allah verib. Nəzir elə, deynən ey qiblə sahibi, özün məni göyert, özün məni göyert. Allah yolunda sadağa verərəm. Ehsan verrəm, qapı-qapı düşüb paylaram mənə alxış deyənlərə, ehtiyacı olanlara.

Hərdən-hərdən əmioğlu ilə tək, yəni başqa cür ola bilmirdi, çox vaxt onlar axşamlar tək olurdular, başını yenə əmisi oğlunun dizinin üstünə qoyub göz yaşlarını gizlədir, deyirdi:

– Əmioğlu, gəlsənə bir halal süd əmmiş, döşü südlü, sınaqdan çıxmış dul arvad alasan. Bəlkə Allah...

– Ay qız, əmiqızı, bəsdi, məni dindən-donnan eləmə. Bilirsən ki, eləyən deyiləm.

– Vallah, qısqanmaram, vallah, pis dolanmaram, savaşmaram. Vallah, əmioğlu, sənin balan, mənim balam olar. Yaxamdan keçirdərəm, övladım bilərəm, amma mən səni... Mən səni balasız görə bilmirəm, övladsız görə bilmirəm.

– Səlminaz, əzizim, gözümün giləsi, o Allahın işidi. Allah verməyəne bəndə verə bilməz. Allah istəsə, elə özümüzün olar. Başqasından olan mənə gərək deyil. Mən səndən istəyirəm, səndən verməsini istəyirəm böyük Allahımın. Eşidəcək dualarımızı, quzum, eşidəcək dualarımızı, gözüm, eşidəcək dualarımızı, nazım, Səlminazım.

Hamı Süleyman kişinin dərini bilirdi. Bir neçə il idi evlənmişdi. Övladı olmurdu. Başqası onun yerinə olsaydı, bəlkə də ikinci dəfə evlənərdi. Əslinə qalsa, Bayatın, Bayat camaatının ikinci arvada, iki arvadlılığa halı hardaydı? Onu Allah yaradıb şəhər camaatına... İkisini də alırlar, üçünü də, dördünü də, düzürlər yan-yana. Amma kəndçi babanın, cütçü babanın, gözünü o torpağa dikib, onun verdiyi məhsulla dolanan babanın iki arvad almağa gücü hardaydı? Bir də - Süleyman kişi, «boşa, qoy çıxsın getsin atası evinə, başqasına evlən», - deyənlərə cavab verirdi:

– Yox, əmim qızıdı, əmim qızıdı. Əmi oğlu ilə əmi qızının kəbini göylərdə kəsilib deyirlər. Mən göylərdə kəsilən kəbini poza bilmərəm. Əmimin də ruhunun qarşısında günahkar billəm özümü. Eləyə bilmərəm, o bir Allahın yazdığını poza bilmərəm, - deyirdi.

Bayatda balaca bir ev vardı. Bu evi məscid eləmişdilər. Ən adi bir ev olsa da, adını məscid qoyduqlarından, burada ibadət elədiklərindən, yanından keçəndə salavat da çevirirdi camaat. Uşaqlar onun ətrafından ehtiyatla keçirdilər, mal-heyvan qoymurdular yanından ötə. Hə, elə bir dəfə Süleyman bu məscidə girdi. Heç kəs yox idi. Əslində bu məscidə başı zəhmətə qarışıq adamlar ancaq cümə namazına gələrdilər, bayram namazına gələrdilər. Burda bekar oturub molla söhbətinə qulaq asmağa macal da yox idi. Molla deyəndə ki, buranın mollası da elə onların özləri kimi

zəhmətkeşin biri idi, işində-gücündə olurdu. Hə, Süleyman kişi bu otağa daxil oldu. Yerinə yaxşı Şirvan xalıları salınmışdı. Özləri tapmayıanı bura gətirmişdi adamlar, niyyətlə, nəzirlə gətirib salmışdılar namaz qılanların ayağı altına. Süleyman kişi qapının ağzında çarıqlarını çıxarıb içəri girmiş, üzü qibləyə əyləşmişdi. Divar boyu düzülmüş təsbehlərdən birini götürüb zikrə başlamışdı – Fatimeyi-Zəhra zikrinə. Bu zikri eləyə-eləyə ürəyində yaradanına, xaliqinə, pərvərdigarına dua eləyir, səna eləyir, yalvarırdı.

– İlahi, məni nəsildən məhrum eləmə. Mənim əmim qızını gözü yaşlı qoyma, ya Rəbbim. Əhd eləyirəm, əgər mənə övlad versən, bu neçə vaxtdı ürəyimdən keçir, bu neçə vaxtı çox düşünüb-daşınmışam, əgər mənə övlad versən o şəhidlər ağasının, imam Hüseyn ağamızın yer-yurduna köçüb gedəcəyəm - Kərbəlaya. Orada qız versən kəniz, oğul versən, nökrər verəcəyəm ağama. Qoy bu müqəddəs ibadətgha gələn zəvvarlara qulluq eləsinlər. Təki əmim qızının gözləri bir də ağlamasın, qan pıyaləsinə dönməsin, əmim qızının gözləri yaş tökməsin bahar buludu kimi. İlahi, qəbul eylə nəzirimi, qəbul eylə əhdimi. Mənə verdiyini, sənin yaratdığın, səninin bizə ağa verdiyin imamın qulluğunda, ona nökrər, kəniz verəcəyəm, ya Rəbbim.

Süleyman kişi bu halda xeyli dua etmişdi. Dualardan sonra yerindən qalxıb elə bil ki, bu razi-niyazdan bir qədər yüngülləşmiş, məscidin otaqçasını tərk etmişdi, əkininə, biçininə, iş-gücünə getmişdi. Bax, bu razi-niyazı əvvəlcə əmisi qızına açmışdı. Əmisi qızı bardaş qurub oturduğu yerdə başını onun dizinin üstünə qoyub bir hönkürtmə salmışdı ki, göydə fələklər ağlamışdı. «Fələklər yandı ahimdən»,- deyəcəkdi bir zaman onun övladı. Sonra bu sözü əmi qızının anasına, bacısına danışmışdı. Beləliklə də kənd camaatı Süleyman kişinin əhdini hamılıqca bilirdi.

Günlərin birində inana-inanmaya Səlminaz ona demişdi:

– Əmioğlu, deyəsən Allah əhdini eşidib axı. Vaxtımdan keçib. Səlbi nənə qulaq asdı mənə, danışığıma, sözümə, «gözaydınlığı ver əmin oğluna», - dedi.

– Allah bilən məsləhətədi, Allah bilən.

Bu söhbətdən cəmi beş ay keçdi, beş ay. Bu beş ayda Səlminazın mütənəşib bədəni öz şəklini dəyişdikcə, inanın Allaha, bütün kənd camaatı, bütün Bayat qəbiləsi, bütün Bayat tayfası gülləri çiçək açmış, taxılları, zəmiləri gömgöy göyərüb göylərə baş qaldırmış,

ağacları barlanıb meyvə gətirmiş, qoyunları ikəm-erkək quzulamış, inəkləri buzovlamış kimi, hamı sevinirdi.

Süleyman kişi Səlminazı əlini ağdan-qaraya vurmağa qoymurdu. Çalışırdı hər şeyə özü baş vursun. Deyirdi:

– Səlminaz, özündən müğayat ol, Allahın əmanətidir.

Səlminaz utancaqlıqla başını aşağı salır, əmisi oğlundan - neçə illərin əri, baş yoldaşından belə utanaraq, sıxıla-sıxıla deyirdi:

– Səlbi nənə deyir ki, əlin işdə olsa, yaxşıdır. Onda yüngül olar, Allah qoysa.

– İnşallah. Qulaq as Səlbi nənəyə də. Amma çox ağır şeylərə dəymə.

Arada hətta güyümü götürüb kəndin qırağındakı Bayat bulağına suya gedirdi Süleyman kişi özü; hava qaralanda, adamın ayağı bulaq başından çəkiləndə. Ya sübhün gözü təzəcə açılanda.

Kənddə kişilərin güyümlə su gətirdiyini görən olmamışdı. Amma Süleyman kişini görənlər də ona sataşmır, - arvadı çox nazlandırırırsan ha, - demirdilər. Özlərini görməməzliyə qoyur, üzlərini o yana çevirirdilər. Bilirdilər Süleymanın bala həsrətini. Bilirdilər Süleyman ailəsinin bu övlad üçün nələr çəkdiyini. Kişi xaylağı, özü də abırlı, ağır-səngin, təmkinli bir kişi, çiyinə güyüm salıb suya getsə də, hamı ürəyində böyük pərvərdigara, böyük yaradana dua eləyirdi.

– İlahi, sən özün göyərt bu kişini, İlahi, sən özün göyərt Səlminaz bacını. Ahları yerdə qalmasın.

Beləcə, evləndiklərindən beş il keçəndən sonra böyük pərvərdigar onlara bir oğul bağışladı. Adlar göylərdən gəlir, Allahdan gəlir. Ona görə də Qurani-Kərimə məsləhət elədi molla. Açıdılar Tanrının nazil etdiyi Kəlamı və... Məhəmməd qoydular. Süleyman bu oğulu Allahın böyük lütfü, böyük neməti, böyük atası, növbənbillah, çörək kimi müqəddəs bildi. Özünün bilmədi, Hüseyin qulluqçusu, Hüseyin nökəri, imam Hüseyin nökəri bildi. Əhd eləmişdi, köçəcəkdi Kərbəlaya. Qoy bir az uşaq qamqalansın, qoy bir az, ildən-ilə artan ruzisi bir az da artsın. Yol pulu, orada bir il, heç olmasa bir il dolanısq pulu. Dolananacan, iş-güc tapanacan, yer-yurd düzəldənəcən, ev-eşik olanacan, heç olmasa bir qədər ruzi düzəldə bilsin özləriyçün. Beləcə beş il də keçdi. Uşağın adını Rəsuli-Xudanın adına uyğun götürmüşdü - Məhəmməd. Hüseyin qulluğuna gedəcəkdi - Məhəmməd Hüseyin deyirdi. Amma hamı Hüseyin

sözünü az bir vaxtdan sonra demədi. Ancaq təkcə Məhəmməd deyirdilər. Nə olar? Hüseynin babasıdı.

Beləcə, uşaq beş yaşına çatana-çatmayana Süleyman, artıq Süleyman kişi köç karvanını hazırladı. Uzun - iki ay müddətinə gedəcəyi yol üçün azuqə hazırladı. Gedəcəyi yol üçün undan, dəndən, hətta kiçik həcmli sac belə götürmüşdü Səlminaz. Yollarda yuxanı özü bişirəcəkdı. Getdiyi yerdə də Bayat yuxası, Bayat qəbiləsinin yuxasını bişirəcəkdı Bayat unundan. Beləcə günün birində artıq danışib razılaşdığı çavuş gəlib onun qapısında Kərbəla səfərinin baş tutduğunu, yollanmaq vaxtı gəldiyini xəbər verdi. Onun sarənc üstündə oxuduğu minacat qəlbləri yandırdı. Bütün el-oba, bütün qohum-əqrəba yığılıb Süleymanı, Səlminazı, Məhəmmədi yola saldılar. Kişilər Süleymanla öpüşür, qucaqlaşır, qadınlar Səlminazla görüşüb-öpüşüb, ağlaşır, uşaqlar qərribə bir maraqla səfərə hazırlaşan Məhəmmədə baxırdılar.

HEÇ BİR ƏHDLƏ ƏVƏZ OLMAYAN NƏZİR

Şirvandan, Bayat kəndindən yol alıb Kərbəlaya qədər gedən karvanın qarşısındakı qara nərın boynunda kələng zəngi aram-aram, dəvənin addımlarına həmahəng olaraq səslənirdi, qulaqlarda Şirvanın qədim, daimi çavuşu Kəblə Abbasın minacatı eşidilirdi.

Kərbəlayi Abbas çox kərbəlayiləri Şirvandan Kərbəlaya aparmışdı. Onun şur üstündə oxuduğu məşhur beyt ürəklərdə səslənirdi. Səsi eşidilən kimi bazar-dükən canlanırdı. Kərbəla həvəsli, Kərbəla arzulu, Kərbəla məqsədli kişilər evlərinə cumur, dəstəyə qoşulmaq, karvana qoşulmaq arzusu ilə hazırlıq görməyə başlayırdılar.

Bayat kəndində də belə olmuşdu. Amma burada çavuş Kəblə Abbas Süleyman dədənin qapısına gəlmiş, yalnız onun gedəcəyini bildiyi üçün irəlicədən Kərbəla ziyarətinə deyil, köçmək məqsədilə gedəcəyini bildiyi üçün, bu qapıda xüsusi şövqlə minacat çəkməyə başlamışdı.

Bayat kəndinin camaatı elə bil ki, ikiyə bölünmüşdü. Bir qismi ən yaxın əqrəba, qohum-qardaş Süleyman kişinin Bayatdan köçüb getməsinə ürəkdən təəssüf eləyirdi. Təəssüf eləyirdilər, çünki bu mehriban, bu nəcib insan dar gündə ehtiyacı olanların dayağı idi.

Amma əslində hamısı bunun səbəbini bilirdi. Bilirdilər ki, Süleyman kişi bu addımı atmağa məcburdu. Andı var, əhdi var, getməli idi. O biri cəbhə Süleyman kişinin imam qulluğuna getməyinə sevinirdi. Əsrlər uzunluq dədə-babaların hamısının arzusu idi bu səfər - Kərbəlayə getmək, Kərbəlayi olmaq.

– Ay balam, Allah istəyib də.

– Allah, Allaha qurban olum, imam istəyib, qəbrinə fəda olduğum imam Hüseyn istəyib.

– Hə, balam, Allah verdi niyyətini. İmam da istədi.

– Əlbəttə, istəyər.

– Ay qardaş, ay bacı, axı kişi nəzirlidi, necə getməsin? Nəziri yerdə qalar.

– Yox, qalmaz. Bu bir-iki-üç ildə o uşaq balaca qam-qalağlaşanacan nələr çəkdi o kişi? Fikir eləyirdi ki, birdən Allah, növzənbillah, əhdə vəfasız hesab eləyər onu, nəziri qəbul olunmaz.

– Demə-demə, vallah. Mənim də bir nəzirim var. Ötən il uşaq o dağdan kotanla üzü aşağı kotanı sürəndə öküzlər hürkür nədənsə, götürürlər. Kotan da aşmışdı, kotanın maçından yapışan balam da. Allaha çox şükür. Düzdü ey, sadəgə da verdim, amma ürəyimdən qurban da keçdi. Bir balaca özümə gəlmiş dedim, balamı bələdan qurtaran Allah yolunda qurban kəsim, paylayım dedim.

– Hardan kəsəcəydin, ay yazıq? Yoxla yoxluq eləyəcəydin?

– Eh, o bircə balamın canıyçün, qoyun ki, doğdu ha, birincisindən... Heç erkək-dişiliyinə baxmayacam, balaca qurbanlığa çatdı, Allah qoysa, kəsəcəyəm qurbanı.

– Allah qəbul eləsin.

– Allah səni də niyyətinə yetirsin, necə ki, Süleyman kişini yetirib.

YOL

Bayat torpağı. Yamyaşıl ağaclar, yamyaşıl xalı salınmış göy çəmənliklər, dərələr, təpələr. Burada hər şey sarı rəngdə, orada isə hər şey əlvan idi. Yaşıl çəmənliklər üstündə sarı, bənövşəyi, al çiçəklər, lalələr, əsmə-güllər, bəlkümlər... Nə qədər əla idi, nə qədər quş oxuyurdu hər ağacın budağında. Burada isə arabir, arabir o da, səhrada hardasa, göyün üzündən səhrada yem axtaran bir qartalımı, qırğımı, çalağanımı, nə idisə, hərdənbir görünürdü. Görünür və göyün dərinliklərində də yox olurdu. Bu torpaqlara qədəm qoyduğu

vaxtdan bəri uşaq bir çay, axar su, bir bulaq görməmişdi. Elə bu səhralara qədəm qoyulan vaxtdan bəri suyu meşklərdən, tuluqlardan içirdilər, qurtum-qurtum. Bircə damcısının yerə düşməsinə imkan vermədən tuluqdan pialəni doldurur, daha doğrusu pialəyə azacıq süzür və atəşdən yananlara verirdilər.

Arabir uşaq fikir vermişdi, yolun qırağına altı ağaclıq məsafədən bir iri küplər, satıllar, güyümlər qoyulmuşdu; nəziri olanlar, hardansa uzaq kəndlərdən, qonşu obalardan su gətirib bu qabları doldurur, yandırıcı günəşdən qorumaq üçün üstünü bərk-bərk basdırır, gəlib-gedənlərin, yol adamlarının, zəvvarların suyu qurtarıbsa, bu sudan istifadə edirdilər. Su – bu yerlərdə tək bircə söz, bircə arzu, bircə istək vardı – su! Heyvanların da, arabir yağ tikanı görüb, lök dodaqları ilə tikanı qoparıb köşşəyən dəvələrin də. Əslində karvanda dəvələrə o qədər də su verilmirdi. Daha çox atlar, qatırlar sulanırdı, o da azacıq.

Gündə üç dəfə dayanacaq olurdu. Üç dəfə namaz qılırdılar. Səhər çıxdıqları karvansarada, günorta hansısa bir quyunun başında düşərgə edəndə günorta namazı qılınırdı, bir də axşam hansısa bir karvansaraya çatanda. Bu zaman insanlar da, heyvanlar da sudan doya-doya, yana-yana içirdilər. Üzlərini yuduqca elə bil ki, sifətin, dərinin qurusu, yağı, atəşi keçmirdi. Dönə-dönə üzünə su çırırdı, ayaqlarını yuyurdu adamlar namaz üçün. O da yalnız karvansarada. Günorta namazında nə ayaq yumaq var idi, nə dəstəmaz almaq. Yolun bir qədər kənarında ayaq dəyməyən yerdə, təmiz qumların üstündə təyəmmümlə dəstəmaz alırdılar. Əllərini quma çırpır və dəstəmaz adətiynən qollarından aşağı, üzlərindən aşağı əllərini gəzdirir və zikrini, duasını oxuyurdular.

Sanki «Susuzam, bir göz bu səhrada mənimçün arə su» -misralı «su» rədifli qəsidənin rüşeymləri Məhəmmədin uşaq qəlbinə, hafizəsinə bu səfərdə yazılmış və çox-çox sonralar qələmə alınmışdır.

Bu yerlərdə Məhəmmədi təəccübə gətirən bircə şey idi – rəng! Ordakı əlvanlıq, yaşıllıq, burdakı sapsarı, qızıliya çalan sapsarı aləm. Yer də, sanki göy də saralmışdı. Fəzanın dərinliklərində mavi, firuzəyi ara-sıra görünən göylər... Elə bil ki, bu qızmar, bu yanan səhradan qorxub dərinliklərə, fəzalara, göyün yeddi qatına çəkilməmişdi. Bircə bulud da yox idi göydə. Bircə bulud da kölgə salmırdı göylərdən yerə. Uşağı təəccüb götürmüşdü: “Ay Allah, bu

nədi? Bu nədi?” Sual da verə bilmirdi. Macal yox idi sual verməyə. Yorgun zəvvarlar, yorgun karvan. Sual nədi?

Sarvan lap elə vətəndən çıxandan bəri Məhəmmədi əzizləyirdi. Arabir ona ləbləbi kişmişdən-zaddan verir, zarafatlaşır:

– Lap at minən kimi minmisən ha, dəvəni, - deyirdi, - at minən kimi. Bir çapardın ha. Elə dəvə də çapır ey, elə bilmə.

Oğlan gülümsünürdü. Bu ağır addımlarla gedən səhralar gəməsi - dəvə də çapa bilərdimi?

– Eh, ay oğul, - bu sualı uşağın üzündən oxuyan sarvan deyirdi, - eylə çapır, dədən görüb ey, görməmiş olmaz.

Hardan görmüşdü? O yerlərdə, o yaşıl məmləkətdə, o cənnət diyarda dəvə neyçün qaçaydı? Başqa kəndlərdə bəlkə də var idi; aran yerlərində daha çox. Dəvəni yalnız dəvəçilər Bakıdan neft gətirəndə, Qəbələdən alma, şabalıd, qoz-fındıq gətirəndə bir də yaylağa qalxanda görərdilər. Lap şəhərli kimi maraqla tamaşa edərdilər dəvəyə. Burda isə, burda isə dəvə hər şey idi. Hər şey idi, dözümlü, aclığa da, susuzluğa da. Sarvan hərdən-birdən uşağın əmgəyinə əl vurub, - gün qızıdırar əmgəyini, - deyə onu anasının yanına kəcavəyə keçirirdi.

– Get bir az ananın qucağında dincini al. Sonra gələrsən, yenə minərsən öz dəvəni, - deyirdi.

Oğlanı elə «cihazın» üstündən qucağına alıb aparırdı kəcavəyə. Kəcavənin pərdəsi arasından uşağı anasına uzadırdı. Oğlan burda bir qədər istidən dincəlir, başını ana dizinin üstünə qoyur, yuxulayırdı da. Anası lap o balacılığında olduğu kimi ona həzin layla çalırdı. Səlminazın dərdi çox böyükdü. Böyük Allah qarşısında bala istəmişdi, Allah vermişdi ona. Amma ən böyük dərdi ... İndi bu balanı apardığı o müqəddəs məkana apardığı yerdə doğma yurdundan, ata-anasından - hamıdan, hər şeydən ayrılmışdı. Qürbət deyəndə dili yanan Şirvan gözəli həzin laylalarını, göz yaşını içərisinə tökə-tökə pıçıldayırdı. Pıçıldayırdı ki:

– Allaha naxoş gedər. Asi olaram, İlahi, bağışla məni. Ürəyimdən gələn bu sözləri saxlaya bilmirəm.

Laylay deyim, yat bala,
Ay noğul, nabat bala.
Ananın ah-naləsiynən
Fələyi oyat, bala!

Bu sözlər ürəyində qalacaqdı. Böyüyəndə əsl insan şerinin sultanı olanda, “Fələklər yandı ahimdən” deyəcək, anasının laylalarını, anasının dilini, anasının ləhcəsini bal kimi, şəkər kimi, qənd kimi, nabat kimi şerlərinə qoşacaq. Türkcə qəzəlləri necə yazmalı? “Məndə tövfiq olsa, bü düşvari asan eylərəm” deyəcək. Tövfiq olacaqdı onda; yaza biləcəkdı. Anasının laylalarını, anasının mahnılarını, anasının vətən ayrılığı, qürbət dərdi yandıran ürəyini qəzəllərində tərənnüm eləyəcək. Doğma ana dilinə himn yaradacaqdı.

Səlminaz balasına nə isə bir şey vermək, ona bir şey yedirtmək istədi.

– Qurabıyyəmi, yox, şirni daha da yandırar uşağı, su istəyər. Bəs nə verim, Allah?

Karvansaralardan birinin həyatında alça görmüşdü meyvə satanların əlində, xırda, təzə, lap nübar alça. Yavaşcadan pıçıldamışdı:

– Süleyman, zəhmət olmasa, mümkündürsə, o alçadan bir az al.

Əlbəttə Süleyman onun heç bir arzusunu yerdə qoymurdu. Birdən ürəyinə gəldi ki, - «əmin qızı yenə hamilədi deyəsən, turşu istəyir.»

Alçanı gördü. Ürəyində o ana dua eləyə-eləyə əlbəttə satıcıdan bir miqdar alça aldı. İndi həmin alçalar Səlminazın cibində idi, arxalığının cibində. Əlini cibinə salıb bir dənə çıxartdı və dizi üstündəki başı oxşaya-oxşaya alçanı uşağın dodaqlarına uzatdı. Oğlan gülümsədi:

– Buy, ay ana, alçadan saxlamışdın?

– Hə, mənim balam, saxlamışdım.

Oğlan alçanı dişləri arasında şaqqıldadanda sevinclə gülümsədi, ağzına dad gəldi, sanki susuzluğu yatmağa başladı. Su istəməyə həmişə utanırdı. Çünki görürdü vəziyyəti. Az qalmışdı alçanın kövrək, hələ bərkiməmiş tumunu da çeynəyib udsun. Gülə-gülə anasına yalmandı, başını onun dizinə sürtdü, üzünü onun sinəsinə sürtdü. Sığındı bu sinəyə, bu mehriban, bu nəvazişkar, bu həyat dolu sinəyə - ana sinəsinə sığındı oğlan və deyəsən elə xəcalət içində pıçıldadı:

– Ana, varsa, birini də ver.

Səlminaz alçanın birini də arxalığının cibindən çıxarıb bu dəfə oğlunun əlinə verdi. «Qalamı gələn susuzluğun vaxtına qalsın, bala», - deyə düşündü.

Karvan Süleymaniyyədən aşağı Kərkükə yaxın balaca bir qəsəbənin yanında dayanmışdı. Qəsəbənin çox kiçik olmasına baxmayaraq yanındakı bu karvansara çox böyük idi, güclü karvansara idi. Görünür ki, Kərbəla yolunun üstündə olan bu karvansara daimi dayanacaq yerlərindən biri olduğundan özlərini türkmən adlandıran yerli camaat burada həmişə gələn zəvvarları, gələn karvanları qarşılamağa hazır idi.

Süleyman kişinin külfəti də burada bir gün qalmalı oldu. Karvansaranın həyətidə yaxşıca bir bazar var idi. «Quş südü, can dərmanı» deyirlər. Burada hər şey satılırdı. Kərkükdə hazırlanan düyü küləşindən toxunmuş əşyalar, xurma qabları, yelpazələr, yelpicilər, müxtəlif ölçülü zənbillər - hər şey. Elə dəvələrin böyründə əyləşib burada da yemək yeyirdilər zəvvarlar, karvançılar. Süleyman kişi bazarı gəzdirdi, maraqlı bir şeyə rast gəldi. Bu bizim xırda, zərif yuxaya, yaymaya bənzəyən dümağ çörək deyəsən, nə deyəsən, bir növ yuxalar idi. Bu yuxaları soruşdu, dəvə südünün qaymağından düzəldiyini söylədilər. Bu qeyri-adi yeməyi aldı. Təzəcə dərilmiş, şəhdi tökülən qara xurmadan bu yuxaların arasına qoyub, oğluna gətirdi. Arvadı da, oğlu da bu qeyri-adi yeməkdən çox maraqla yeyib, böyük həzz aldıklarını söylədilər. Karvansaranın həyətidəki çayçıdan çay da gətirildi, çayı da içdilər. Maraqlı idi, bir tikə də çörək yeməmişdilər, bir qaşığı da xörək yeməmişdilər. Ümumiyyətlə, gələn karvanlara bu yerlərdə bir növ bozbaşı xatırladan «noxud suyu» adlanan xörək verərdilər. Bir tikə ət, bir ovuc noxud və deyərdilər ki, bu noxud suyu insanın bədənini qüvvətləndirir, gücünü artırır, sakitləşdirir onu. Ona görə karvanla gələnlərin hamısına aşbaz noxud suyu təklif edərdi. Amma bu gün Süleyman kişi külfətinə dəvə südünün qaymağından hazırlanmış yuxalar gətirmişdi, içində də təzəcə dərilmiş, balı axan qara xurmalar. Ləzzətlə yemişdilər və bu yemək gücünə görə onları elə tutmuşdu, elə tutmuşdu ki, elə bil dünyanın bütün xörəklərini, çörəklərini yeyib oturmuşdular.

– Tutumlu şeydi, - dedi arvadı, - çox tutumludu. Lap bizim o quymaq kimi, iki xörək qaşığı ye, yaxud ədavalı halvalarımız kimi, bir dənəsini ye, bütün günü səninçün bəs eləsin.

Bu günü həmin karvansarada gecələdilər. Çünki neyçünsə gün bir az tez əyilmişdi, ya karvan bir az ağır gəlmişdi, ona görə də daha yolu qət etmədən gecəni burada gecələdilər. Axşam namazını

karvansara həyatindəki balaca məsciddə qıldılar və yenə də sübh namazını burada sabah səhər qılıb yola düşəcəkdilər.

Çox təmkinli olmasına baxmayaraq uşaq uzun müddət axşam yediyi o yeni xörəyin, yeni çörəyin təsiri altındaydı.

– Ay ana, lap bal kimi... Xurmanın balı axırdı... – deyirdi.

Ana oğlunun əlini, ağzını yuyub, silib qurulayandan sonra:

– Hə, bala, düz deyirsən. Mənim də çox xoşuma gəldi.

– Ana, olar ki, ondan bir qədər alaq yenə, yola götürək?

– Yox, ay bala. O, elə xörəkdi ki, gün altında havanın istisindən əriyər.

– Onda sabah səhər tezdən səhər yeməyini də o xurmaynan yeyək. Olar?

– Neyçün olmur, mənim balam? Atana deyərik, alar, sabah səhər. Səhər yeməyini də burda yeyib yola çıxarıq. Onda yeyib, yenə dadına baxarsan. Çox xoşına gəldi?

– Lap çox, ana, lap çox.

Səhər çox tez oyandılar. Elə karvan həmişə belə qalxırdı. Namazlarını qıldılar. Səhər yeməyini karvansaraçının, çayçının gətirdiyi çayla yeyib-içdilər, amma Səlminazın xahişi ilə Süleyman kişi gedib o həmin ki dəvə südünün qaymağından düzəldilmiş yuxalardan və balı axan təzə, qara xurmadan alıb oğluyçun gətirdi. Uşaq böyük bir həvəslə yedi bütöv bir yaymanı, bütöv bir yuxanı, bir neçə xurmayla birlikdə. Həvəslə üstündən bir piyalə çay da içdi. Onun belə iştahla yeyib-içməsi ananın ürəyini fərhləndirirdi.

Nər nərildəyib yerindən qaldırıldı, qalxdı, kələng zəngi öz daimi, əbədi zənginə, sədasına başladı, səs verməyə başladı. Karvan yol aldı. Heç gün o qədər də qızmamışdı. Uşaqda bir rahatsızlıq hiss olunurdu və o, atasının qucağından düşüb bir qədər piyada yeridi. Amma yenə də tezliklə əllərini anasına tərəf uzatdı. Ata onu yerdən qaldırıb qoşa hürgüclü dəvənin cihazı üstünə səliqə ilə bərkidilmiş kəcavəyə, anasına verdi. Kəcavənin ön pərdələri açıq idi. Səlminazın gizlətməli bir şeyi yox idi. Şahzadə xanım da deyildi ki. Azacıq, öz Bayat kəndində olduğu kimi çənəsindən bir azacıq yuxarı, burnuna doğru yaşmaqlanmışdı. Elə bu yaşmaq onun hicab pərdəsi idi, çadrası idi, şalı idi, örtüyü idi. Noxudu rəngli kalağayının ucunu azacıq burnuna tərəf qaldırıb yaşmaqlanmışdı. Ana uşağını qucağına aldı. Uşaq deyəndə ki, dörd-beş yaşlı Məhəmməd artıq özünü böyük hesab edirdi, kişi həddinə gəlmiş hesab edirdi, ana qucağında oturmaq istəmirdi. Amma nə isə

canındakı rahatsızlıq onu buna vadar etmişdi. Bir-iki ağzı ögüdü, öskürdü. Ana onun kürəyini ovxaladı, alnını ovuşdurdu, bildiyi dualardan oxudu:

– Can bala, canım bala... Can bala, canım bala, - deyirdi, - qulluğuna, dərğahına getdiyin ağam Hüseyn özü köməyin olsun.

Birdən uşağa elə gəldi ki, burnundan nəsə sinəsinə, ovcuna damır.

– Ana, - deyəndə Səlminaz ananın bayaqdan göylərə dikilmiş böyük Allahının dərğahından şəfa diləyən gözləri balasına tərəf çevrildi, üzünə baxdı.

Uşağın burnundan qan açılmışdı, özü də elə açılmışdı ki, elə bil ki, nazik bir bulaq şırnağından gəlirdi bu qan. Həyəcan içində Səlminaz Süleyman kişini səslədi. At üstündə dəvənin böyrü ilə gedən Süleyman başını qaldıraraq məsələni öyrəndi. Nə etməli idi? Çarəsi nə idi? Karvanda şübhəsiz ki, həkim yox idi. Azdan-çoxdan bu yerlərə bələd olan, azdan-çoxdan yollarda həm həkim, həm türkəçarəçi olan sarvana tərəf səyritdi atını. Elə onlar danışdırdılar ki, qarşı tərəfdən gələn karvanın ilk dəvələri onlara yaxınlaşdı. Qarşılaşdı iki karvan, böyür-böyürə dayandı. Beləcə iki karvan dayanacaqdı, hal-əhvallaşacaqdı qanuna görə, salamlayıb-sağollaşacaqdı və hərə öz yoluna düşəcəkdə. Lakin sarvan o birisi sarvanla, əlbəttə, uzun yollarda tanış olduğu sarvanla uşağın dərindən danışanda yaxındakı dəvələrdən birinin üstündən uca boylu bir ərəb dəvəsini irəli verdi. Gəlib kəcavənin qurulduğu qoşa hürüclü dəvənin böyründə dayandı, uşağa baxdı. Əyilib yerdən nazik bir dəvətikən çöpü götürdü, yağtikan da deyirlər buna. Çöpü uşağın burnundan dəsmala axmaqda olan, ananın tutduğu dəsmala axmaqda olan qana batırdı və uşağın alına nəsə yazdı. Nəsə yazdı və dedi:

– Qorxmayın. Nə yeyib uşaq?

Yenidən öz kəcavəli dəvəsinə sarı qayıtmış olan Süleyman kişi qaymaqla xurmadan danışdı. Ərəb gülümsədi:

– Qorxmayın, - deyərək təkrar etdi bir də, - bir şey olmaz. Uşaq çox güclü bir şey yeyib, güclü bir yemək yeyib. İndi bir neçə uruba hər şey öz qaydasına düşəcək. Balanız - kişi bala yenidən öz mərd mərdliyinə qayıdacaq, qorxmayın.

Onun uşağın alına qanla yazdığı kəlməyə gözü sataşanda Süleyman kişi bircə kəlmə oxudu: Allah... Ya Allah... Ya Allah yazılmışdı Məhəmmədin alına.

Karvanlar bir-birindən ayrıldı. Ana yaşlı gözlərini sildi. Yenidən gözlərini göylərə qaldırdı:

– İlahi, göndərdiyin həkimdi, təbibdi, Xızır İlyasdı, hər kimdi, sənə qurban olum, ya Rəbbim, balamı mənə qaytar. Ağam Hüseyn qulluğuna nöker gedir. İlahi, balamı mənə qaytar, - deyə-deyə ağlayır, gözünün yaşını silirdi.

Məhəmmədin burnundan axmaqda olan qan yavaş-yavaş azalır, təkbir damlaya çevrilirdi. Dəvələr lökküldəyib hansısa bir qəzəlin vəzninə həmahəng irəliləyirdi. Hicaza doğru. Karvanın sevimli xanəndəsi hicaz üstündə bir qəzəl oxuyurdu və bu qəzəl Xaqaninin, Nəsiminin məmləkətini yenidən göylərə qaldıran böyük, əbədi bir söz ustadının dilindən çıxmışdı. Karvan hicaz üstündə lökküldəyərək getdikcə, yavaş-yavaş Məhəmmədin də burnunun qanı dayandı. Ana əyilib balasının alnından öpmək istəyəndə onun şirin bir yuxuya getdiyini, başını ana dizinin üstünə qoyub uyuduğunu duydu. Nəfəsini belə çəkmək istəmirdi. Amma dəvənin böyrü ilə atın üstündə getsə də, gözləri kəcavədəki ana-balada olan Süleyman kişiye tərəf əli ilə işarə elədi, gülümsədi:

– Nigaran olma, - dedi, - yatıb balamızı. Böyük Allahın dərghahına min şükür...

Karvan qarşıdakı mənzil başına, daha doğrusu, növbəti dayanacağa, növbəti karvansaraya tərəf irəlilədikcə Süleyman kişinin də ürəyində, Səlminazla birlikdə göylərə, böyük Allaha səcdə duaları və hardasa çox sevdikləri Xızır Nəbiyə təşəkkür səslənirdi. Uşaq yatmışdı, rahat, əmin. Amma ananın yaylıqları, dəsmalları qan içində idi.

– Onların hamısı qurban olsun sənə, bala. Dünyanın varı, dövləti - nəyim varsa, bir sənsən, bala. Dünyada varım-dövlətim, ömrüm-günüm bir sənsən bala. Səni özü vermişdi Pərvərdigar. Özü deyib, qurban istəyib səni Hüseyn qulluğuna, sənə yollarda bir şey olmaz, olmamalıdı, ola bilməz, Rəbbim, ola bilməz.

Xudavəndi-ələm sanki ananın səsini eşidirdi. Yeni dayanacağa qədər Məhəmməd şirin bir yuxu yatdı. Dəvələr gəlib növbəti karvansaraya çatdı. Sarvan çarvadar və onun əlaltıları dəvələr üçün navala hazırlayanda Süleyman kişi də bu xidmətə qoşuldu: Allah qulluğunda, böyük Pərvərdigar qulluğunda hesaba alınar. Bu dəvələrin birinin südü, o görünən kiləkəbaş xurma ağaclarından birinin xurması balasının burnundan qan açıdarmışdı. Elə bu dəvələr də onu yeni mənzil başına çatdırıranacan beşik kimi yırgaladı,

yatırdı. İndi oğul bala ayağa qalxıb gəzişir, o faciə də sanki yadından çıxmışdı, dövələrin navala yeməsinə tamaşa edirdi. Ana isə bu gecə qalacaqları hücrədə səliqə-səhman yaradır, yer-yurd düzəldir, yenə də bütün varlığı, bütün qəlbi ilə, ürəyi ilə göylərə minnətdarlıq hissi ilə balasına yer hazırlayırdı, Süleyman kişi ilə - ata ilə öz arasında Səlminaz Məhəmməd üçün yer hazırlayırdı. Yatacağı yumşaq olsun, yastığın üstünə kalağayısını sərdi, sərin olsun, yumşaq olsun. Bacarsaydı, ana ürəyini də bu yastığa, bu mələfəyə çevirərdi, balasının yeri rahat olsun deyə. Ana ürəyi idi bu, ana ürəyi.

Sarvanın deməyinə görə Kərkükə az qalmışdı. Sabah Kərkükdə olacaqdılar. Bayat kəndindən Kərkükdəki qohum-əqrəbalarına apardıqları pay-püşü, məktubları verəcəkdilər. Karvançının məsləhətilə bir-iki gün Kərkükdə qalacaq, hamamlanacaq, özlərini səliqə-sahmana salacaqdılar. Kərkükdən sonrakı uzun, yorucu məsafə daha ağır olacaqdı. Ona görə də indidən burada bir qədər dincəlmək gerek idi. Kərkükdə Bayatdan bir xeyli ailə yaşayırdı. Onlar burada Kərbəlaya gedən və Kərbəladan qayıdan karvanları həmişə böyük bir hörmətlə, böyük bir həvəslə, qonaqpərvərliklə qarşılayırdılar. Bayatdan soraq gətirən, qohum-əqrəbadan şad, ya bəd xəbərlər gətirən karvan onları nə qədər sevindirirdisə, Kərkükdən qayıdan, yəni Kərbəladan dönən karvan onları bir o qədər də həm kədərləndirir, həm fərəhləndirirdi. Kədərləndirirdi, çünki, bu yerlərdə nə ölüm-itim, əqrəbadan nə bədbəxt hadisə var idisə, həsrətlə arzuladıqları vətənə məktub yazır, xəbər verirdilər. Sevinirdilər, ona görə ki, oradakı, o doğma yurddakı dost-aşnaya, qohum-əqrəbaya Kərkük hədiyyələri, Kərkük sovqatları göndərirdilər. Bu sovqatlar içində, əlbəttə, xüsusilə Kərkükdə küləşdən, düyü küləşindən toxunmuş yelpiklər, müxtəlif qablar, içi xurma dolu balaca hədiyyə zənbilciklər əsas yer tuturdu. Onların üzərinə müqəddəslərin və ora qohumlarının da adı yazılırdı əlvən küləşlə.

XƏBƏRLƏŞMƏ

Karvan gələn günü onlar əvvəlcə karvansaraya düşdülər və bu karvansarada bir neçə gün qalmalı oldular. Bu müddət ərzində Süleyman kişi ev axtarırdı, daimi qalmaq üçün ev axtarırdı. Ona dostu, xüsusilə son zamanlarda Şirvandan buraya gələnə qədər

olduqca yaxınlaşıb dostlaşdığı sarvan söylədi ki, burada şəhərin - Kərbəlanın kənar tərəfində, Fərata yaxın bir yerdə vətəndən – Şirvan məmləkətindən gəlmiş bir neçə ailə məskunlaşıb. Sözü düzü, o, elə əvvəldən də, yolboyu danışanda eşitmişdi bu sözləri, indi bir az da ona ürək verdi, çavuşun yardımı ilə həmin məhəlləyə getdi - Şirvanlılar məhəlləsinə. Bu Şirvanlılar məhəlləsində ağsaqqal Kərbəlayi İmanqulu kişi - hər şeyin başı o idi. «Əssəlamünəleyküm» əvəzinə «əhlən və səhlən» dedilərsə də, kişi:

– Ay xoş gəlmisiz, səfa gətirmisiz. Deməsəz də, vətənin iyi gəlir sizdən. Çavuş Kərbəlayi Abbas, sən hər dəfə vətənin havası ilə birlikdə bizə vətəndən bir mehman da gətirmisən.

– Gətirmişəm, Kərbəlayi qardaş, özü də müvəqqəti –beş-üç günlük yox. Sənin məsləhətinlə sizin məhəllədə imkan olsa, yer olsa, əlbəttə, daimi olaraq burada qalmağını arzulayır. Tamamilə köç-külfətlə köçüb gəlib - özüdü, ömür-gün, baş yoldaşdı, bir də bir balaca oğlu...

– Allah saxlasın, Allah saxlasın. Xoş gəlib, səfa gətirib, qədəm əziz eləyib. Bu müqəddəs torpaqda Allahın istədiyi adamlar, yaqın ki, özlərinə yer eləyə bilirlər. Əlbəttə, biz Kərbəlayi... Bağışlayın ismi nə oldu?

– Süleymandı ismi.

– Hə... Süleyman, Süleyman peyğəmbər köməyi olsun.

– Hüseyn qulluğuna gəlib, ruhu ona duaçı olsun, Əli balalarına...

– Amin.

Bu mükəllimə getdikcə Süleyman kişi dayanıb baxır, hələ bir kəlmə də danışmırdı. Söhbət yalnız çavuşla Şirvanlılar məhəlləsinin ağsaqqalı Kərbəlayi İmanqulu arasında gedirdi. Kərbəlayi İmanqulu bir qədər düşünüb dedi:

– Bilirsən, qardaş, əslində bizim bu Şirvanlılar məhəlləsi balaca bir kənddi, şəhərin içində bir kənddi bizim bu məhəllə. İndi bir neçə günlüyə bizim əzizlərdən biri boş bir otaq onlara verərlər, mənzil eləyərlər, mən məsləhətləşərəm. Amma bu müddət ərzində inşallah, onunçün ürəyinə yatan, münasib bir mənzil tikərik, ev tikərik burada. Tikintiçilərimiz də var, onnan sora hamısı öz qaydasıycan olacaq inşallah.

Süleymanın ürəyində bu yaxşı insana, onun söylədiklərinə bir inam, bir etiqad yarandı: «İlahi, dünyada necə insanlar var», - düşündü, hündürdən dedi:

– Allah cəmi ölənlerinizə rəhmət eləsin. Allah sizə özü yar olsun. Mən nə deyə bilərəm? Siz ki, məni belə qarşıladınız, siz ki, mənə belə əl tutdunuz, Allah tutsun əlinizdən.

– Bəsdə qardaş, bəsdə. Dua-sənə sonra olacaq. Əvvəl qoy səni yerləşdirək. Külfətini karvansaradan get çıxart, gətir gəl bura. Sən gəlincən otaq da boşalacaq, yer-yurd da olacaq. Sən gələndən sonra bu evdə oturarsan, bizdə burada inşaatçılar var, tikintiçilər var, bənnə var, suvaqçı var, çağıraram, məsləhətləşərik, sözləşərik, Allah qoysa, sənə bir yaxşı mənzil tikərik. Çox çəkməz, buralarda ev tikməkdən asan şey yoxdu, nazik bir divardı, vəssalam, bir kərpic. Qorxma, tez bir zamanda evin hazır olar, köçərsən evinə, yaşayarsan öz mənzilində. Baxarıq sənə bu bir neçə gündə davranışına, təhər-töhürünü, baş yoldaşının, uşağının, ona münasib də yer seçərik sənənin.

Çavuş qalxmaq istədi. Divar dibində çömbəlib oturmuş Kərbəlayi İmanqulu imkan vermədi:

– Dayan, çavuş, məniyə bir fincan çay içməmiş hara gedəcəksən? - hündürdən səsləndi, - a bala, a bala, Rza bala... A bala, a bala, Hüseyn bala, ordan birüvüz əmilərə bir çay gətirin görüm.

Rza balaydımı, Hüseyn balaydımı, bunu sonra biləcəkdiki Süleyman kişi, əllərində kiçik həcmli sini, sininin içində üç fincan çayla gəldi və çayları lap bapbalaca bir kətilin üstünə qoyub getdi. Kərbəlayi İmanqulu fincanı alıb ağzına tərəf apardı. Qalın bıqları içində itib-batmış dodaqları ilə bir qurtum çaydan alıb üzünü çavuşa tutdu:

– Hə, bax indi arın-arxayın mənə denən görüm, nə var, nə yox bizim o ölkələrdə, bizim o əziz məmləkətdə? Bizim o dost, əqrəbə içində nə var nə yox? Nə hadisələr baş verib?

– Eh... Ay Kərbəlayi, nədən danışım? Köhnə hamamdı, köhnə tas. Elə gördüyün dəyirmandı, çaqqıldayır səhərəcən. Hərdən-birdən görürsən ki, yer bir balaca tərənib yırğalanır, elə bil camaata laylay çalır, ya görürsən hərdənbir quraqlıq olur, adamlar atəşdən yanır, susuzluqdan yanır müsəllaya çıxırlar. Gah bir də görürsən qara duman kimi bir çəyirtgə gəlir, quru yurdda qoyur əkinçini. Amma daha çox dünyanın bu il düz ilidi. Qoyun üstə il təhvil olmuşdu. Elə adamlar da çox şükür Allaha ki, qoyun kimi sakitdirlər. Nə döyüşən var, nə vuruşan, nə yer tərənir, nə çəyirtgə

gəlir, nə quraqlıq oldu, nə aclıq törədi. Çox şükür, o böyük Pərvərdigara, bu ilimiz çox mübah¹ keçdi.

– Ay səni Allah var eləsin. Sözü nü elə başlamışdın, ürəyim guppuldamışdı ki, o əziz torpağımızda, o əziz vətəndə görəsən yenə nə faciə baş verib, nə bədbəxtçilik törənib. Çox şükür Allaha ki, sözünü əmin-amanlıqla qurtardın.

İkisi də güldü. Süleymanın da dodaqları balaca qımıldandı. Birdən çavuş ətrafa, səmaya göz gəzdirib dedi:

– Namazın, günorta namazının vaxtı yaxınlaşır, Kərbəlayi, icazə ver gedək bir karvansaraya, Allahın əmri ilə, Allahın borcunu əda eyləyək. Dəstəmaz alağ, gedək imam qulluğunda namaz qılağ.

– Qardaş, - İmanqulu dilləndi, - məgər ayıb deyil ki, siz mənim qapımdan, mənim evimdən gedib karvansarada dəstəmaz alasız? Ya özünüzü imamın qulluğuna çatdırana qədər namazın vaxtı da ötəcək. Ən yaxşısı budur ki, durun bizim həyətdə bir yaxşı dəstəmaz alın, bizim balaxanada oturaq üçlükdə namazımızı qılağ, bir tikə Allahın verdiyindən yeyək, sonra hara gedirsiz, gedərsiz. Bilirəm ki, iş adamı, yol adamı siz.

Qəbuldan başqa çarə qalmamışdı. Onlar durub Kərbəlayi ilə birlikdə həyətdə keçdilər. Həyətdə bir neçə dolu aftafa qoyulmuşdu. Bu aftafalardan dəstəmaz almağa başladılar, zikr deyə-deyə. Xüsusilə Kərbəlayi İmanqulu hündürdən zikr deyirdi. Onlar da ürəklərində bu zikri təkrar edirdilər. Sonra Kərbəlayi İmanqulu əzaniqaməyə başladı və elə əzaniqaməni təkrarlaya-təkrarlaya balaxanaya keçdilər. Burada artıq vəziyyəti bilən, anlayan ev xanımı üç canamaz açmışdı: çubuğu tirmədən biri, qulabi tirmədən ikisi. Canamazların üstünə əlbəttə, Kərbəlanın möhüründən qoymuşdu, təsbeh qoymuşdu, türbət təsbeh qoymuşdu. Onlar burada namazlarını qıldılar, günorta namazını. Namazı qurtarandan sonra hərəsi otağın bir tərəfində qoyulmuş döşəkçənin üstündə əyləşdi. Heç bir urub keçməmiş Rzabalaydı, Hüseynbalaydı, hansıdısı, biri gəlib canamazları qaldırıb böyük bir ehtiramla möhürü, təsbihləri öpərək canamazları büküb içəri apardı. Bir qədərdən sonra ortalığa əl suyu gəldi. Üçü də dəstəmazlı olsa da, uşaqların gətirdiyi aftafaləyəndən əllərini yaxaladılar. Verilən dəsmalla quruladılar. Uşaqlar süfrə saldılar yerə və heç bir urub keçməmiş ortalığa Bayatın iyini verən, Bayat tayfası yeməklərinin içində xüsusilə seçilən qəlyə gəldi

¹ Xoş, rahat

ortalığa. Süleyman kişiye bir anlıq elə gəldi ki, sanki o, heç tayfasından aralanmayıb, evindən çıxmayıb. Bu qəlyəni də Səlminaz xanım bişirib. İndi bu saat gələcək, süfrəni yığışdıracaq, - nuşi-canınız, ağalar, - deyib çıxıb gedəcək. Axı onların kəndlərində qadının cəmiyyətdən, kişidən bu qədər dərin-dərin gizlənməsi, aralanması yox idi. Çadra bilmirdilər, yalnız bircə yaşmaq tutur-dular, vəssalam. Yaşmaq altından isə danışirdılar, sözlərini deyirdilər. Amma bütün bu möcüzələr baş vermədi. Nə Səlminaz içəri girdi, nə süfrə yığışdırdı, nə “nuşi-can” dedi. Sadəcə uşaqlar yenidən içəri girib boş camları götürüb apardılar, təkrar dönüb gəlib süfrələri büküb, özləri də otağı tərk etdilər.

İLK MƏHƏBBƏT

Öz böyük məhəbbətilə mənə bu əsəri yazdıran oğlum, məndən soruşan olanda, - niyə indi Leyli-Məcnun məhəbbəti yoxdu? - təəssüf edirəm ki, səni misal çəkə bilmirəm. Amma var. Sadəcə ətrafda bunu görən yoxdur. Sadəcə Füzuli yoxdur. O gözlər, o böyük, o yüksək, o uca, o ilahi məhəbbəti sadəcə həyatı qayğılar içərisində itirib-batırır, görmürlər. Amma sən mənə yazdırdın bunu. Bir məktəbdə oxumuşdunuz, Leyli və Məcnun kimi. Düzdür, bu məktəbin bizim anlayışımızdakı məktəb, o zamankı anlayışda tədris ocaqlarında, mədrəsələrdə oxunan dərslərə, əxlaq normalarına, dünyəvi, həyatı, ilahi anlayışlara qətiyyənlə uyğun gəlməyən bir görkəmi var. O mədrəsədə qızlar bir cərgədə otururdu, oğlanlar bir cərgədə. Hamısının altında döşəkçəni əvəz edən qoyun dərisi ya da bir həsir var idi. Əksərən qoyun dərisindən olurdu. Bu qoyun dərisi Rəsuli-Xudanın özünün vaxtından gərəkliləşdirilmişdi. Deyilənə görə, əqrəblər, ilanlar çöldə, səhrada namaz qılan adamı vura bilmirdi. Namaz qılan adam canamaz əvəzinə, səccadə əvəzinə yerə qoyun dərisi döşəyir və onun üstündə ibadətə başlayırdı. Acı sürünənlər isə gəlib qoyunun tükünə çatanda dönüb gedirlər və çalmırlar, vurmurlar, dişləmirlər, öldürmürlər dərinin üstündəkini.

Uşaqlar da elə bil ki, bu qanuna riayət edirdilər. Ya da elə hamı bu məktəblərdə bir bərabərdə olduğundan ağa oğlu, ya nökrə oğlu öz altına döşək əvəzinə eyni qoyun dərisi salırdı. Uşaqlar bu qoyun dərisinin üstündə oturur, Qurani-Kərimdən hansı surədə

qalmışdılarsa, onu oxumağa davam edir, mədrəsəyə təzə gələnlər, əlbəttə, çərəkədən başlayırdılar.

Çərəkə! Sadə, sadə olduğu qədər də bilik verən. Maraqlı idi, ərəb dilində yazılmış türk üçün, fars üçün anlaşılıq olmayan bu kəlmələr uşaqların hafizəsində elə yaxşı qalırdı ki. Elə aydın, elə əslinə uyğun... Məhəmməd də, Rəhimə də həmin çərəkədən oxumağa başlamışdılar.

Rəhimə Məhəmmədin ərəb dili müəllimi Rəhmətullah əfəndinin qızı idi. Al yanaqları, gül dodaqları, mərcanla mübahisəyə girişə bilərdi və udardı da. Mərcan kimi gözəldi, elə mərcan kimi qiymətli idi Rəhimə! Arabir bayram aylarında əlinə, ayağına xına yaxanda qəlbinin atəsilə bir qədər də allaşdırırdı xınanı. Topuqlarına bağladığı xalxalların gümüşü cingiltisi Məhəmmədin ürəyində əks-səda verirdi. Məhəmməd başını aşağı salıb ətrafı guya seyr etmədən aldığı dərsi öyrənməyə başlayırdı. Diz üstündə otururdu, bükülürdü. Qollarını çarpazlayıb, qarnına tərəf qoyur və başını bu qollara tərəf uzadır, qarşısındakı kiçik rəhilin üstündəki kitabı, ya əlyazmanı, Quranı oxuyurdu.

Qarşı tərəfdə qızlarla birlikdə həminə şəkildə Rəhimə əyləşirdi. Rəhimə zərif qollarını çarpazlayıb dizlərinə doğru əyilir, diz üstə oturduğu halda çərəkəsini oxuyurdu. Oğlan ara-sıra gözaltı, oğrun baxışla Rəhiməyə tərəf baxır və düşünürdü: «Eh, mən kiməm ki, o, mənə nəzər də salsın? Mən kiməm? O, qızılgül dəstəsi, mən tikan... Dəvətikanı... yağıtkan! O, al mərcan, qiymətli mərcan, mən isə yaşıl rəngi belə boğuc görünən pazəhr... Pazəhr daşı... Yox! bu, çəmənzar üzərinə günəş qonmuş, üzərinə günəş şüaları yayılmış güllü gülzar, mən isə... mən isə çaqqalların ulaştığı qaranlıq gecə. Yox. Mən kiməm, mən nəyəm? O, mənim böyük müəllimim, ustadım Rəhmətullah əfəndinin qızıdır. Mənsə...»

Dili gəlmirdi, müqayisə apara bilmirdi. Rəhmətullah əfəndi doğrudan da, ərəb dilini çox gözəl bilirdi. Elə bilirdi və elə təlim edirdi ki, bu dili hər bir şagird öz doğma ana dili səviyyəsində qavrayırdı. Rəhmətullah əfəndi arıgaz, ucaboy kişi idi. Əba-qəba geyməzdi. Sadəcə xələtəbənzər bir geymənin üstündən belinə qurşaq bağlayardı. Üzündə kişinin ağıl, geniş dünyagörüşü aşıb-daşan bir cüt iri, qara gözlər var idi. Bu cisbirdə¹, kişi xaylağında belə iri, qara gözlər ilk baxışdan ağlasığmaz kimi görünürdü. Amma danışmağa

¹ Bu şəkildə, bu formada

başladımı, yadımdan çıxırdı bu. Yadımdan çıxırdı ki, qarşıdakı ustaddır, müəllimdir, şair qəlbli alimdir, dil alimi, dinşünaslıq alimidir.

Ədəb, intizam, səs... Bəli, bəli, səs... Elə bölünmüşdü ki, sanki bir otaqda iki məktəb fəaliyyət göstərirdi. Birində qızlar məktəbi, birində oğlanlar məktəbi. Hər ikisi çərəkədən dərs keçirdi, amma hər ikisi yavaşcadan, dodaqaltı oxuyurdu mətni. Beləcə, arabir atılan oğrun baxışlardan başqa gəncləri bir-birinə bağlayan, yaxud bir-birindən ayıran sanki heç bir şey yox idi. Bu oğrun baxışlar nə gözəl dil bilirdi, nə gözəl danışa bilirdi bu oğrun baxışlar! Ürəkdən keçənləri, şüurdan, beyindən keçənləri bircə-bircə bir-birinə xəbər verirdi, cavab alırdı. Qısa da olsa, baxış bir müddət ürəkdən keçənləri yığıb bir anda xəbər verə bilirdi. Bir anda da cavab ala bilirdi bu oğrun baxışlar. Təkcə Məhəmmədlə Rəhimə deyil, başqa baxışanlar da vardı, başqa görüşənlər də, ürəklərində görüşənlər də var idi. Zamanın qadağan etdiyini elə azad, elə sərbəst deyə bilirdilər bir-birinə ki, bu oğrun baxışlar.

Zaman gələcək, ondan türkcə «Leyli-Məcnun» tələb edəcəklər. Zaman gələcək, onu ərəbdə, əcəmdə, farsda bu gözəl pərinin, gəlinin «Leyli-Məcnun» əfsanəsinin məşhur olduğunu deyəcəklər. – «Türkcəmizdə yoxdu, türkcəmizdə yaz», - deyəcəklər və o yazacaq! Yazanda həmin bu məktəbdəki oğrun baxışlar, o oğrun baxışlardakı müqayisələr yadına düşəcək, özü ilə Leyli arasında. Amma bu dəfə daha başqa şəkildə.

Leyli demə - cənnət içrə bir hur,
Məcnun demə - zülmət içrə bir nur.

Doğrudan da, ara-sıra ona elə gəlirdi ki, mədrəsəni, əlindəki çərəkənin hərflərini, kəlmələrini işıqlandıran Leylinin, yəni o vaxt Rəhimənin üzünün şəfəqidir, nurudur və yenə yazacaq

Leyli demə – övci-hüsnə bir mah,
Məcnun demə – mülki-eşqə bir şah.

Olacaq, o, eşq mülkünün padşahı olacaq. O, qəzəl və türkcə qəzəlin sultanı olacaq. Leylini bəla çəməninin halına, pöhrəsinə, incə budağına, eşq göylərinin ayna, gözəllik insanların əmirinə, işvə, girişmə ustadına bənzədəcək. Özünü isə dünyaya əfsanə kimi

gəlmiş, fələklərin vəfa ayı, mələmət ölkəsinin şahı, qəm fəqiri, gözlərindən çeşmə-çeşmə, bulaq-bulaq qanlı göz yaşları axıdan aşıqə bənzədəcək. Bu, sonra olacaq... Bu sonra olacaq, oxucum. İndi isə bu xırdaca təhsil ocağında, Rəhmətullah əfəndinin mədrəsəsində bir neçə qız, bir neçə oğlan oxuyur, təhsil alır, ərəb dilinin incəliklərinə vəqif olurdular və oğrun baxışlara baxmayaraq Məhəmməd ərəb dilinin incəliklərini elə mənimsəyirdi ki, zaman gələcək, ərəb dilində şer divanı tərtib edə biləcək. Budur Məcnun, budur Fərhad, budur Vamiq və özünü bütün aşıqlardan üstün bilən, bütün aşıqların varisi sayan, bütün eşq dünyasının sultanı Füzuli dünyaya gələcək. Bu da sonra olacaq. İndi isə mədrəsədə dərs davam edirdi. Mədrəsədə elə bir şair yetişirdi ki, elə bir düha, elə bir eşq dünyasının sultanı yetişirdi ki...

– Məcnun oda yandı, öz ahının şöləsiylə, - deyəcək. - Fərhad dağlar, qayalar yaran, Şirin eşqilə öz ömrünü havayə verəcək, yelə verəcək... Vamiq Əzranın əsirilə sulara qərq olacaq...

Bax, bunları deyəcək və deyəcək ki:

– Xak oldular onlar, mənəm indi o xak! Onlar torpağa döndülər, torpağa getdilər. O torpaq indi mənəm.

Gör kimlərin torpağından yaranmış bir aşıqdi Məhəmməd Füzuli. Bütün əzəli, əbədi eşq dünyasının torpağından yaranmışdı Məhəmməd Füzuli.

Çox əcaib, maraqlı bir müsahibə gedirdi Rəhimə ilə onun arasında:

– Dünən gecə yenə yatmamışdın?

– Yatmamışdım.

– Yenə bizim məhəllədəydin?

– Sizin məhəllədəydim.

– Deyirəm axı, itlər səhərəcən bizi rahatsız eləyiblər. Ulaşırdılar, sənə hürürdülər?

– Mənə hürürdülər.

– Onların içində hərdən insan səsinə bənzəyən, adam səsinə oxşayan bir səs eşidirdim.

– O, mən idim. Məhəllənizdə aya ulayan itlərin içərisində ən ucadan naləsi eşidilən mən idim.

Edəmən tərk, Füzuli, səri-kuyin yarın,
Vətənimdir, vətənimdir, vətənimdir, vətənim!

İndi görək bu vətən haradı? Bu qəzəldə deyilən vətən - səri kuy sevgilinin məhəlləsidi. Məhəllənin başına itlər yığışır, gecə vaxtı aya ulayırdılar. Aşıq Məhəmməd də onların içində idi və onlardan da uca hürürdi ki, bəlkə Rəhimə işarəsini başa düşüb çölə çıxa.

Aralarında bu müsahibə demək olar ki, səssiz keçirdi, bütün söhbətləri kimi. Həmişə danışır, səhər də, axşam da, hər dəfə bir-birini görəndə də, görməyəndə də. Amma hər halda söhbət eləyirdilər, xoşbəxt idilər bu müsahibələrlə, bu səssiz ürəklər müsahibəsilə. Amma bir vaxt...

Xüsusilə məhəllədə Süleyman kişigil üçün ev tikmək işi başlananda.

Eey... O haçan idi? Bapbalacaydılar onda. Amma elə onda da bir-birini gözlətiləmişdi uşaqlar. Qız aralıda, başqa qız-gəlin içində dayanıb tamaşa edirdi. Süleyman kişi balaca oğlu ilə birlikdə kərpic kəsirdi. Onlara yardım eləyənlər də var idi, yardım eləyənlər... Dördkünc, uzunsov kərpic qəlibləri var idi. Balaca uşaq özləri üçün tikilən evə yardım eləyirdi. Palçıq yerdən götürüb gətirir, həmin o kərpic kəsmək üçün düzəldilən dördkünc, qutuvəri qəlibə tökür, ayaqları ilə, balaca ayaqları ilə, əlləri ilə bərkidir, düzəldir, hamarlayır, sonra da bu kərpic formasını verəndən sonra taxta qəlibi çıxardıb götürür, yanında qoyurdu, kərpicin yanında. Yenə həmin əvvəlki əməliyyat başlayırdı. Deyə bilərsiniz ki, kəsməyəydilər, amma kərpic almaq özü xeyli maddi vəsait istəyirdi. Digər tərəfdən də Süleyman kişidə o qədər pul haradan idi ki, ustalar çağırır kərpic kəsdirəydi. Elliklə bu balaca, böyük şəhər içindəki balaca məmləkətdə öz ana dillərində danışır, dillərində danışır. Öz qayğıları ilə, bir-birinin qayğısı ilə yaşayırdılar. Elə kərpic kəsməyə də, suvaq vurmada da, beləliklə də, hər bir işdə elliklə bir-birinə kömək edirdilər. Və... Hamısı, uşaqlar heyrət içində balaca Məhəmmədin kərpic kəsmə üsuluna tamaşa edirdilər.

Uşaq çox böyük həvəslə çalışırdı. Heç böyüklərdən geri qalmırdı. Odur ki, məhəllənin ağbirçəklərindən biri hər gün balacanın başı üstündə üzərrik yandırır, tüstü verir ona və gülə-gülə qaçmağa çalışan Məhəmmədin əlindən tutub saxlayır, üzərriyin tüstüsünü verirdi ona ki, uşağa göz dəyməsin. Uşaq da ki, bir kişi kimi, bir kişi qeyrəti ilə gələcək tikiləcək evləri üçün kərpic kəsirdi. Bir neçə vaxt bu kərpiclər qurumalı idi. Bu quruyandan sonra xam kərpicdən tikilən ev hasilə gələcəkdi. Süleyman kişi əslində bu yerdə, bu məmləkətdə evlərin nədən, nə cür tikildiyini bilmirdi. Buraya

yığılanlar - Şirvan mahalının adamları ən köhnə qayda ilə, öz qaydaları ilə ev tikirdilər çiy kərpicdən. İndi balaca Məhəmmədin böyüklərlə birlikdə kərpic kəsməsinə yolla keçib baxan bir ərəb ayaq saxladı, xeyli uşağa tamaşa elədi, xeyli. Arabir başını hərlədir - nə isə dodaqaltı pıçıldayırdı. Arabir gülümsəyirdi, sanki təhsin, afərin deyirdi bu balaca kişinin kişiliyinə. Arabir yavaşcadan deyilsə də, «mərd, mərd» sözü eşidilirdi, kişidi, yəni, kişidi, sözü eşidilirdi. Üzərrik yandıran arvad kinli-kinli bu tamaşaçıya baxır və tütüsünü balaca kərpicəsinə vermək üçün can atırdı:

– Bıy, gözləri pırtlasın pisin, nə bilim vallah?

Üzərriyim çatlasın,
Yaman gözlər pırtlasın,–

deyə-deyə dururdu arvad.

Yaz keçir, yay olur. Arabir kütlə içində olsalar da, qəlbən tək qalırdılar. Salamlaşırıdılar, pıçıldı ilə - əhlən və səhlən, - yaxud - əssəlamuəleykum, - pıçıldayırdılar. Bunu kimsə eşitmirdi. Yalnız qəlbləri eşidirdi, yalnız gözləri görürdü. Başqa cür mümkün də deyildi. Söhbət böyüyə bilərdi, camaatın qulağına çata bilərdi. Şeyx Rəhmətullah əfəndi mədrəsəsinin qızına ləkə gələ bilərdi. Bundan sonra oraya qız uşağını kim buraxardı? Bəlkə də onların yolunu, qabağını kəsən səbəblərdən biri də bu idi. Bir dəfə hətta Məhəmmədin qəlbindən bu əhlən və səhləndən sonra gülməli bir fikir də keçdi: Bəli, Rəhiməm, bizim dünyaya hələ gəlməmiş övladlarımız dünyaya gələn kimi, dünyaya göz açan kimi dünyada ilk söz deməyi öyrənən kimi ərəbcə danışacaqlar. «Salam» əvəzinə «əhlən və səhlən» deyəcəklər. Görəsən, bu neyçün belə olmalı idi? Neyçün onun ürəyinə məhz ərəb qızı hakim kəsilməli idi? Bunu düşünməyə belə vaxtı yox idi. Nə vaxtı vardı, nə həvəsi. Bir sözlə, onun üçün yer üzündə insan vardı. Yüksək, uca şer söyləyirdi anlayan qız. Amma «qismətdən artıq yemək olmazdı», deyənlər, ulu babalar bunu yəqin ki, dəfələrlə təcrübədən keçirmişdilər. Elə buna görə də qismət... qismət... qismət... Anam deyərdi ki, qismətin beş barmağı var. İkisini adamın qulaqlarına qoyur – qızı istəyənin pis cəhəti varsa, eşitmirsən. İkisini gözlərinə qoyur – nahamvar cəhəti varsa istəyənin, görmürsən, görə bilmirsən. Sonuncu bir barmağı da dodaqlarının üstünə basır, yox deyə bilmirsən. Belə də oldu. Əgər özü ilə Rəhimə arasında elə gözəl müqayisələr aparan,

elə şirin dəqiqələr yaşayan həyatında, xəyalında Məhəmməd bu qismətdən keçə bilmədi. Qismət olmadı. Bəlkə də bu daha yaxşı idi. Ona görə ki, Rəhimə ərəb qızı idi. O, ərəbcə təhsil almışdı. Şirvanşahlar dünyasından bu yerlərə köç etmiş məhəllələr arasında ərəblərə qız vermək, qız almaq bir qədər düz sayılmırdı. - Özümüzün itimiz də var, kütümüz də, - deyirdi bəzi qarılar. Yəni bildirmək istəyirdi ki, bəs əgər oğlanlarımız ərəb qızlarına evlənsə, öz qızlarımız necə olacaq? Bax, məsələ bunda idi. Elə buna görə də, bəlkə gənclik dövrünün ilk sevdası, ilk məhəbbəti idi, baş tutmadı, qovuşmadı. Hər birinin qəlbində, Rəhimənin də, Məhəmmədin də qəlbində ilahi bir qüvvəyə, göylərdən enmiş bir anlıq səadətə çevrildi, getdi. Getdi, məbədi olmadı, davamı olmadı. Bunun üçün bəlkə də hər biri ayrılıqda, gizləncə qanlı göz yaşları tökmüşdülər. Bunun üçün bəlkə də hər ikisi ola bilsin ki, ayrı-ayrı hallarda - Yastığım şikayət elər, gözüüm yaşı əlindən, - deyirdilər. Bunun üçün bəlkə də hər dəfə bir şeyi unudanda, «a» əvəzinə «b» deyəndə, fincan gətirməli olduğu yerdə qazan gətirəndə. Bax, belə-belə hallarda ürəklərinin dərinliyində o hissin tamamilə soyuyub getmədiyini anlayırdılar. Anlayırdılar və cavan ürəklərindən bir sızıltı keçirdi. Nə olsun ki, bu sızıltı onlara xəstəlik, naxoşluq gətirmədi. Əksinə, elə bil ki, onların hisslərini, qəlblərini daha da durulaşdırdı, bülluru, almazı pardaxlayan kimi onların da hissini pardaxladı. Zaman-zaman bu hiss baş qaldıra-qaldıra yaşadı və yaşamadı və axırı olmadı və bir daha heç birinin dilinə gəlmədi.

Tək-tək hallar olur ki, gəncliyin ilk məhəbbəti yaşayır, göyərir, meyvə verir, səmər verir. Amma burda belə olmadı. Bir çox hallarda olduğu kimi yavaş-yavaş soyudu, tamamilə unudulmasa da, hər halda unuduldu. İlk məhəbbəti göyərən, ilk məhəbbəti səmər verən kim olub? Bu sirri bilən tək-tük tələbə dostlar, şagird dostlar qəlbinin dərinliyində sirri heç kəsə açmadan təəssüflənirdilər. Onlar bir-birinə elə yaraşır ki... Onlar bir-birinə elə yaraşırdı ki, böyük Xudavəndi aləm, böyük Yaradan o böyük, misilsiz rəssam, heykəltəraş, yaradıcı Xaliq onları bir-birinə elə tutaş, elə oxşar, bir-birini əlavə edən, tamamlayan yaratmışdı ki!.. Yaradan onları belə yaratmışdı. Bir-birinə yaraşdırıb yaratmışdı. Başqa cür ola bilməzdi. Ancaq o böyük Xaliqin, o böyük xilqət sahibinin münasibətindən əmələ gələ bilərdi belə hallar. Böyük Xaliq kərəmi cuşa gələndə yaratmışdı, kərəmi cuşa gələndə... Amma qismət yazanda ayrı yazmışdı. Elə məsələ də bunda idi. Məsələ də

bunda idi ki, qismət yazanda onları bir-birinə yazmamışdı, ayrı yazmışdı qismətlərini. Beləydi, belə də oldu. Qismətdən artıq yemək olmaz.

Oxucum, mənə xurafat adlandırı biləcəyin məsələlərə, hadisələrə inanan hesab eləmə. Bircə düşmənim var – xurafat. İnanmıram, amma eyni zamanda 80 illik ömrüm boyu rast gəldiyim hadisələr, gözümlə gördüyüm ayrılan talelər, sevən və ayrılan talelər mənə bu qənaətə gətirdi. Gətirdi ki, qismətə inandım hardasa, inandım qismətə. Bu təkcə mənim fikrim deyil. Ulular düşünüb bunu, ulular deyib bunu. Mən də müşahidə etmişəm, bu qərara da gəlmişəm. Neynəmək olar? Bəzən heç məhəbbət əsasında qurulmayan ailələr görmüşəm. Ata-ana bəyənib, evləndirib. Yaxud hansı bir talesə bir-birinin qoynuna atıb o insanları. Və onlar yaşayıblar. Axı həyatın açarı heç kəsin əlində deyil, istədiyin vaxt bağlayasan və yaşamayasan. Bu mümkün deyil. Ona görə də onlar yaşayıblar, dünyaya övladlar gətiriblər, gözəl tərbiyələr veriblər, gözəl-gözəl yaşayıblar, heç aşıq-məşuq deyə bir-birindən ötrü səhrələr, çöllər, biyabanlar gəzən olmayıblar. Bununla belə, zahirdə, lap elə ailənin daxilində də bunlarda elə bir sükunət, bir-birinə elə bir qayğı olub ki, taleyin bu qisməti məqbul sayılıb. Elə də zahirdə, zahirdə deyirəm, ona görə ki, nəticəsi məlumdu. Zahirdə elə məhəbbətlərə, elə aşıq-məşuq, divanələrə rast gəlmişəm ki, aylarla, illərlə bir-birinin ardınca sürünüb, göz yaşları töküblər, yanıblar bir-birindən ötrü. Nalələri yeri də, göyü də yandırır. Onların qovuşmasına səbəb olan maneələri ortadan götürmək üçün ətrafdakılar çox səy göstərirlər. Və qovuşublar da onlar. Qovuşandan çox az bir müddət sonra, bəzən hətta bir övlad belə dünyaya gətirmədən bir-birindən bezikiblər, bir-birindən ayrılıblar, bir-birini başa düşməyiblər, sevə bilməyiblər. Bir-biri üçün daxildə, ikilikdə qalanda gərək olan qurbanı verməyiblər, verə bilməyiblər. Deməli, burada qismət deyilmiş, sadəcə zorlanmış, zorla həyata gətirilmiş qismət imiş. Və sonu da məlumdu. Nə demək olar? Dünyanın keşməkeşli həyatında, böyük Allahın yaradıb Həvvanın ardınca çöllərə buraxdığı, Adəmin ardınca yaradıb çöllərə buraxdığı insanlar arasında ikisinin bir-birinə bənzədiyi olmayıb mənə. Sadəcə uyğun olublar bir-birinə, sadəcə uyğun. Zaman gəlir; zaman gəlir və Məhəmməd artıq Füzuli olduğu dövrdə öz «Leyli və Məcnun»u ilə bu sualların çoxuna cavab verir. Çoxuna, çoxuna cavab verir. Belə! Əziz oxucum, bağışla mənə. Sənə bunları, ürəyimdən qopan düşüncələri

deməsəydim, xəyanət etmiş olardım. Sənə – sənin məhəbbətinə və eləcə də özümə!

Bu baxımdan «dünyanın ən xoşbəxt adamıyam», deyə bilərəm. Sadəcə, istərdim ki, bunu dünyanın ən xoşbəxt adamı haqqındakı, o köynəksiz adam haqqındakı əfsanəylə bağlamayasınız. İnanasınız ki, sizin məhəbbətiniz yaşadır, yazdırır, diqtə edir mənə bütün yazdıqlarımı. Bir dövrümdə bu sözü deməliydim. İndi deyirəm, çünki Füzulinin kölgəsində, Füzulinin nəvələrindən biri kimi fəxr edən, lovğalananlardan deyiləm.

ŞƏHƏR İÇİNDƏ MƏHƏLLƏ

Bura böyük şəhər içində məhəllə - kənd, böyük kənd içində tayfa, qəbilə idi. Maraqlıdı, haçansa bir zaman bir padşahın hökmü ilə bir neçə ailə bu mövqeyə köçürülmüşdü. Kərbəlanın lap yaxınlığında bir neçə ev idi. Zaman keçdikcə hansısa bir hökmdara sığınmaq istəyən bir külfət, bir ailə, hansısa bir sərkərdənin kasıb düşmüş və ona pənah gətirmiş əqrəbası, hansısa bir imam çağırən, imamın xidmətində durmaq istəyən olduqca dindar ailə başçısı... belə-belə külfətlər yığılıb gəlmiş, yavaş-yavaş, zaman keçdikcə kənd böyümüş, artıq Kərbəlanın özünə qovuşmuşdu az qala. Dünyanın bir çox məmləkətlərində belə məhəllələr var idi və bu məhəllələr hardasa bir zaman Şirvanşahlar ölkəsi adlanan ölkənin adı ilə Şirvanlılar məhəlləsi, Məshəddə Şirvanlılar məhəlləsi, Mərvdə, Səmərqənddə, hətta o ölkənin özündə Şəki mahalında belə Şirvanlılar məhəlləsi ayrıca idi. Məhəllədə arvadlar, uşaqlar öz doğma türkcəsində danışır, dillərini öyrənmiş, elələri var idi ki, buraya gəlmiş gündən ölənə, illər uzununu burada yaşamasına baxmayaraq ərəbcəni öyrənə bilməmişdi. Kişilər isə bazarda-dükanda, müqəddəs ziyarətgahda yavaş-yavaş ərəb dilini öyrənmiş, elələri var idi ki, bu dildə mükəmməl danışır, hətta yazı-pozu bilənləri də var idi. Məhəllənin özünün qazisi, özünün mədrəsəsi, özünün xırda-para şey-şüy satan dükənləri var idi. Arvadlar ən qədim adətlə burada da çörəyi ya kürədə bişirirdilər, ya da təndirə yapırıdılar. Bəzi həvəskar kənd arvadları hətta sacarası belə bişirir; hər dəfə süfrəyə çörək gələndə yaxın sacı ocağın üstünə çevirib yuxa bişirirdi. Ən qədim adətləri, ən qədim xörəkləri, ən qədimdə işlənən sözləri belə bu qadınlar saxlamışdılar. Yaşayırdılar burada, amma yurd dərdi,

qürbət dərdi, Bayat dərdi bu qəbilənin qanındaydı, canındaydı və bunu südləri ilə körpələrinə əmdirirdilər, gözəl türkcəmizdə laylalar çalırdılar.

Füzulinin atası - əqrəbası o vaxtlar bu laylaları, bu qürbət bayatılarını bir-birinin dalınca elə sicilləmə düzürdü ki, Bayat sözü, atalar sözü olmadan bir rəvayət, bir əhvalat danışmadan söhbəti başa vurmurdular. Balaca əli gətirməyən kişiye sataşır, eyni zamanda ürək verirdilər.

Əslim Bayatdı, Bayat,
Cibimdə noğul, nabat,
Atalar yaxşı deyib:
Baxtın yatdı, sən də yat.

– Ay dili yanmışlar, harda yatım, necə yatım, bəyəm dərd qoyur?
– Yüz dərd bir dinar borcu ödəməz, qardaş. Atalar deyib ki,
«Acdın, yat... Yoruldun, yat... Azdın, yat...»

– Bəh-bəh... Yaxşıdı... Hələ dalı yoxdu? Yaxşıdı ki, üçün tapmırsınız... Acdın, yat... Ac qarına yatmaq olar?

– Nöş olmur? Ovarsan qarnını, yıxılırsan üzüqoylu.

– Yaxşı, bədi, siz Allah.

– Doğru deyirəm, doğru deyirəm. Azmısan sən. Əlində olan mayan gedib, azmısan. Amma fikir eləmə. Allah qoysa, hər şey düzələcək. Yenə hər şey gəlib yerini tapacaq.

Kim idi onlar? Bir-birinin qohumu da deyildi, bir-birinin qonşusu da deyildi. Amma bir idilər: Bayat, Bayat qəbiləsi, Bayat tayfası... Şirvanşahlar məmləkətindən gəlmiş Bayatlar idi bunlar. Odur ki, bir-birinə əl tutmağı qohumluqdan daha vacib sayırdılar. Hamısının birinci işi, birinci arzusu, birinci görəcəyi iş bu idi. Səhər yuxudan da durub namazdan sonra həyəətə çıxanda da fikirlərindəki bu idi, gecə evə qayıdıb yatanda da bu idi fikirləri: kimə isə, ehtiyacı olana əl tutmaq. Bir-birinə arxa dururdular. Arvadlardan hansısa həttə belə bir bayatı da qoşmuşdu. Öz şəraitlərinə, öz həyat tərzlərinə, qürbət dərdlərinə, kimsəsizliyə ümid, tərcüman idi bu bayatı.

Su gələr arxa, haray,
Tökülər çarxa, haray,
İgid qürbətə düşsə,

Çağırar arxa, haray.

Onlar bir-birinə arxa idi.

Şəhər içindəki bu balaca məhəllədə bir neçə gün idi ki, xüsusi canlanma var idi. Süleyman kişi oğluna toy eləməyə hazırlaşdı. Nişan oldu, üzük apardılar, bütün hamısı bu kənddə oradakı dəblərlə gedirdi yaşlı nəsil. Səlminazın ayağı yerə dəymirdi. Qudalarıyla evinin arasında cığır açmışdı, yol salmışdı. Qudaları da kim ola-kim ola, elə Göyçaydan bir zamanlar Sultan Yaqub padşahın gətirib sarayda oxutdurduğu, daha sonra isə Şah İsmayıl Xətəinin sarayında Məliküşşüəra - şairlər padşahı adına layiq görülcək Həbibə idi. Əfsanələr danışırılar bu Həbibə haqqında. Deyirdilər, guya Həbibə balaca uşaqmış. Göyçayda şəhərin qırağında quzu otarırmış. Yaqub padşah yaxınlaşıb atla soruşur:

– Oğlan, adın nədir?

Deyir:

– Müzəffər.

– Bu quzular kimindir?

– Qoyunların.

– Kəndinizə gələn böyükləri kim qarşılayır?

– İtlər.

Padşah qəzəblənir:

– Ay... Nə çapardım səni...

Uşaq deyir:

– Atını çap, yoldaşlarından geri qalarsan.

Yaqub padşah bu uşaqda bir hikmət, bir ağıl hiss edir. Kəndə gəlir, uşaqları yığdırtdırır, içərisindən həmin balaca çobanı tapdırır, çünki kənddə Müzəffər adında uşaq yox imiş. Soruşur:

– Sən adını niyə Müzəffər dedin?

– Gördüm ki, padşahsan, sənə zəfər arzuladım, ona görə Müzəffər dedim, yaxşı sözdü.

Sultan Yaqub padşah oğlanı atasının razılığı ilə götürüb saraya aparır, burada oxutdurur və dediyimiz kimi bir zaman gəlir ki, məliküşşüəra ləqəbinə layiq olur, Həbibə təxəllüsü ilə şeirlər yazır. Bu Həbibinin gözəl bir qızı vardı - Süneyvaz. Elə Süneyvaz yemişi kimi şirin, yaraşqlı, dadlı, balıca bir qız idi Süneyvaz. Çoxdan bəri Səlminaz ana duymuşdu ki, Məhəmməd Süneyvazgilin evlərinə tərəf çox baxır. Qapıdan bayıra çıxan kimi gözünü o səmtə zilləyir və sirri Süleyman kişiye açmışdı. Zaman elə gətirmişdi ki, uşaqlar həddi-

buluğa çatanda Süleyman kişi oğlunun ağzını arıyıb Həbibbigilə elçiliyə getmişdi. Məhəmməd bir zaman, bir müddət şer dərsi, şer qaydaları, əruz və sair haqqında dərs aldığı Həbibinin yaradıcılığına məftun idi. Seviridi Həbibinin qəzəllərini.

Aşiqə, məşuqinin cövrü səfası xoş gəlir,
İki aləmdən ana bir mərhəbəsi xoş gəlir.

Gözlərim dərdinə sürmə olmağıyçün dəmbədəm,
Tutiyayi-cövhərindən xaki-payı xoş gəlir.

Bu Həbibinin duasın müstəcab et, ey sənəm,
Çün kərəm əhlinə dainin duası xoş gəlir.

Və Məhəmməd müəlliminin, Süneyvazının atasının duasının müstəcab olmasını, özünün o kərəm əhlindən rica edirdi qəlbində. Dualar edirdi ki, o sənəm, o Süneyvaz Füzulinin, gələcək Füzulinin eşq dərdinə cavab versin. Onun qədəmlərindən torpağını sürmə kimi gözlərinə çəkməyə hazır idi Məhəmməd. Və bu hiss bir zaman o mədrəsədə başlanan məhəbbətin sanki davamı idi. Sanki yenidən, yenidən tapmışdı öz Leylasını Məcnun, Şirini Fərhad. Məhəmmədin qəlbində Süneyvaz olduqca şirin, dadlı bir məhəbbət oyatmışdı, Tanrının bəxşişi olan məhəbbətlə. Və əlbəttə, bu məhəbbəti birinci növbədə ana duymuşdu, Səlminaz ana. Səlminaz ana da Süleyman kişiylə söyləmişdi və Süleyman kişi məhəllənin ağsaqqalları ilə birlikdə Həbibinin hüsuruna elçiliyə getmişdilər. Bu günlərdə onun Türkiyəyə səfər edəcəyindən söz gedirdi. Ona görə də Süleyman kişi elçiliyini sürətləndirdi. Müsbət cavab aldı. Həbib görünürlər ki, öz səfərində qaim idi, möhkəm idi. Gedəcəyi zaman qərrib, tanımadığı, bilmədiyi ölkələrdə qız uşağını hara aparacaq idi, özünə yük olacaq idi. Ona görə bu abırlı, qabiliyyətli, sənətini, istedadını sevdiyi oğlana böyük bir məmnuniyyətlə qızının "hə"sini verdi. Toy günü məhəllə ağbirçəkləri arasında mübahisə düşdü. Bəzisi deyirdi:

– Göyçay qaydasıynan eləyək toyu.

Bir qismi deyirdi:

– Bərgüşad dəbilə...

– Yox, Bayat qəbiləsinin adətlərilə eləyək toyu.

Süleyman kişi mübahisəni birdəfəlik kəsdi:

– Mənim əziz bacılarım, analarım, hansı qaydaynan istəyirsiniz, birləşdirin, hamısıynan birlikdə, lap bizim bu qonşumuz ərəblərnən, dindaşlarımız ərəblərnən, onların da adətlərini unutmayın, hamısını eləyin.

Hamısını da eləməyə başladılar. Qızı geyindirdilər, bəzəndirdilər. Yerli qanunla xınayaxdıya gələn, qız-gəlinə, gələn xanımlara yeddi dəfə paltar dəyişib yenidən-yenidən göstərdilər gəlini. Qapıdan çıxardanda böyük şair atası onu çıraq başına dolandırdı, oranın qaydası ilə. Oranın qaydası deyəndə ahıl qarıların gözləri nəmləndi. Qızın başının üstündə üzərrik yandırdılar. "Allah... Allah..." deyə qapıdan çıxartdılar. Elə bu zaman ərəb qızları, qonşu ərəb qızları əl-ələ verib, həl-hələ vurmağa başladılar. Həl-hələnin səsi bütün başqa səsləri, təhsinləri, nidaları, alqışları, musiqini, hamısını, təbilin səsinəcn, batırırdı. Və bu həl-hələ ilə gəlini "Allah... Allah" deyə, əlbəttə piyada, qonşu, bir kəndin içindəki qonşu evə apardılar. Və Süleyman kişi gəlinin ayağının altında qurban kəsdi. Gəlinin alnına qurbanın qanından vurdular. Gəlini qapıdan içəri keçirdəndə Səlminaz ana duz-üzərrik yandırdı. Lap evdən çıxardanda "anam, bacım, qız gəlin" deyən də oldu. Duvaqlı gəlinin duvağın altından alnındakı al qan elə qərribə görünürdü ki. Gəlini içəri daxil etdilər. Yengə hündürdən təriflər deyə-deyə,

Gəlin, xoş gəldin, xoş gəldin.
Balam, xoş gəldin, xoş gəldin.
Qayınatana, qayınanana
Gəlin, xoş gəldin, xoş gəldin.
İndi evin buradadı,
Gəlin xoş gəldin, xoş gəldin.
Atan burda, anan burda,
Gəlin xoş gəldin, xoş gəldin.
Sevdiyin oğul da burda,
Gəlin, xoş gəldin, xoş gəldin.

– Yeddi oğul anası olasan. Səni görüm, dünyada ən xoş, ən xeyirli günlər görəsən, - deyə-deyə ucadan səslənirdi, çırtmış çalib oynayırdı yengə. Amma gəlin hazırlanmış taxt üstündə əyləşmədi, ayaq üstündə durmuşdu. Səlminaz ana içəri girdi. Gəlinin alnından öpdü duvağın üstündən. Duvağı indi onun balası gəlib gəlinin

üzündən götürəcəkdi, Məhəmməd açacaq idi bu duvağı. Öpdü və dedi:

– Qızım, yerə, evinə, taxtına əyləşməyin mübarək, - deyib bir həsiri qolbaq bağışladı gəlinə.

Qapıda qayınata - Süleyman kişi göründü:

– Qızım, sənə bir düyə bağışlayıram.

Bundan sonra gəlin taxtında əyləşdi və otaqdan böyükklər çıxandan sonra cavan qızlar hay-küylə ərəbcə, farsca, türkcə bağırışa-bağırışa, gülüşə-gülüşə oynamağa başladılar. Yengə nəhayət ki, qızları içəridən çölə çıxartmağa başladı:

– Bəsdı, bəsdı. Ay at belində gedəsiz hərəniz... Çıxın, çıxın axı, bəy gəlməli idi içəri.

Bəyi isə sağdış-soldışı yavaş-yavaş sevdiyi məhəbbət ilahəsinin görüşünə gətirirdilər. Əlbəttə, içəridə Məhəmməd əvvəlcə iki rükət namaz qılmalı idi. Sonra gəlinin duvağını qaldırmalı idi. Amma o, bunu edə bilmirdi. Ürəyi tələsirdi. O, mütləq, mütləq öz Süneyvazını gəlin duvağı altından çıxartmalı idi, üzə çıxartmalıydı. Yanaşdı, duvağı qaldırdı.

– Süneyvazım, şirin gəlinim, şəkər gəlinim, gözəl gəlinim, öz evinə xoş gəlmisən, - dedi. Həzin, olduqca həzin səslə oxumağa başladı. Elə həzin səslə ki, onu Süneyvazdan başqa heç kəs, hətta qapının o üzündə qulağını çərçivəyə söykəyib qulaq asan yengə belə eşitmirdi.

Ey kəmanəbrü, şəhidi-navəki müjganinəm,
Bulmuşam feyzi-nəzər səndən, sənın qurbaninəm.

Canə meylin var isə, hökm eylə, təslim eyləyim,
Şah sənsən, mən sənın bir bəndeyi-fərmaninəm.

Bütün dünyadakı toylar kimi adi, sadə keçdi Füzulinin toyu, Məhəmmədin toyu. Heç bir qəribə, qeyri-adi hadisə baş vermədi. Amma çox böyük, olduqca böyük bir iş baş verdi – iki məhəbbət bir-birinə qovuşdu, Leyli ilə Məcnunun, Şirinlə Fərhadın nakam məhəbbətləri əvəzinə.

Bir sabah aralarında qəribə bir müsahibə baş verdi. Sən demə Süneyvaz təkcə zahirində gözəl deyilmiş. O, Füzulinin, Məhəmmədin bütün qələmindən çıxanları oxumuşmuş.

Məhəmmədinə «ustad» deyə müraciət edirdi. Söhbətlərinin şirin yerində Süneyvazı nə iş üçünsə həyəətə çağırırdılar.

Məhəmməd Füzuli tək qaldı. Başı üzərində ona göylərin hədiyyəsini gətirən mələk onun qəlbini dilləndirməyə başlayırdı.

MƏHƏMMƏD ÜMMƏTİ DÜNYAYA GƏLDİ

Həyətdə hay-küy idi. Hay-küyə səbəb gəlinin yükünü – bari-həmlini yerə qoymağa başlaması, ağrıların, sancılarının tutması ilə bağlı idi. Məhəmməd adam tapmışdı, bir-iki gün əvvəldən qonşulardan öyrənmiş, burada əbəci¹ qadını tapmışdı, onunla danışmışdı və indi tələm-tələsik qarının qapısını döyüb evinə dəvət eləyib gətirmişdi. Amma qonşular hamısı bu gözəl gəlinin, bu mehriban Məhəmmədin ailəsinə o qədər bağlı idilər ki, hamısı intizar içində gəlinin azad olmasını və övladının dünyaya gəlməsini, yaxşıqla dünyaya gəlməsini arzu edirdilər. İçəridən ufultu səsləri, bir azdan bu ufultu səsləri ağrılara, əzab içində cırıpan insanın səsinə çevrildi. Xeyli çəkdi, xeyli çəkdi. Arabir ərəb qarının verdiyi əmlər də, çox bərkdən verdiyi əmlər də eşidilirdi. Bu üzdə, o birisi otaqda Məhəmməd əyləşib düşünürdü: görəsən o yazıq bu qarının sözlərini necə başa düşür? Bir kəlmə də ərəbcə o bilmir, bir kəlmə də türkcə bu bilmir. Yadına anası ilə bağlı bir hadisə düşdü. Elə burda həmin bu ərəb qarı, Məhəmmədin dünyaya gəlib, çox tez də vəfat etmiş bacı və qardaşlarını tutmuşdu. Belə hadisələrin birində Süleyman kişi ara sakitləşəndən sonra Səlminazdan soruşmuşdu:

– Sən Allah, de görüm, o qarıyan necə danışib başa düşürsüz bir-birinizi?

Səlminaz gülmüşdü.

– Heç başa düşürəm ki? Amma o ağır dəqiqələrimdə, o ağır çağlarımda elə bilirəm ki, o deyil, başımın üstündə Bayatdakı Səlbi nənə durub. Bunun dedikləri beynimə batmır, amma səsindən elə bilirəm Səlbi nənə deyir: belə otur, belə dur, belə çöyrül, belə qalx, belə uzan. Mən də Səlbi nənənin səsini eşidirəm, Bayatın səsini eşidirəm, Səlbi nənənin dediklərini eləyirəm. Bu arvad da elə başa düşür ki, mən onun dediklərini eləyirəm.

¹ Mamaça

İndi vəziyyətin çətin olmağına baxmayaraq Məhəmməd də fikirləşirdi: Yaxşı, anam Səlminaz Səlbi nənin əmlərini yerinə yetirirdi. Bəs bu, bu ağır neynəyir? Elə bu zaman əbəci arvadın bağirtəsi eşidildi. Qışqıra-qışqıra o otaqdan bu otağa keçdi. Elə qapıdan:

– Büsrə, büsrə, ya seyyid ibnək, ibnək, ya seyyid büsrə...

Məhəmməd başa düşdü ki, xanımı hamiləlikdən azad olub və dünyaya bir oğul gətirib. Qarının dediyindən bunları başa düşdü. Çünki qarı sevindiyyindən, alacağı xələt üçün çırpındığından bəlkə, elə sözləri bir-birinə qoşmadan, cümlə-filan haqqında düşünmədən ancaq tək-tək sözləri – «təbrik, ağa, təbrik, oğlun, təbrik, oğul», - deyib bağırırdı. Bu Məhəmmədin dünyaya gələn ilk övladı idi. Zaman keçəcək, bu körpə, bu gün dünyaya qədəm qoymuş, xoş saatda dünyaya gəlmiş bu oğul Füzulinin adından sonra Fəzli - Fəzlullah adı ilə, Məhəmməd Füzulinin oğlu Fəzli Bağdadi adı ilə şersevənlər dünyasında tanınacaqdı.

– Dünya xoş gəlmisən, bala, - dedi ürəyində Məhəmməd.

* * *

Bir neçə gün idi ki, böyüklərin də, kiçiklərin də arzularını nəzərə alıb Bayat çörəyi, təndir çörəyi bişirməyi ürəyində qərarlaşdırmışdı qadın. Süneyvaz özü bildiyi kimi, palçıq tutmuş, içinə saman-zad qarışdırmış, acırtmış və öz əlilə kiçik bir təndir qoymuşdu. Evdə o qədər danışılırdı ki, Bayat çörəyi... Rəngindən-rufundan, yeddi qonşuya gedən ətrindən danışardılar böyüklər, görənlər. Kiçiklər də bu arzuya qoşulurdular. İndi bu gün təndir quruyub qamə gələndən sonra Süneyvaz alobaşdandan, səhər namazından sonra acxamraynan xəmir yoğurmuşdu. Evdə heç kəs yox idi. Hamı mədrəsədə, böyüklər işində-gücündə, Hüseyn dərğahındaydılar. Süneyvaz dördəyığı qabağına çəkib üstünə bir qədər un tökdü, gözəl kündələr tutmağa başladı. Güclü əllərilə bu kündələri hərledikcə köksünün kündələri də fırlanırdı: dönüm-dönüm dönürdü elə bil ki. Süneyvaz sonra bu kündələri yaydı, üzünə şordan düzəltməyi üzlüyü yaxdı, ağıl-qaralı xaş-xaşı qatıb bir-birinə, çörəyin üstünə səpdi, çeçələ barmağıynan uzununa nişanlar qoydu, yaraşıq saldı üzünə. Sonra odu, alovu yanıb, divarları paxır mis rəngə çalan təndirə bu çörəkləri yapmağa başladı. Təndirin ağzını qapadı, amma bir qədər sonra açdı. Süneyvaz əlinə doladığı qolçaqla çörəkləri bir-bir təndirdən çıxartdı. On dörd gecəlik ay kimi

gipgirdə, maygülü al rəngli çörəklərin üstünə cıqqanacıq su çilədi və cərgəynən yanına düzməyə başladı. Üzü də təndirin alovundan, odundan, çörəklərin istisindən al-atəş çalırdı.

Elə bu zaman Məhəmməd dərgahdan qayıdırdı. Darvazaya yaxınlaşanda ona elə gəldi ki, hardasa uzaq, çox uzaq bir xatirə gəlir başına. Bu xatirə ətir idi, iy idi. Harda eşitmişdi o, bu iyi, harda duymuşdu bu ətri? Yadına sala bilmirdi. Düşüncəli addımlarla darvazanı açanda gözünün qabağında qəribə bir görüntü yarandı. Bu mənzərəni o, üç-dörd yaşında uşaq olduğu zaman orada - Bayat kəndində, həyətlərində Səlminaz xanımın təndirə çörək yaptığı, təndirdən çörək çıxartdığı zaman görmüşdü. O zamanlar yadından bəlkə də çıxı bilərdi, çıxmışdı da. Amma indi birdən bu qıpqırmızı qızarmış xaş-xaşlı, gipgirdə çörəkləri, cərgəyə düzülmüş çörəkləri görəndə bayaqdan bəri burnuna dəyən ətir yadına düşdü. Atasını həmişə deyirdi ki:

– Səlminaz ananın bişirdiyi çörəyin ətri yeddi qonşuya gedir.

Yaxınlaşdı, təndirin qırağında dayandı. Süneyvazın gülümsə üzüne diqqətlə nəzər saldı. O da gülümsədi və əlini uzadıb o isti, o yumşaq, o parlaq, o dəyirmi çörəklərdən birini götürdü. Tək birçə çimdik qopardıb ağzına qoydu. Dünyanın ləzzəti Bayat çörəyinin ətri ilə, tamı ilə birlikdə damağında ləzzət yaratdı.

– Çox sağ ol, - dedi, - əllərin var olsun. Mənə çox, olduqca uzaq bir xatirəni xatırlatdın, əllərinə sağlıq.

Qadın böyük bir məhəbbətlə Məhəmmədin üzündən, dediklərindən, daha çox, daha əlvan cümlələr eşidirdi.

MEYVƏLƏR HAQQINDA NAGİL NECƏ YARANDI?

Uşaq xəstə idi. Bir neçə gün idi ki, balaca Fəzlullahın qızdırması düşmürdü. Qıpqırmızı qızarıb, səpki basmışdı bütün bədənini. Üzü-gözü, bütün bəri-bədəni qıpqırmızı səpki idi. Təbib Şükrullah ibn Yusif gündə bazara gedəndə də, bazar tərəfdən gələndə də hər dəfə gəlib balaca Fəzliyə dəyir, məsləhətlər verirdi. Lampanın dövrəsinə qırmızı «duvaq» kimi bir şey çəkdirmişdi, uşağın üzünə sərt işıq düşməsin. Ana dedi:

– Həkim, həkimbaşı, istəyirsən, söndürüm lampanı.

Həkim güldü:

– Yox, bacım. Mən onun gözüne sərt işıq düşməsin deyirəm. Yoxsa qaranlıqda gözüne həyula¹ görünər, qorxar uşaq.

Və keşniş suyu çıxartdırmışdı, at südü tapmışdılar, gətizdirmişdi. Bunları həkim yavaş-yavaş uşağa içirdirdi. Amma eyni zamanda atasına - dostu Məhəmmədə deyirdi:

– Şairim, biz Allahın əmri ilə xidmət eləyirik, hər şeyə hazır olmalıyıq. Balaca Fəzlullahın vəziyyəti ağırdır. Böyük Allaha duadan başqa ayrı əlac bilmirəm. Bildiyim əlacların hamısını eləyirəm. Bir az kafur² gətirtir, isladıb azacıq uşağın burnunun pərlərinə üst tərəfdən çəksinlər. O da şəfalıdı; ürəyini sakitləşdirər. Yaxşıdı, təzə xiyar vaxtıdı. Bacardığca, xırdaca-xırdaca xiyarları ver ona. Bəlkə ürəyi sərinləsin. Yanır qızdırmadan balamız.

Məhəmməd bir söz demədi. Nə deyə bilərdi? Onsuz da bilirdi ki, həkim Şükrullah ibn Yusif Şirvani dediyi dərmanları əksərən özü axtarıb tapıb gətirirdi, at südünü-filanı və həmişə nəzarət altında saxlayırdı. Qardaş qədər xətrini istədiyi şairə deyirdi:

–Şairim, uşağın vəziyyəti bir qədər ağırdı. Hələ bir neçə gün belə ola bilər, qayıdıncan. Soyuqdan-filandan gözləmək lazımdı. O, öz yerində, sonrakı söhbətdi. Amma indi uşağın qızdırmadan xəyalına qara-qura gələ bilər. Ona görə tək buraxmayın, yanında olun. Ona elə şeylər danışın, nağıl eləyin elə şeylər ki, o, ayrı fikrə dalmasın, ayrı xəyallar eləməsin.

Odur ki, evdə Süneyvaz ana ilə Məhəmməd növbəynən balaca Fəzlullahın yastığının yanında əyləşib ona müxtəlif gülməli rəvayətlər, nağıllar danışırıdılar.

Günlərin bir günündə Məhəmmədin yadından sanki bütün nağıllar çıxdı. Çoxunu, uşaqlar üçün gərək ola biləni, uşaqların eşidə biləcəyini, dərk edə biləcəyini artıq danışmışdı. Böyüklər üçün danışılmalı nağılların burada nə yeri idi, nə mənası var idi. Və fikirləşə-fikirləşə birdən ağına gəldi ki, özündən nə isə bir şey quraşdırsın, balası üçün danışsın. Bu nağılı, danışacağı bu əfsanəni heç yerdə oxumamışdı, heç kəsdən eşitməmişdi. Xəstə bala eşqi, xəstə övlad məhəbbəti dedirtdirirdi ona bu əfsanəni, bu nağılı.

– Oğulcan, biri var idi, biri yox idi. Yer üzündə Allahın bəndəsi çox idi. Ağıllı, düşüncəli, mehriban bir kişi var idi. İşindən-gücündən yorulmuşdu. Bir gün fikirləşdi ki, getsin gül bağına.

¹ Vahimə, xəyal

² Ağac şirəsindən düzəldilən ağ rəngli, kəskin qoxulu maddə.

Baharın oğlan çağы idi. Çiçəklər açmışdı, güllər boy vermişdi, qızılgüllər, qönçələr yaxalarını cırıb açmış, bülüllər gül eşqinə mahnılar oxuyurdular. Gəzə-gəzə bu kişi yolunu saldı meyvə bağına. Gördü ki, çox qərribə bir aləm var bu meyvə bağında. Meyvə ağacları dil olub danışrlar. Kişi qulaq verdi, gördü, alça ağacı deyir ki:

– Mən dünyadakı bütün meyvələrdən yaxşıyam, safra¹ kəsirəm. Ay bala, loğman da mənim işimə mat qalıb. Qızdırmalılara şəfa verirəm, ağızlardan talxlığı götürürəm, baş ağrısını kəsirəm. Həkimlər bunu təsdiq eləyərlər.

Xəstə uşağın gözlərində böyük bir maraq oyandı. O, atasını diqqətlə dinləyirdi. Alçanın tərifini eşidəndə, yadına düşdü, ağzı sulandı.

– Ata, ata, - deyə inlədi.

– Nədi, ciyərpərəm?

– Ata, mənə alça.

Ata gülümsədi. Əlini cibinə salıb bir dənə təzəcə yetişmiş, amma hələ lazımınca dəyməmiş alça çıxardıb oğluna verdi və dedi:

– Bura bax, oğulcan, sənə nağıldan ayrı bir rəvayət danışacağam. Əgər bu rəvayətə diqqətlə qulaq asıb əməl eləsən, nağılın dalını danışacağam. Eləməsən, danışmayacağam. Deyir: bir kişi varmış. Bir gün oturur, oğluna baxır, oğlunun gözləri çox xoşuna gəlir. Deyir, «qara giləs gözlərinə qurban olum». Uşaq tez qışqırır:

– Dədə, mənə giləs... Dədə, mənə giləs...

Gilas hardadı? Gilasın vaxtı döyülmüş. Kişi deyir:

– Əh, durub indi başını yaracağam, qarpız kimi.

Uşaq yenə qışqırır:

– Dədə, mənə qarpız... Dədə mənə qarpız...

– İndi bax, əgər sən bu rəvayətdə, danışacağım bu nağılda eşidəcəyin bütün meyvəcatı məndən istəsən, bax bu indi sənə verdiyim alçadan başqa heç birisini tapa bilməyəcəyəm. Ona görə də şərt kəsirik. Sən məndən meyvə istəmirsən. Onsuz da tapdığımızı mən də, Şükrullah əmin də, anan da sənə gətirəcəyik. Amma nağıl nağıllığında qalır. Qalır, ya yox?

Uşaq ağzında həvəslə xırıltıdatdığı alçanı, bir qədər də zövqünü uzatmaq üçün dililə dolandıra-dolandıra dedi:

¹ Öd

– Danışdıq, atacan, mən daha bir də lazım olmayan söz deməyəcəyəm. Heç bir meyvə də istəməyəcəyəm. Olanda özün alarsan.

– Ay bərəkallah, mənim balam, ay sağ ol. Bax, onda mən sənə bütün o nağılları danışacağam. Hə... Alça belə-belə başladı özünü tərifləməyə. Dedi: ay mənim yamyasıl, səbzə baharın yaşıl rəngində rəngim var, mən dilin-ağzın acısını yuyub aparıram, qızdırmanı aşağı salıram. Elə bunu eşidəndə giləs meydana atıldı. Dedi:

– Aaaa... Sən özünü tərifləyirsən, ay alça? Utanmırsan? O nə rəngdi, o nə urufdu? Rəng desən, məndə. Günəşdən qırmızı rəng almışam. Dad desən, məndə. Səni kim yeyir, dişi qamaşır, turşu ağzını büzür. Məni ağzına qoyanın ağzına şirin tam gəlir. Meyvələrin içində ən qəşəngi, ən dadlısı mənəm. Bir adıma bax - giləs. Birin ye, birin qulağından as.

Xəstə uşağın dodaqlarında xəfif bir təbəssüm əmələ gəldi. O, diqqətlə qulaq asırdı. Amma hərarət ona güc gəlir, yavaş-yavaş gözlərini yumur, yavaş-yavaş yuxu onu aparmağa başlayırdı. Ata isə sözünə davam edərək deyirdi:

– Elə giləsin bu lovğalığını eşidəndə, o yandan qaysı çırt deyib çıxdı meydana. Dedi:

– Buna bax ey, bu da özünü tərif eləyir! Nəsən axı? Bir sümüksən, bir də bir damcı su. Bir dərisən, bir sümük. Nəyin var sənin, ay yazıq? Sən də özünü tərif eləyirsən? Günəşdən rəngi mən almışam. Bir tərəfim qırmızı, bir tərəfim sapsarı, günəşin öz telləri rəngində. Ət məndə, dad məndə, sulu qaysı mənəm. Ağzına kim qoysa, dadı damağından min il getməz.

Məhəmməd diqqətlə fikir verib gördü ki, uşaq artıq yuxuya getmişdir. Əlbəttə, yerindən qalxmadı, uşaqdan ayrılmaı. Şükrullah ibn Yusifin sözləri yadından çıxmamışdı. Doğrudur, şamdanların qabağına ana bir kərpicəbənzər hündür şeylər qoymuş və üstünə qırmızı parça salmışdı. Uşağın üstünə yumşaq, olduqca yumşaq bir işıq düşürdü. Amma buna baxmayaraq ata yenə də balasından aralana bilmirdi. Gecəni səhərə qədər ananın bir neçə dəfə gəlib xahiş etməsinə, yalvarıb onu əvəz etmək istəməsinə baxmayaraq demişdi:

– Sən get. Sənin işin çoxdu. Bütün günü pərzana hazırla, xörək bişir, ev-eşiyə bax... Sənin işin çoxdu. Get, sən bir az yat, dincəl. Bu gecə növbəni mən özüm çəkəcəyəm.

Çəkdi də! Sabahın üzünə qədər yatmadı. Səhər balaca Fəzlullah gözlərini açanda atasını başı üstündə gördü. Bir az dincəlmişdi, bir az qızdırması avazı olmuşdu. Yanaqlarına öz əski rəngi gəlməyə başlamışdı. Deyəsən üzündəki səpkilər də soluxmağa başlayırdı. Yavaşcadan əlini uzadıb atasının əlindən yapışdı:

– Ata, sən burdasan?

– Bəs harda olmalıyam, balacan?

– Dedim bəlkə gedib öz yerində yatmışan.

– Yox. Səni qoyub hara gedirəm?

– Sən mənə nəğil danışırıydın.

– Danışardım. Yenə də danışacağam. O nəğil qurtarmayıb. Bağda hələ o qədər meyvə var ki... O meyvələrin bəhsi harda qaldı bəs? Hə, bala, sənə bir az mən danışım, anan səninçün çay-çörək hazırlayıb gətirənəcən. Sən yeyənəcən danışacağam, sonra da çıxıb işimə gedəcəyəm. Axşam, Allah qoysa, yenidən söhbətimizə davam eləyərək. Harda qalmışdıq, oğlum?

– Deyəsən, qaysıdan danışırıydın.

– Hə... Qaysı deyirdi ki, mən ürəklərə də dərmanam. Elə bu sözü eşidəndə alma az qaldı partlasın. Ağacın başından bar-bar bağırırdı:

– Nə danışırısan, ay Allahın məğmun¹ bəndəsi? Ürəyin dərmanı mənəm. Ürəklərə şəfanı verən mənəm. Mənim bilirsən necə keyfiyyətlərim var? Hansını bilirsən? Ürəyə şəfa verirəm, mədəni yumşaldıram. Eeeh, hələ bu harasıdı? Bir-birini sevən, bir-birini istəyən adamlar bir-birinə alma payı göndərərlər, oğlanlar istədikləri qıza evin damının üstündən alma atarlar. Alma gözəl meyvədi. Sən bunu hardan bilirsən? Alma deyəndə bir fikir ver. Bir üzüm qırmızı, bir üzüm sarı. Bəzilərim düm alqırmızı olur. Az qala Allahın verdiyi bütün rənglər mən almada var. Yaşılım da var, sarım da var, ağım da var, alım da.

Ağ alma, qızıl alma,
Nimçəyə düzül alma.
Çirkin al, əsil olsun,
Bədəsil gözəl alma.

Mənim şərəfimə deyilib bu. Qızıləhmədi...

¹ Qəmli, qüssəli

Elə bu söz almanın ağzından çıxmışdı ki, armud ordan bar-bar bağırdı. Dedi:

– Bir adına fikir ver: alma! Yəni almasınlar səni. Baxanda bəyəm bilmirsən ki, əgər yaxşı olsaydın, Allah sənə gözəl bir ad seçib verərdi? Əsl xəstələrin şəfali dərmanı mənəm. - Xəstə tələsər, armud vaxtında dəyər, - deyiblər. Armudam mən. Allah məni dolça şəklinə yaradıb. Müşk, gül, zəfəran, şəkər töküb içərimə, qatıb-qarışdırıb, asıb ağacın budağından ki, beş-altı aydan sonra xəstələrə şəfa verən armud dünyaya gəlsin. Mənəm meyvələrin ən yaxşısı, mən. Bir adlarıma bax! Ürəyin getsin:

– Nar armudu, gilabi, lətənz armudu, kirmiki... hələ çoxdu. Elə növüm var ki, satanlar tərif eyləyib deyər: batmanından batman yarım doşab-bəkməz çıxır.

Kimsə sataşdı:

– Ay armud ağa, yaxşı bəs özün batman ola-ola, o yarım hardan çıxdı?

Armud susdu.

Bu sözü eşidincə tənəkdən üzüm gilələri - şanı, ağ şanı, qara şanı gilələri pıqqapıq gülməyə başladılar:

– Söz tapdın danışmağa da... Bir sir-sifətinə fikir ver. Sarı olanda dərddən saralırsan, yaşıl olanda hirsdən boğulursan, başın yekə, boynun incə. Bir təhər-töhürünə fikir ver, sonra özünü təriflə. O yekəbaşılıqla sən də özünü aralığa, meyvələr arasına soxursan? Güzəllik desən, məndədir. Ağ şanı, qara şanı meyvələrin başıdı, şipşirin, qənd kimi. Kişmiş məndən əmələ gəlir. Gül kimi ətirli, dadlı bəkməz, doşab məndən əmələ gəlir. Gül kimi məclislər yaraşığı mey-məzə məndən əmələ gəlir, saqilər gəzdirir məni.

Saqi, kərəm eylə, cam gəzdir!
Tutma, qədəhi, müdam gəzdir!
Dövrənə çox etibar qılma,
Gəzdir qədəhi, qərar qılma!

Balaca Fəzlullah gülürdü, üzünə elə bil ki, balaca bir günəş qonmuşdu. Anasının gətirdiyi çörəyi üstünə azacıq yağ çəkib, bir az da pendir qoyub südlü çayla necə, haçan yediyi heç yadına da düşmürdü. Elə həvəslə yeyirdi ki... Ata gözləri balasında, fərəhindən elə bil uçurdu sanki. Keçir, keçir balasının ağır, əzablı, qızdırmalı günləri. Həkim Şükrullah ibn Yusif ona demişdi:

– Bu uşağın bu yaşda bir ağır «qran» deyilən anı var. O qranı keçsə, ömrü uzun olacaq. Göylər də, ulduzlar da belə xəbər verirlər onun haqqında.

... Və indi Məhəmmədin ürəyində belə bir inam oyanmışdı ki, onun balası göylərin o keçid qran-anını ötüb, Allahın ona rəhmi gəlib. Qərər, o, uşaq duymasın deyər, yeməyini yarımçıq kəsməsin deyər, sözünə davam elədi:

– Sən demə bu yanda, yaxında bir heyva ağacı da var imiş. Elə bil ki, ağacdən sarı-sarı fənərlər asılmışdı, yanan fənərlər asılmışdı. Heyva fərəhlə dilləndi:

– Məni burda qoyub, gör özünü tərifi eləyənlərə bax! Ay üzüm, səndən düzələn mey insanları bədbəxt eləyir, sərməst eləyir, ağılları gedir, özlərini təlxək, meymun kimi aparırlar. Amma mən... Amma mən qara ciyərin dərmanıyam. Mənim kimi meyvə harda var?

Bunu eşidən kimi nar qəzəbindən partladı. Partladığı yerdən yaqut dənələri kimi pardaqlanmış al rəngli dənələr göründü, turşasirin nar dənələri. Nar dedi:

– Sən də özünü meyvə hesab edirsən? Bəs mən? Mənim haqqımda qoşublar:

Fini-fini fincan,
İçi dolu mərcan.

Bəziləri də nar dənələrini yaquta bənzədiblər. Bəziləri nar dənələrini lələ bənzədiblər. Nar qan verir insana, qanını qatılaşıdır. Bir mənim adlarıma qulaq ver: Balayi-mürsəl, vələs, Pirhəsən, Gülöyşə... Elə eşidəndə adamın ağzı sulanır.

Narın dalınca ərik elə səsinə çıxarmaq istəyirdi ki, meyvələr yer-yerdən bağırışa-bağırışa, gülüşə-gülüşə onun sözünü kəsdilər, heç ağzını açmağa qoymadılar. Hərə bir tərəfdən deyirdi:

- Əşi, buna bax eyy... bu da özünü meyvə hesab eləyir...
- Ay Allah, amandı, bu da dağarcığını meyvələr cərgəsinə soxur.
- Utanan üz gərəkdi...
- Sən meyvəsən?
- Səninki ətdi? Lətdi...
- Lətdisən...
- Qarnun vərəmli, sinən çır-çılpaq xəncər yarası...
- Səni yeyən köp gətirir...
- Su sənnən dadlıdı...

Əlbəttə, bu hücumlardan sonra ərik daha səsinə çıxarmadı. Meyvələrdən küsüb sınığını salladı, çəkilib durdu bir qıraqda...

Axşam Məhəmməd Barigahi-Hüseyni-şəhiddən qaydanda xeyli məmnun oldu. Uşağın eyni açılmışdı. Gündüz həkim Şükrullah Şirvani də gəlib ona dəymiş, o da uşağı yoxlayıb məmnun getmişdi. Anası da sevinclə dedi ki:

– Bu gün, şükür Allaha, bir az yaxşı yeyib; həkimin məsləhətinə qulaq asıb, əlacını içib.

Məhəmməd axşam yeməyini oğlu ilə birlikdə yedi, yəni uşağın yastığının yanında əyləşdi, qadının onun qarşısına açdığı süfrədən uşağı da iştaha gətirmək üçün, daha doğrusu uşağı da həvəsləndirə-həvəsləndirə bir qədər yedi, çay içdi və balaca Fəzlullahla söhbətə başladı. Əslində heç söhbəti o başlamadı. Fəzlullah başladı:

– Ata, dünənki nağılın dalı necə oldu? Danışacaqsan bu gecə də?

– Əlbəttə, mənim balam, danışacağam. Ancaq sənə demək istəyirəm ki, bu gecəki nağıl dünənkinə mənaca bənzəsə də, zahirdə bənzəməyəcək. Sən bildin ki, o mərd, o arif kişi aləm səyahətinə çıxmışdı. Birinci dəfə bağlarda çiçəkləri, gülləri seyr etmiş, bülbüllərin nəşidəsinə qulaq asmış, baharı alqışlamışdı. Orada da güllərin öz-özünü təsvirindən, öz-özünü tərifindən sızılaraq meyvə bağına üz çevirmişdi. Dünən gecə eşitdiyini kimi meyvə bağında da meyvələr bir-birini deyil, özlərini öyməyə, özlərinin fərasətindən danışmağa başlamışdılar. Bunların belə hay-küy qopardıb özlərini göylərə qaldırmaları bu arif insanı lap hövsələdən çıxartmışdı. Bu dəfə o, üz tutub bostana getmişdi. Hə, mənim balam, bostanda...

– Atacan, bostanda yəqin yemiş-qarpız görüb...

– Əlbəttə, qovun-qarpız görüb. Birinci bostanda gərməyə¹ rast gəlib. Gərmək özü və fərasətləri haqqında elə şeylər danışır ki, qarpız az qala qəzəbindən çatlayıb:

– Sən nə danışırısan? Dərdlərin dərmanı mən. Qızdırmanı mən salıram, bütün insanın mədə-bağırsağındakı gərəkməz şeyləri mən qovub çıxarıb, təmizləyirəm. Meyvələrin başı mənəm. Dünyanın ən gözəl meyvəsiyəm. Yaşıl, qara zolaqlı donum, al, lalə gülü kimi rəngli içərim var.

Qarpızın bu sözüne şamama etiraz eləmişdi. Şamama dedi ki:

– Sən nə danışırısan, ay qarpız? Düzdür, rəngin var. Amma axı mən də günəş rəngindəyəm. Şamamayam, əllər gəzirəm. Məni

¹ Gərmək- tez yetişən yemiş növü

yeməzlər, mənə tamaşa eləyərlər. Məni yeməzlər, məni iyləyərlər. Bircə dənəm bir evə girsə, ətrim evi tutar. Şamamanı ən əziz töhfə kimi dostla, sevimliyə bağışlayarlar.

Əlbəttə, yemiş, qovun qəzəbə gəldi. Əmr elədi. Qovunun əmri ilə gərməyi kəsdilər, qarpızı parçaladılar, şamamanı rəflərə buraxdılar və qovun dedi:

– Dünyada bostanların başı, bostanların taci-təxtində əyləşən sultan mənəm: Ağaxani, ağtel, tozlu, bozdəli, hələ Bilərçin, Süneyvaz kimi adlarımı gözəl qızlara ad veriblər.

Fəzlullah artıq gülürdü. Bu, xəstə gülümsəməsi deyildi, bu artıq sağlamağa başlamış uşağın gülüşü idi, təbəssümü idi. Yanaqları öz rəngini almış, o xırdaca-xırdaca, az qala ziyiləbənzər səpkilər yanağını tərk etmişdi. Bədənində azalmışdı bunlar, qızdırması da düşmüşdü tamam. Fəzlullah özünü bir az yaxşı hiss edirdi.

– Ay dedi ha... Ay dedi ha, atacan, doğrudan da bostanların sultanı, padşahı elə qovundu, yemişdi.

Məhəmməd ata sözünə davam etdi:

– Doğrudur, o arif kişi bostandan da çox bikef çıxdı. Fikirləşdi ki, dünyadakı insanların da çoxu belədi. İnsanların da çoxu özünü təriflər, özünü gözə soxar, özünün kiçik əməllərini az qala ucaldıb dünya qədər eləyər. Bu yaxşı şey deyil. Və məsləhət bildi ki:

– Balalarım, ey Allahın yaratdığı ulu xilqətlər, gözəl insanlar, Allah sizə ağıl verib, Allah sizə gözəllik verib, qabiliyyət verib. Bütün bunlar hamısı düzdür, amma bir qədər təvazökar olun. Qoy sizi başqaları qiymətləndirsin. Özünüz özünüzü şişirtməyin, lovğalanmayın. Lovğalığın axırı yoxdur. Lovğalığın axırı sabun köpüyünün qabarcıqları kimi tez partlayar. Təvazökar olmaq lazımdır, nəcib olmaq lazımdır. Qoy səni başqaları tərif eləsin. Qoy sən sənətinə, qabiliyyətinə, nəcabətinə başqaları qiymət versin.

– Həmin arif kişi bu fikirlə də o üç günlük səyahətini başa vurdu. Nağıl qurtardı, sən də xəstəliyin qurtarır. Çox şükür böyük Allaha.

Zaman keçəcək, çox illər ötəcək, çox sonralar artıq şair, tanınmış hünərmənd şair Məhəmməd Füzuli həmin o üç gecədə xəstə balasına danışdığı nağılları «Söhbətül-əsmar», yəni «Meyvələrin bəhsi» adı ilə gözəl bir əsərdə cəmləşdirəcək, gələcək nəsil - uşaqlar üçün böyük tərbiyəvi əhəmiyyətə malik olan əsər meydana qoyacaq. Bu sonralar olacaq. İndi isə gecə düşür, artıq balaca Fəzlullahın gözləri yumulmağa başlayır. Yatmağa başlayır bala. Ata da, ana da

uşağın bu sakit, dinc yuxusuna mane olmasınlar deyə, yavaşcadan otağın bir tərəfinə çəkilir, orada sabahkı gün haqqında bir-biriləri ilə düşüncələrini bölüşür. Ata verəcəyi əmrləri, ana görəcəyi işləri danışır və onlar özləri də yerlərinə girib dərin, sakit, ürək ağrısı keçirtmədən xoş bir yuxuya dalırlar.

Bu sabah həkim bir qədər tez gəlmişdi. Hardasa xəstələri var idi, onları yoluxmağa gedəcəkdi. Odur ki, əvvəl-əvvəl qardaşı balasını, qardaş qədər sevdiyi insanın balasını yoxlamağı qərarlaşdırmışdı. Uşaq artıq sağalmışdı. Səpkilər tamamilə çəkilib getmişdi. Yatağının içində oturmuşdu. Anası:

– Həkimbaşı gəlib izin verməsə, ayağa durdu yoxdu, - demişdi və uşaq da ananın sözünə sözsüz əməl edib yatağında əyləşmişdi. Süneyvaz iş görə-görə, balasına yemək verə-verə, ara-sıra onu əyləndirmək, fikrini küçədən-bayırdan yayındırmaq üçün tapmacalar deyirdi. Bu tapmacalar, bəlkə də bunları o, çoxdan, lap çoxdan öyrənmişdi, özü uşaq olanda. O deyirdi, Fəzli tapırdı:

– Bir igidi bir patıltı qaçırdar, nədi?

– Quş, quş.

– Doğrudu. Dalda durar, əldə durmaz.

– Ay ana, o da quşdu.

– Nolar, qoy o quş olsun. Bəs bu? Heyvan soyundu, insan geyindi.

Uşaq düşündü bir qədər. Çünki isti məmləkətdə o, bunun nə olduğu bilmirdi, demək olar ki, görməmişdi. Karvançılar da bu yerlərə gələndə əyinlərindən kürkü çıxardardılar. Odur ki, Fəzlullah hələ kürkün nə olduğunu, soyuq məmləkətlərdə kürkün nə qədər lazımlı olduğunu bilmirdi. Ana ona izah elədi:

– Oğul, eeeeyyy uzaqlarda, sənin babalarının məmləkətində qışda soyuq olur. İnsanlar qoyunu kəsəndə onun dərisindən kürk tikirlər, bir növ qəba¹ kimi bir şey. Onu əyinlərinə geyirlər, daha soyuq olmur. Bəs gündüz yanar, gecə sönər, nədi?

Uşaq düşündü, bir an düşündü və tapmış, yeni bir şey kəşf etmiş kimi birdən:

– Ana, göz, göz, gözlərdi.

– Düzdü, mənim balam, gözlərdi.

¹ Üst paltarı

Bu zaman həkimbaşı otağa daxil oldu. Ana ilə balanın tapmaca deməsini sən demə, qapının o üzündən eşidirmiş, başmaqlarını çıxardana qədər. Daxil oldu və gülə-gülə dedi:

– Hə, bax, bunu bəyənirəm. Bu yaxşıdı, gözəl əyləncədi. Ana-bala, ana işdə, bala dişdə, belə olmur da...

O, uşağı yoxladı. Artıq onun qarnında, kürəyində səpkidən əsər qalmamışdı. Buna baxmayaraq burnunun pərlərinə yenə bir azacıq kafur isladılıb çəkdi. Azacıq keşniş suyu içirtdi. Əlini uşağın başına çəkib dedi:

– Şükür Allaha... Çox şükür Allaha, keçdi. Çox narahat idi atan, anan, elə mən əmin də. Və hər şey yaxşıdı. Fəzlullah, əzizim, bir həftədən sonra mədrəsəyə gedə biləcəksən. Bundan bir-iki gündən sonra, bax, sabah yox, o birisi gün çərəkəni qoy qabağına, başla dərslərini hazırlamağa.

Ananın sevinci sinəsinə sığmırdı. Yavaşcadan dedi:

– Çox sağ olun, həkimbaşı, Allah sizdən razı olsun.

– Allah sizdən razı olsun, Süneyvaz bacı! Ana duası qaytardı balanı. Ata alqışı qaytardı balamızı bizə. Çox şükür Allaha. Narahat idim çox, mən də sizinlə bir yerdə.

Həkim vidalaşılıb çıxdı. Onu xəstələri gözləyirdi.

Həkim gedən kimi uşaq yorğan-döşəyinin üstündə bardaş qurub oturdu və evi səliqəyə salmaqda olan anasına müraciətlə dedi:

– Hə, anacan, tapmacaların dalı necə oldu, qurtardı?

– Yox, hara qurtarır? Babalar, nənələr, analar sən kimi uşaqlar üçün, sən kimi balalar üçün o qədər belə tapmacalar düzəldiblər... Məsəlçün, bir qızım var, gələnin-gedənin əlini öpür.

– Əh, onu bilməyə nə var, ana? Bu qapıdı da, əli öpən qapıdı.

– Yaxşı. Uzundu, ip deyil ...

QƏRİBLƏR QƏBRİSTANI

Süleyman kişinin vəfatı bütün buradakı balaca məhəllədə, haradan gəlməsindən asılı olmayaraq, Bayat tayfasının hüzüünə çevrildi. Kişi burada bu hörməti özü qazanmışdı. Tayfa bütünlüklə Süleyman kişinin dəfninə hazırlaşdı. Evin qabağında evlərdən gətirilmiş palazlardan çadır qurulmuşdu, balaca çadır. Bu çadırdə Süleyman kişini ən yaxın adamları, həmyaşları, dostları yuyacaqdılar. O dünyaya insanın apardığı yalnız bircə şeyə - kəfəne

bükəcəkdlər. Məhəmməd özü biçdi atasının kəfənini molla ilə, özü girdi çadıra su tökməyə və gözlərindən yaş tökülə-tökülə atasının ömrü boyu təkrar- təkrar oxuduğu bir Şirvan bayatısını çağırırdı:

Bayatda qar ətri var,
Bağında bar ətri var,
Ölsəm, sinəm yumayın,
Sinəmdə yar ətri var.

Evlərdə isə demək olar ki, yaşlı qadın qalmamışdı. Hamısı Süleyman kişinin evinin ətrafına toplaşmışdı. Əvvəl yavaş-yavaş ağı deyirdilər. Sonra cənəzə dəfnə götürüləndən sonra otağa doluşdular. Dairə qurub əyləşdilər. Ərəb adəti ilə ortalığa qoyularaq əmbiz vurulmuş qəhvə məcməyisinin ətrafında sinə vurmağa, ağlamağa başladılar. Bir zamanlar balaca Məhəmmədə kərpic kəsdiyinə görə göz dəyər, deyə üzərrik yandıran qarı da burda idi. Qarı övladı olmadığından yaralı idi. Hayqırırdı, ağlayırdı, ağı deyirdi.

Bala, vay,
Bal yemədim, bala, vay,
Çöp yığdım, yuva qurdum,
Uçurtmadım bala, vay.

Kimsə ürəyində düşünürdü: bədbəxt arvad, öz dərini deyir. O birisi pıçiltı ilə cavab verirdi:

– Deyər dərini də, deyər də, əlbət kimi... Özü demişkən, xurmalılarda o yaşda xurma ağacı qalmayıb. Yaşı ötüb, çox nəslə yola salıb. İndi budu, yaşı çoxdan yüzü ötmüş arvad yaşayır. Oğlu yerində bu dünyanı tərk etmiş Süleymana ağı deyir. İndi atasının mafəsini çiyində aparən Məhəmməd bir zamanlar bu qarının nəzərində körpə idi. Elə indi də körpədi. İndi də

– Yetim qalan bala, vay... Yetim qalan balana hayıf, - deyirdi, nalə çəkirdi.

Süneyvaz elminə, biliyinə, insaniyyətinə böyük hörmət bəslədiyi, bir ata əvəzi bildiyi hafizi-Quran Süleyman kişini oxşayır:

– Varalıyanda Quran yarpağı, ata, vay... - deyirdi.

Əslində Səlminaz xanım yasa gələnləri qəbul da eləyə bilmirdi. Əmisi oğlunu, balasının atasını itirmişdi. Qərib, qürbət yerdə,

dillərini öyrənə bilmədiyi bu yerdə, adətlərinə bələd ola bilmədiyi, heç cür öyrənə bilmədiyi bu yerdə indi onun bircə oğul pərəstarı idi. İçəri girən ərəb arvadları, qonşular məcməyinin yanına gəlir, xırdaca xına qaşıqlarına bənzəyən qaşıqlarla qəhvədən götürüb dillərinin üstünə tökür və oxşayanlara qoşulurdular. Acılığa gəlmişdilər, şirin çay içməyəcəkdilər ki. Bu yerlərdə heç ehsan vermək də yox idi. Səlminaz arvadın bu baxımdan işi yüngül idi. Onun verəcəyi ehsanı iri tiyan qazanlarda bişirib səhnə aparacaqdılar, İmam Hüseynin böyük səhninə, həyatınə. Orada piyada gəlmiş zəvvarlara paylayacaqdılar ehsanı. Gündə öz evində qazan qaynayan adamlara ehsan vermək bu yerlərdə dəb deyildi. Bayatlılar da bunu qəbul eləmişdilər. Ehsanı evdə vermirdilər. İmamın həyatındakı ehtiyacı olan piyada zəvvarlara paylayırdılar. Səlminaz ürəyində hardasa bu adətlə həm razılaşırsın, həm də razılaşırmırdı. O istərdi ki, öz qədim dəbilə indi burada da bir süfrə açsın, Bayat məzarlığından dəfndən qayıdanları, hüzürə gələnləri yedirtsin, içirtsin, yola salsın. Başı bu qayğılara qarışsın, bəlkə torpağın üzü soyuq olar, bəlkə torpağa gedəndən sonra, əzizi, əmisi oğlu, balasının atası torpağa gedəndən sonra bəlkə ürəyi də soyuya. Heç vaxt, heç vaxt soyumayacaqdı. Səlminaz bilirdi ki, bu dərd adi dərd deyil, bu dərd çəkiləsi dərd deyil. Bu dərdlə, əzizini itirməklə qülbət azarına qoşuldu Səlminaz. Süleyman kişidən sonra cəmisi üçcə ay yaşadı. Bu üç aya da yaşamaq deməzdilər. Bu üç ayda da o ancaq ağı dedi, oxşadı, tez-tez qəbristanına getdi. Başını başdaşına dayayıb gözləri qızaranacan, gözləri hədəqəsindən çıxanacan ağladı. Üç ayın tamamında Səlminaz da bu dünyaya vida elədi. Məhəmməd tək qaldı. Üç ayın tamamında anasını da itirdi. Ən əziz, doğma, ən əziz bir insanı da itirdi. Hələ atasının mafəsi önündə oxunan «Ərrəhman» səsi, hər cümə axşamı oxunan yasin səsləri qulaqlarından səngiməmişdi, qulaqlarından getməmişdi, anasını da itirdi. O, mafəyə bir də girdi, o, «Ərrəhman»ı bir də dinlədi, o, yasini bir də oxudu, dönə-dönə.

Süneyvaz da:

Dağların çiçəyi, ana, vay,
Güllərin göyçəyi, ana, laylay,
Dağların çiçəyi, ana, laylay... –

deyə Səlminaz qayınanasını oxşadı, yana-yana oxşadı. Gəlin gələn gündən qayınana-gəlin yox, ana-bacı olmuşdular. Süneyvazın evdə hər işinin köməkçisi, məsləhətçisi, həmdərdi, həmsöhbəti idi Səlminaz ana.

Bu, Məhəmməd üçün əziz insanların itkisi idi. Burada qürbət hissi yox idi. Səlminazı yıxan qürbət hissi yox idi burda. O uzaq vətən haqqında az bir təsəvvürə malik idi. Ara-sıra xəyal-məyal, uşaq xəyalında bəzi səhnələr tülə bürünmüş görüntülər kimi nəzərində canlanırdı, vəssalam. Amma maraqlıdır ki, bu itkilər ona o uzaq xəyalları hardasa bir qədər yaxınlaşdırmağa başlamışdı.

ATA VƏ OĞUL

Ata-anasının vəfatından sonra indi ona yalnız oğlu ilə söhbətlər təsəlli verirdi ara-sıra. O, "Nəsihət" adlı əsərini də yazıb oğluna ithaf etmişdi. Amma təkcə oğluna deyil, bu nəsihət gənc nəslə idi. Oğlu ilə müsahibələr çox vaxt, ata-oğuldan çox, ustad ilə şagird arasındakı söhbətlərə bənzəyirdi.

– Ata, sənin Nəvai kimi bir qiblən də var idi:

Məcnun başını səcdədən almaz idi əsla,
Gər Leyli itinin çölü olsaydı müsəlla.

Deyirəm elə bil ki, Nəvai ilə hər ikinizin arasında bir yaxınlıq var. Sənin də, onun da əslində məhəbbətiniz, mənə elə gəlir ki, ilahi deyil, ilahi məhəbbət deyil. Məcnunçün Quran oxuyanda «Vəlleyli»də qalib deyib camaat, yəni Məcnun Quran oxuyanda Leyli sözünə oxuyub və orda yarımçıq qoyub. Bilirsənmi, atacan, «Leyliyə Məcnun gözü ilə bax», deyirlər bir gözəldən bəhs edəndə. Atacan, sən eşqi bəzi hallarda o dərəcəyə qədər yüksəyə qaldırırsan ki, insan haqqında şerin dahi sənətkarına çevrilirsən. Mənə həmişə elə gəlir ki, eşq səndə əqidədir, inamdır, həyatdır, həyatın mənasıdır.

– Doğrudur. Doğru deyirsən, oğlum, doğru deyirsən. Doğru düşünürsən ki, məndən saraylarda tumarkeş, silahdar çıxmazdı. Sədarətdən əzl olunanlardan birinin yerini tuta bilməzdim. Paxıllıq, riyakarlıq, sözbazlıq, insanları bir-birinə çaxnaşdıranlar arasında

mənim yerim yox idi, oğlum. Ola da bilməz. Odur ki, bir eşq qaldı mənim üçün, bir eşq.

Kərbəladə yaşadıkları məhəlləyə Bayatlardan çox «Məşədi Hüseyn məhəlləsi» deyirdilər. Bu məhəllədə bir ata ilə oğul var idi ki, onların müsahibəsi bir ali ədəbi məktəb müsahibəsi, mühazirələri idi. Füzuli insan haqqında düşünəndə deyib:

Əgər ölmüşsə Məcnun, qalmışam mən yadigar ondan,
Gedibse Kuhikən qalmış mənə indi bu kar ondan.

Bütün bunlar oğulu düşündürürdü. O da, ata və müəllimi kimi insan həyatını, insan eşqini hər şeydən yüksək tuturdu. Amma arabir qəlbinə sanki hansısa bir şübhələr dolurdu.

– Saqiyyə müraciətlərin bəzisindən, atacan, lap Xəyyam qoxusu gəlir. Şərab gətir, saqi və sairə.

– Oğul, bu şərab, o şərabdan deyil, oğul. Əlbəttə, başa düşməlisən bunu. Burada deyilən saqi ilham mələyidir, göylərdən enir, hər nəbiyə Allahın insanlara demək istədiklərini dedirtdirir. Bəzən mənə elə gəlir ki, elə şairlər də o nəbilərdəndir, şərab isə göylərdən enən mələyin gətirdiyi ilham şərbətidir.

– Nəbi dediniz, ata?

– Bəli, nəbi. 124 min nəbinin içində Firdövsi, Nizami kimi şəxsiyyətlər var. Allahın kəlamından, kəlamına bənzər irs qoyublar yadigar. Onların nəbidən nəyi əskikdir?

– Elə sən də o nəbilərdən birisən, ata, - düşündü oğul, amma yüksəkdən deyə bilmədi. Yüksəkdən soruşdu:

– Bəs Rəsul?

– Rəsuli-Xuda başqadır. Peyğəmbərlər, adı Quranda çəkilənlər Allahın göndərdikləri və insanlara göndərilən müqəddəs kitabları ilə seçiliblər. Zəbur, Tövrat, İncil, Qurani-Kərim, hərəsi bir Rəsula gəlib. Elə bununla da onlar nəbilərdən seçilir.

– Ata, - deyə düşündü Fəzli, - sözlər sənə əlində mumdur, mum kimidir. Onları seçmir, kəsib-doğramırsan. Amma istədiyin şəkli, istədiyin mənanı verirsən onlara.

Fərhada zövqi-surət, Məcnuna-seyri səhra,
Bir rahat içrə hər kəs, ancaq mənəm bələdə.

Görəsən, o bələdə qalan vücudun insanın taleyi üçün düşünürmü? Ya sadəcə məhəbbət tərənnüm edir. Kimə idi o məhəbbət? Anamamı? Daha kimə?

– Eh, oğul, - deyə Füzuli də qəlbində düşünürdü. Mən məhəbbət deyəndə insanın daxili və zahiri gözəlliklərini yaradan o böyük Pərvərdigara tapınırım. Mən Allahımın yaratdığı, Xalığın xəlfə etdiyi xilqətin gözəlliyinə vurğunam.

– Ata, bəs eşq nədir?

– Eşq üç hərfdən ibarətdir, oğul: eyn, şin, qaf. Leyli də üç hərfdən ibarətdir: lam, yay, lam. Bu üç hərf sifarişi-eşqdır. Diqqət elə, diqqət elə və ondakı Leyliyə olan eşqi xəlfə edən Xaliquə tapınırım mən.

Atanın qulağı çalmışdı. Bilirdi ki, Fəzli təxəllüsü ilə şerlər yazır. Şerlərdən ona verənlər də olmuşdu. Bu şerlərin bəziləri Füzuliyə, böyük ustada özünün ilk təcrübələrini hardasa ruhu ilə, mənəviyyatı ilə xatırladırdı.

Bu günlərdə sənənin bir dördləməni-mürəbbəni çatdırdılar mənə. O qədər sadə, o qədər anlaşıqlı idi ki, elə bil bizim tayfanın doğma övladı olduğunu sübut üçün yazmışsan bunu. Bir özün də hələ mənim dilimdən qulaq as.

Fəzli qıpqırmızı qızardı. O böyük ustad, o böyük sənətkar və o böyük sevimli ata qarşısında o atanın dilindən öz yazdıqlarını eşitmək ona həm sevinc, həm əzab gətirirdi. Ata oxuyurdu:

Dünyada gözəllər dəvisin qılan,
Degil, anə necə yar olmaq gərək.
Xülqi-xoyi mələk, surətdə insan,
Şəkər sözlü, şirin kar olmaq gərək.

Sürəhi gərdənli, ləbləri qönçə,
Sədr vaseh ola, ol beli incə,
Miyanə boy ola, dalsı kənəkçə,
Ol püstə dəhanı dar olmaq gərək.

Gözləri nərgis tək şöləvər ola,
Müjganları çöhrəsində xar ola,
Alıcı tərənək tək səbükbar ola,
Mərifətdən xəbərdar olmaq gərək.

Xoş ana kim, ola bir belə yarı,
 Hər kimin yox, mən tək olubdur zarı
 Fəzliya, sən çağır ulu cabbarı,
 Sənə məhşər günü yar olmaq gərək.

Yaxşı demisən. Elə bil bizim o tayfanın qoca qarılarının dilidi. Gözəl öyrənmisən ana dilini. Var olsun sənin anan da. O ana ki, sənə süd verib, o ana ki, sənə bu dili öyrədib. Mədrəsələr dili deyil, oğul. Çox şadam, fəxr eləyirəm.

Ata bu sözləri dedikcə oğulun ürəyi tir-tir əsir, fərəhdən uçmağa qanadı yox idi. Söhbəti dəyişmək, başqa istiqamətə çevirmək üçün Fəzli utancaqlığın içindən çıxmaq üçün sual verdi:

– Ata,

Səba, kuyində dildarın nədir üftadələr hali?
 Bizim yerdən gəlirsən, bir xəbər ver aşinalərdən.

Hardadı o bizim yer? Kimdi o aşinalər, ata? Yaxud «saqi, gətir ol meyi-Muğanı», - deyirsən. Hardadır o Muğan?

Bu suallar qarşısında Füzuli dərin bir xəyala daldı. Atasının bu dərin xəyalından yeni bir əsər, yeni bir möcüzə söz yaranacağını düşünən oğul bir xeyli səssizcə oturdu.

Birdən ata mövzunu dəyişdi. Azacıq dodaqlarındakı xəfif bir təbəssümlə dedi:

– Hazırlaş, Fəzlullah, hazırlaş səfərə. Yarın səni... Səninlə birlikdə Neynəvayə, səyahətə gedəcəyik. Çoxdan fikirləşirdim, mənə bu səyahət vacib idi. Mən sənə Neynəvanı göstərməli idim. Bir də uzun məsafəli yollarda yol yoldaşı olmaq, insanları bir-birinə, ata-oğul olsalar da, onları bir-birinə yaxşı tanıtdırır.

– Haraya? - böyük bir maraq içində Fəzlullah soruşdu.

– Neynəvaya oradan da Hicaza. İraqın şimal səmtindədirlər, eşitmiş olarsan.

– Eşitmişəm.

– Hə, bax həmin o Neynəva qədim Assuriyanın paytaxtı Dəclə çayımızın sol sahilində, Mosulun yaxınlığında yerləşir. İslami tarixlərdən çox-çox əvvəllər, deyirlər, beşinci minilliklərdən əvvəl kiçik yaşayış məntəqəsi imiş. Sonralar Mitanni dövlətinə tabe edilmişdi. Assuriya padşahlarının vaxtında inkişaf edib

böyüyübmüş. Gözəl bir məmləkət salındı. Babil və Midiya xeyli bundan əvvəl, təəssüf ki, o gözəl paytaxtı zirzəbərə çevirdilər, dağıtdılar. Amma sən görməmişən, mən bir zamanlar sən körpə olanda bir dəfə yolum düşmüşdü. Xeyli gözəl, möhtəşəm, uca binaları, Akkad çarı Sarqonun, daha sonralar Assur hökmdarlarının sarayları, ov, tikinti sahələri, döyüş meydanları qalıb, darvazalar qalıb. Bu darvazaları qoruyan qanadlı öküz və şir heykəlləri indi də əski əzəməti və gözəlliyi ilə insanı heyran qoyur. Gedərik, inşallah, hamısını öz gözlərinlə görərsən. Gözəl bir səyahət olacaq. Bəşər tarixinin, insanın hansı yollar keçdiyini görəcəksən. Bəşər bu yollarda gözəlliklər yaradıb, dünyanı gözəlləşdirib. Möhtəşəm binalar, saraylar, asma bağlar, nə desən, yaradıb. Amma eyni zamanda həmin bəşər müharibələr nəticəsində uzun əsrlər boyu insan əməyinin yaratdığı o gözəllikləri məhv edib, dağıdıb, xarabaya çevirib. İnsanlar sanki kor olublar, gözəlliklərdən zövq almaq hissini itiriblər. Təəssüf ki, bəşər həm ali yaradıcı, müqəddəs yaradıcı, böyük Allahın ona verdiyi qabiliyyətlə ləyaqət yarada bilən insan eyni zamanda dağıdıcıdır, vəhşidir. Gedərik, özün görəsən.

– Böyük məmnuniyyətlə ata, təsəvvür eləyirəm.

– Əlbəttə, böyük məmnuniyyətlə. Yolda yoldaş olandan sonra, - «Qardaşın necə adamdı? -Bir səfərdə olmamışam», sözünün mənasını da anlayarsan.

– Çox gözəl.

– Hazırlaş, sabah Kərbəlayi Vəlinin karvanı babalarımızın vətəninə dönəcək. Biz də o karvanla Neynəvaya qədər təxminən, onlar bir qədər Kərkükdə dayanmalıdırlar, onlarla gedərik. Qayıtmağa başqa bir şey düşünərik. Hər halda bu karvanla getməyimiz hər cəhətdən yaxşıdı.

– Nə deyirəm ki, ata, gedək, böyük məmnuniyyətlə, həm Neynəvaya, həm Hicaza, baxıxus səninlə, ata, səninlə.

HİCAZDA

Səhəri günü Məhəmməd oğlu ilə birlikdə Kərbəlayi Vəlinin Şirvana dönən kərbəlayiləri apardığı karvana qoşulub İraqın şimalına tərəf hərəkət etdilər.

Səfər uzun çəkirdi. Ata Neynəvadan sonra Yaxın Şərqi İraqa yaxın Hicaz adlanan məmləkətlərini oğluna göstərmək, onu bu yurdla tanış etmək istəyirdi. Xüsusilə, Nəsimi haqqında gedən söhbət Fəzlullahda dərin maraq oyatmışdı. Məhəmməd, şair Füzuli Nəsimini böyük bir məhəbbətlə, böyük bir eşqlə oxuyurdu. Onun ustalıqla yazdığı qəzəlləri elə bir şövqlə oxuyurdu ki:

Nigarım, dilbərim, yarım, ənisim, munisim, canım,
Rəfiqim, həmdənim, ömrüm, rəvanım, dərdə dərmanım.

Şahım, mahım, dilaramım, həyatım, dirliyəm, ruhum,
Pənahım, məqsədim, meylim, muradım, sərvərim, canım.

Qəməz çöhrəm, pəri ruyum, zərifi, şuxum, şəngim,
Səməz buyum, güləndənim, səhi sərvə-xuramanım.

Lətifim, nazikim, xubum, həbibim, türfə məhəbubum,
Hicazım, Kəbəvü Turim, behiştim, hurü rizvanım.

Diləfruzum, vəfadarım, cigərsuzum, cəfakarım,
Xudavəndim, cahandarım, əmirim, bəyim, xanım.

Gülüm, reyhanım, əmcarım, əbirim, ənbərim, udum,
Dürüm, mirvarim, kanım, əqiqim, ləli-mərcanım.

Çırağım, şəmənim, nurum, ziyam, ulduzum, şəmsim,
Həzarım, bülbülüm, kəbkim, Nəsimiyi-xoş əlhanım!

Fəzlullah bu qəzəli atasından bir neçə dəfə eşitmişdi. Füzuli bu şəri elə oxuyurdu ki, elə bil hər kəlməsini, hər sözünü özü yazmışdı.

– Birinci beytdə, baş beytdəki ilk sözdən, möhürbəndindəki axırıncı sözə qədər sevgilisinin gözəlliklərini, lətifətini təənnüm eləyən, nə qədər mübaligə, bənzətmə işlədib, görürsənmi, oğlum? - deyirdi, - belə yazarlar. Bu sənənin ulularının vətəninə övladıdır.

– Ata, bəs axı Nəsimini hürufi şairi adlandırırlar və o, hürufilik üstündə din əleyhinə getdiyi üçün, «ənəlhəq» dediyi üçün dərisini soyublar, deyirlər.

– Yox. Mənə elə gəlir ki, Nəsimi heç vaxt böyük Xudavəndin əleyhinə olmayıb, dinsiz olmayıb, «ənəlhəq» deməyib.

– «Ənəlhəq» sözünü necə başa düşürsən?

– «Ənəlhəq» «mən həqqəm», deməkdi, «mən Allaham» demək deyil. İnan mənə.

– İnanıram, ata, inanıram. Amma hər yerdə...

– Yaxşı, deyək ki, Nəsimi ilə tanışlıqdan, hürufiliyi qəbul elədikdən sonra Nəsimi, doğrudan da, ənəlhəq deyib. Amma axı o vaxta qədər, o təriqətə qoşulana qədər, o təriqəti qəbul edəne qədər Nəsimi adı, cavan bir oğlan olub. Kimisə sevib. Məhəbbətdən bəhs edən aşiqanə qəzəllər yazıb. Sənin o, həmvətəninə, oğlum. Dönə-dönə qəzəllərində bunu dilinə gətirir və inanırsan ki, Nəsimi Hələbdə dəfn olunsada Azərbaycanlıdır. Azər yurdunu, Odlar yurdunu, 700 il Şirvan məmləkəti adlanan ölkəni unutmayıb. Bir fikir ver, deyir ki:

Şəha, gönlümdə daim bir həvəs var,
Soram şəkkər dodağından məğəsvər,

Sənin gülgün yanağına həsrətindən
Axtar çeşmim yaşı həm çün Ərəşvar.¹

Araz çayı... Araz çayı... Nəsiminin vətəninə çayıdır. Məgər o, göz yaşlarını Nə, Dəcləyə, Fərata, ya bir başqasına bənzədə bilməzdi? Araz bənzətmişdi. Çünki o doğma yurd onun könlündən heç bir zaman ayrı düşməmişdi, könlündən çıxmamışdı. İndi o, Hələbdə dəfn olunub. Biz səninlə Hələbin İç qalasının altında dəfn olunan böyük şairimizin ziyarətinə gedirik. Suriyanın şimalındadır. Şamdan sonra ölkənin ən böyük ticarət mərkəzi olub bir vaxtlar. Yavuz Sultan Səlim Hələbə daxil oldu. Mən eşidirdim o xəbərləri, bizə gəlib çatırdı. Hələbdə Qaraca Paşanı vilayətin hamisi təyin etmiş, qaziliyini isə Çölməkçizadə Kamal Çələbiyə tapşırırmışdı. Hələb gözəl şəhərdir, böyükdü, 72 məhəlləsi var, deyərlər, 16 böyük camisi var, 61 məscidi, mədrəsəsi, hamamları, karvansaraları saysız-hesabsızdır. Orada Hünkarın şərəfinə salınmış bağlar, bağçalar Hələbə elə bir gözəllik verir ki, Hələb elə bil ki, vahədə ən gözəl, ən sulu, ağaclıqlı, əfsanəvi bir şəhərdir.

Yavaş-yavaş karvan Hələbə daxil olurdu. Və ata yenə də oğlunu qarşıdakı Hələblə, onun qalası, səyyahların olduqca lətif adlandırdıqları ab-havası haqqında məlumat verib deyirdi:

¹ Araz çayı kimi

– Deyilənə görə, 400 min nüfuzu, əhalisi var. Əksəriyyəti dindar, təriqət əhlidir, tacirdir. Zəngindirilər, burada dilənçiyə, sədəqə istəyəninə rast gəlməzsən, deyirlər.

Karvan yavaş-yavaş İç qalanın yanındakı xanada, yəni karvansarada əyləndi. Dərhal, heç bir dinclik, yemək-içmək qəbul eləmədən öncə Nəsiminin məzarını ziyarətə yollandılar. Uşaqlardan biri onlara bələdçilik edib qalanın dibində yerləşən həyətdə gətirdi onları. Bura Nəsiminin küçəsi idi. Həyət iki hissədən ibarət idi. Həyətin böyük hissəsində məzarlıq idi. Nəsimi nəslinin, Nəsimi təriqətinin ən yaxın, ən qabil adamlarının qəbirləri bu həyətdə idi, onlar buraya gömülmüşdülər. Həyətin ikinci hissəsində böyük bir otaq var idi. Bu otağın tən ortasında Nəsiminin məzarı idi. Buranın silsiləcünbanı, xuddamı Füzulini və Fəzlullahı elə darvazanın önündə qarşılayıb içəri apardı. Füzuli qollarını sinəsində çarpazlayıb məzarın önündə dayandı və bir qədər öncə oğluna oxuduğu qəzəli pıçıldağa başladı. O, pıçıldadıqca Fəzlullah atasının tövsiyəsilə topladığı qızılgül ləçəklərini məzarın ətrafına səpməyə başladı. Təriqət xanımlarının etdiyini bu cavan oğlan etdikcə məzar bəkçisinin, silsiləcümanın, xuddamın gözlərindən yaş axırdı. Demək, o ulu, o böyük, o müqəddəs, onların anlayışınca, müqəddəs şəxsi unutmayanlar var. Uzaq yollardan, uzaq məmləkətlərdən onun qəbrini, onun məqbərəsini ziyarətə gələnlər var.

– Unudulmur Nəsimi, unudulmayacaq da... – pıçıldayırdı Füzuli.

Bu səfərdə Fəzlullah, atası ilə birlikdə çox yer gəzmişdi. Dəməşqdə bir dağ göstərmişdilər ona. Atası ilə birlikdə oraya getmişdi. O dağa çıxmışdılar. O dağda ilk insanın, ilk insan ölümünün vəqə olduğu yeri göstərmişdilər onlara. Demişdilər ki, Habillə Qabil burada söhbətləşib, burada mübahisə edib və Qabil öz qardaşı Habili burada öldürüb, qarğadan burda öyrənib onu dəfn etməyi. Və dünyaya ilk ölüm buradan nəşət edib. Çox yer gəzmişdilər. Bir sıra məmləkətlərdə, yaxın, uzaq məmləkətlərdə gördükləri, Fəzlullahın gənc şüuruna elə bil ki, qızmar mismarla həkk olunmuşdu, qazılmışdı. Maraqlı keçirdi səfər. Çünki atası ona yol uzunluğunu nücumdan¹, fiqhdən² dərs deyirdi. Gəzdirdi məmləkətlərin tarixi etnoqrafiyası haqqında məlumat verirdi. O, Müqdisinin, İbn Bəttutənin əsərlərindən oxuduğu, səyahətnamələrindən öyrəndiyi

¹ Astronomiya

² Fiziki-texniki elmlər

məlumatları balasına verirdi. Bu məmləkətlərdə kimlər yaşayır? Hansı millətlərdir? Hansı təriqətlərdir? Hansı dinə qulluq edirlər? Nə əkilər, nə biçirlər? Necə geyinirlər? Bütün bunlar ona gələcək şair Fəzlinin yetişməsi üçün lazım idi. Füzuli balasının, Füzuli övladının, Füzuli nəslinin davamı üçün zəruri idi. Və Füzuli bunu yaxşı bildiyi üçün bu məlumatları, qışqanmadan, qızırğanmadan, yorulmadan, tükənmədən, bol-bol verirdi oğluna... Və gənc nəslə, gələcək nəslə. Təkcə məsnəvilərinə, qəzəllərinə, rübailərinə deyil, həm də bu oğluna verdiyi nəsihətlərdə həmin bilikləri, bildiklərini, nə toplamışdısa, dünyaya qaytarırdı, gəncliyə qaytarırdı oğlunun simasında, timsalında.

Səfər uğurlu keçmişdi. Fəzlullah uzun müddət Dəməşq dağında ilk insan məzarının, Hələbdə ulu Nəsiminin məzarının və onlar haqqında atasının söylədiklərinin təsiri altındaydı. Unuda bilmirdi uzun müddət bunları. Və heç əslində unutmaq da istəmirdi. Əksinə bunları yaşatmaq, bunları özünün də gələcək nəslinə qaytarmaq fikrindəydi, xəyalındaydı. Dostlarına danışacaqdı əvvəlcə. Sonra da o dilbər, o sevimli qıza, o ömür yoldaşına, ömür dostuna... Sonra da dünyaya gətirəcəkləri balalarına. Füzuli babanın söhbətlərini, verdiyi dərsləri bir dərs kimi, bilik kimi, elm kimi qaytaracaqdı. Heç kəs bu dünyadan heç nə aparmamalıdı. Nə yığmışdırsa bu dünyada, onu zərrəsinə qədər geri qaytarmalıdı.

Bütün bu söhbətlər adi müsahibə deyildi. Bütün bu söhbətlər yalnız ata ilə oğul söhbəti deyildi. Müəllimlə şagird, ustad ilə şagird arasında gedirdi söhbət. Füzuli dərs deyirdi, ədəbiyyat dərsi deyirdi, şəriyyət dərsi deyirdi. Füzuli övladına deyil, tələbəsinə mühazirə oxuyurdu.

FƏZLÜLLAH-GÜLSƏNƏM

Qız yeridikcə topuqlarındakı xalxallar və bu xalxallara bənd edilmiş incə, balaca qumrovlar gümüş səsi verirdi, qızıl səsi verirdi, cingildəyirdi. Elə bil məhəbbətə çağırırdı qızı. Amma qız çox yaxşı bilirdi ki, şəriətə görə bu xalxallara qumrovlar artıq salınmamalıdı və qız yeridikcə təpiklərini yerə elə vurmamalıdı ki, bu xalxalların səsi, cingiltisi, çağırışı gəncliyin nəzərini cəlb eləsin. Amma buna baxmayaraq canındakı o coşğun qan bu cingiltiyə qoşulub gəncliyin məhəbbət nəğməsinə oxuyurdu sanki. Rəsuli-Xudanın səslən-

dirilməsini məsləhət bilmədiyi xalxallardı bunlar və Fəzlullah divar dibində dayandığı halda qarşısından keçən qızın hələ xeyli uzaqlaşdıqca səs verən, məhəbbət mahnısı, bahar mahnısı oxuyan xalxallarının səsinə dinləyirdi. Bu səs qulaqlarında uzun müddət cingildəyəcəkdi. Onu yeni-yeni qəzəllər yazmağa çağıracaqdı. Tanıyırdı qızı, boyundan, buxunundan, tənəsübündən, çadra altında olsa da, həm də bu xalxalların səsinə, heç kəsinkinə bənzəmirdi bu səs. Yüz qız topuğu xalxallı keçsəydi, bu dövrdən Fəzlullah, əlbəttə, yalnız onun - Gülsənəmin xalxallarının səsinə eşidərdi, tanıyardı, seçərdi o məhəbbət, bahar mahnısının səsinə. Sanki bahardan xəbər verirdi bu xalxalların cingiltisi. Elə həmin səs, həmin çağırış, həmin bahar mahnısı ona bu qəzəli dedirdirmişdi:

Cingildədikcə topuqda o gümüş xalxalları,
Gəl hesab et, ey pəri, könlümə düşmüş xalları...

Bu, hələ qəzəl deyildi, bu, hələ başlanğıc idi. İlk beyt, şah beyt kimi həmişə çox çətin gəlir. Nə vəznə səsləşdirə bilirdi, nə könlündən qopan fəryadı əks etdirə bilirdi ilk beytdə. Allah kərimdi, möhrəbeytinəcən nə isə bir şey tapa bildi bəlkə, - düşünürdü Fəzlullah, gələcək Fəzli ibn Məhəmməd Füzuli. Amma Fəzli Bağdadi, bəziləri isə hətta Məhəmməd Füzuli Bağdadi desə də, başqa cür idi eşq, başqa cür idi həyat, başqa cür idi ürəkdən qopan Vətən məhəbbəti. Necə demişdi o böyük ustad? Axtarsan, ömründə nə ustad özü, nə də onun şerdə vəliəhdi, həyatda oğlu Fəzli bu vətəndən, o Şirvan ölkəsindən, Şirvanşahlar hökmdarlığının 700 il belə adlandığı məmləkətdən iraq idi. Buna baxmayaraq həmişə oranı vətən hesab eləyərək Füzuli bir neçə qəzəlində apaydın demişdi:

Mişki-Çin avarə olmuşdur vətəndən mən kimi,
Qansı şuxun bilməzəm zülfi-pərişanın sevər?

Avarə olmuşdur vətəndən mən kimi... Avarə olmuşdur vətəndən mən kimi... Bundan aydın necə demək olar? Mənim kimi vətəninə avarə olub. Hardaydı bu vətən? Necə olmuşdu, neyçün avarə olmuşdu vətəninə? Bunu duymaq, bilmək çətin deyildi. Axı deyirlər ki, müşk, o ətirli, qara məhlul, gözlərə işıq, gözəllik verən

müşk, ətirli müşk yalnız Çin səhralarında yaşayan bir ahunun göbəyindən alınır və Çindən çox-çox uzaqlarda, dünyanın hər yerində bu müşk vətənindən - Çindən avarə olur, yayılır dünyaya, avarə düşür vətənindən. Füzuli də eləcə! Çin müşkü kimi vətənindən çox uzaqlarda, çox-çox uzaqlarda avarə düşmüşdü, müşk kimi, qara taleli müşk kimi. Vətən məhəbbəti... və ondan sonra 400 il, 400 ildən ziyadə dünyanın türkdilli şairləri peyrəv olacaq, tapınacaq, səcdə edəcəklər bu poetik ilahiyə! Bu zamanını aşmış, zamanları, əsrləri, yüzillikləri ötmüş Füzuliyə, nəhəng şairə.

İLLƏR

İllər ötür, Məhəmmədin həyatı Kərbəlada birikirdi. Evi, ailəsi, dostları onunçün indi böyük bir aləmə çevrilmişdi, həyatın bütövlüyünü təşkil edən xırdaqlar, kiçik hadisələr böyüyüb onu zamanəsinin – İraq gəncliyinin ön cərgəsinə çəkirdi. Adaşı Məhəmməd Təbrizi ilə ...

Məhəmməd Füzuli ilə Məhəmməd Təbrizi bütün ayinləri birlikdə icra edir, gələn zəvvarlara birlikdə xidmət göstərirdilər. Hələ bir zəvvarın onlardan şikayətçi olduğu eşidməmişdi, dostlaşmışdılar və Məhəmməd Təbrizi ara-sıra dostuna sataşdı.

– Eh, qardaş, sən elə hey öz səfalını, o şərlər yurdunu tərifləyirsən. Heç bilirsən Təbriz nədi? Olmusan Təbrizdə?

– Yox.

– Olmamısan, onda eşit. Məndən gözəl şair deyib bunu. Özü də necə deyib:

Təbrizin ətrafı dağdı, meşədi,
İçində əyləşən bəydi, paşadı,
Səkkiz min məhəllə, dörd min guşədi
Çarsusu, bazarı, yolu Təbrizin,
Hər tərəfə gedir malı Təbrizin.

Gözəl bir şəhərdir, ticarət mərkəzidir.

– Bura bax, sən neyçün mənim vətənim şərlər ölkəsi adlandırdın? Bəlkə o elə şirlər ölkəsidir?! – dedi Məhəmməd Füzuli.

Məhəmməd Təbrizli güldü:

– Əcəb vətənin var, qardaş, sən heç ömründə Təbrizi görmədiyən kimi Şirvanı da görməmişən. Bəs niyə qəlbinə dəyir? Səni çoxları Məhəmməd Füzuli Bağdadi kimi tanıyır.

– Baba yurdumdu, ata yurdumdu, çox gözəl bir məmləkətdi Şirvan. Orda doğulmuşam, dörd-beş yaşına kimi orada yaşamışam. Elə sonralar da anamın, atam rəhmətliyin danışdıqları...

– Allah rəhmət eləsin.

– Allah sənə də ölənlərinə rəhmət eləsin. Kim necə tanıyır bilmirəm, amma mənim qəlbim özümü Məhəmməd Füzuli Şirvani kimi tanıyır. Damarlarımda axan Şirvan qanıdır, Bayat qanıdır. Amma az şey qalıb yadımda. Atam danışardı ki, meşələr, ağaclar içində yerləşib, gözəl suyu, bulaqları var. Atam danışardı ki, hər həyat bir bağ, bir bağcadı. Onların güllərinin ətri atamın burnundan getmirdi.

Hərdən mənim də yadıma elə bayatılar, nağıllar düşür ki, özüm də mat-məəttəl qalıram ki, görəsən bunu nə vaxt kimdən, nənəmdənmi, ya babamdanmı eşitmişəm, bu ağı-bayatı haradan yaddaşıma həkk olub? Tez-tez yadıma Şirvanda Bayat kəndimiz düşür. Yazda uşaqlarla yemliyə, qanqala, südəmə, topbalağa getdiyimiz çəmənlər yadıma düşür. Bir də o yadımdadır ki, əmim oğlu ilə quzu otarmağa gedəndə çoxlu göbələk yığmışdıq, o, çöldə göbələkləri çör-çöpə keçirib kabab bişirdi. Hələ də sanki burnumun ucundadır onun ətri, ağzımdadır onun dadı. Nənəmin təndir çörəyinin ətri indi də yuxuma gəlir, gecə yarısı ayılıb otururam. Hər Şamaxıya gedən karvan görəndə onlara qoşulub getmək istəyi baş qaldırır məndə. Uşaq vaxtından Kərbəladə-Hillədə yaşamağıma baxmayaraq, məhəllələrimizdə demək olar ki, hamı türk-türkman-azəri olmasına baxmayaraq qürbət-qürbətdi!

– Bəs onda neyçün atan o cür gözəl bir məmləkəti atıb gəlib bu Allahın, vallah dilim də yaraşmır, bərri-biyabanına, susuz, qumluqlar ölkəsinə?

– Tarixçəsi var, danışaram sənə bir dəfə.

– Bura bax, qardaş, mən eşitmişəm ki, sizin o torpaqda çoxlu şairlər yetişib.

– Elədi. Deyirlər Şirvanda hər bir torpaq zərrəsi bir şair ürəyidi. Dünyaya elə şairlər verib ki...

– Bəs onda sən...

– Nə deyim vallah, - təvazökarlıqla Məhəmməd Füzuli dilləndi, - bəlkə mənə də Allah o istedadından verib.

- Şirvanın hansı tərəfindənsiniz?
- Şirvanşahlar ölkəsi, Şirvanşahlar məmləkətinin paytaxtı Şamaxının 2-3 ağaclığında deyirlər, atam danışır ki, yaşıl bir tərədə, Bayat kəndi varmış.
- Necə yeni varmış?
- Hə də, var idi, indi də var, amma mənim üçün, atam üçün o varmış idi. Biz o kənddən olmuşuq. Hərdən atam bikef olanda özünə bir məşguliyyət tapmayanda görərdim deyir:

Əslim Bayatdı, Bayat,
Cibimdə noğul, nabat.
Atalar doğru deyib,
Baxtın yatdı, sən də yat.

- Hər ikisi gülümsədi. Məhəmməd Təbrizli dedi:
- Qardaş, sən elə atan da o Şirvanın yetirmələri kimi deyəsən şair imiş.
 - Yox, atam şair deyildi, şer pərəstişkarıydı, şer aşiqiydi, şeriyət aşiqiydi.

Məhəmməd Füzuli yüksəkdən dedi bu sözləri. Qəlbinin dərinliklərində atasının o doğma yurdu buraxıb gəlməsi tarixçəsi səslənməyə başladı. Neçə dəfə, neçə dəfə bu yolu getmişdi sanki. Xatirələrlə, ata xatirələri ilə, ana xatirələri ilə, Şirvandan Kərbəlayə gələn yolu dəvə karvanına qoşulub gəlmişdi. İndi Məhəmməd Təbrizi vidalaşmış hansı bir işindən ötrü getdikdən sonra Məhəmməd Füzuli əyləşib həmin karvan yolunu yenidən xəyalında keçməyə başladı.

FÜZULİ VƏ FƏZLİ

Ata ilə oğul diz-dizə əyləşmişdilər, üz-üzə idilər. Danışan ata idi. Mövqeyindən, hüququndan, atalıq haqqından, yaşından istifadə eləyib deməli olduqlarını deyirdi. Oğul isə gözlərinin həya pərdəsini aşağı endirmiş, dizlərinə, dizləri üstündəki əllərinə baxırdı. Bu əlləri hətta tərədə belə bilmirdi, sadəcə seyr edirdi. O, atası, müəllimi, ustadı kimi sevdiyi insanı diqqətlə dinləyirdi. Xoşuna gəlsə də, gəlməsə də, qəlbinə dəysə də, dəyməsə də, ürəyindən keçənlərlə bu

söhbət uyğun gəlsə də, gəlməsə də. Başqa cür ola bilməzdi. Həm dövr, həm ailəsi, tərbiyə üsulu belə tələb edirdi.

Ata ilə oğulun müsahibəsi çox vacib bir məsələ üzərində gedirdi. Bu, Fəzlullahın artıq kamala çatdığı, təhsilini bitirdiyi günlər idi. Cavan olmuşdu o da, sevmişdi bu Fəzullah yaşında. Ona hətta qəzəllər qoşmuşdu bu Fəzli yaşında. Onların içərisində yüksək, özünün qiymətləndirdikləri olduğu kimi, özünün qiymətləndirmədikləri də var idi. Amma bu özünün qiymətləndirmədikləri belə çox şairin şerindən qat-qat həmd¹ idi, həm də bədii cəhətdən yüksəkdə dururdu, üstün idi.

Ata ilə oğulun müsahibəsi yavaş-yavaş, ehtiramla, ehmal gedirdi. Uzaqdan hansı bir cavanınsa oxuduğu bir kərkük mahnısının səsi eşidilirdi. Elə bil ki, Fəzlinin qəlbindən keçənləri, həmin cavan onun əvəzinə, onun diliylə ataya söyləyirdi, ataya bildirirdi.

Endim yarın bağçasına, güldən keçilməz,
Suları savuqdu, baba, bir diş içilməz.
Sular keçdim, gəldim, baba, yardan keçilməz,
Acıdı eşqin şərabı, susuz içilməz,
Suları savuqdu, baba, bir diş içilməz.

Şübhəsiz ki, Fəzlullah-Fəzli öz qəlbindən keçənləri atasına belə açıq, bu dillə söyləyə bilməyəcəkdi. Əlbəttə, atasının ona məxsus qəzəllərdən xəbərdar olduğunu bilirdi. Bununla belə yenə də özü dilə gəlib aradakı o ağır həya pərdəsini aradan qaldıracaq iqtidarı yox idi. O həya pərdəsini qaldırıb ürəyindən keçənləri deməyə gücü çatmayacaqdı, qəzəlləri ilə olsa belə. Odur ki, cavanın oxuduğu o mahnıdakı, o sadə, adi görünən mahnıda oxuduğu sözlər birbaşa Fəzlinin ürəyindən xəbər verdi. - Sudan keçdim, baba, yardan keçilməz, - deyə oğlan, xanəndə oğlan təkrar-təkrar mahnının nəqəratını daha ucadan səsləndirirdi. Sadə olanda nə olar? Ən sadə sözlərdə ən yüksək, ən ülvi bir hissi tərənnüm edirdi oğlan.

Ata deyirdi, daha doğrusu həm deyir, həm də soruşurdu:

– Dünü gün görüşdüyünüzdən xəbər çatdı.

Cavanın üzü günəşdən təzəcə rəng almış qaysı kimi qızardı.

¹ Şükürlü, üstün

– Bəli, ata: «gəldim dedi, dözə bilmədim sənsiz dedi, sənsiz yaşaya bilmədim dedi, möhtərəm babam özü demiş, ölüm yeydir», dedi.

Ata bu sözləri daxili bir ağrı ilə, amma eyni zamanda fərəhlə, balası üçün fərəhlə dinləyirdi.

– Bəs sən, sən necə cavabladın? Dünü gün o görüş sənə nə verdi? Sayırımsın, bu xəyala ermək xoşmu gəldi sənə?

Oğul yavaş, amma mətin səsle, daxili bir ağrı ilə dedi:

– Yox, baba, yox. Nə səni rüsvay edə billəm, nə də duz-çörək kəsdiyimiz kişiye xəyanət etmərəm. Dərs almışam ondan, hər kəlməsi beynimə həkk olunmuş bir ibadətdir.

– Afərinlər olsun, oğul. Babanı bu gün göylərə qədər ucaltdın. Sənin müstəzadın çatdı buna.

Ey sərvî-səhi, sən gələli seyr ilə bağə,
Sər çəkmədi ər-ər.
Çox alinəsəblər özünü saldı əyağə,
Qul oldu sənubər.
Sünbül özünü zülfünə bənzətədi nigarın
Gördü ki, xətadır.
Dağlarda bitər üzü qara, başı aşağı,
Qayquli, mükəddər.

– İnsan qədər, Allahın yaratdığı bu gözəllikləri, bu gözəllik aləmini duya bildiyin üçün hər dəfə və hər dəfəsində milyon dəfə təşəkkür elə Xudavəndi-ələmimizə.

* * *

Şair, ilk qaralama şəklində tərtib etdiyi Divanın İmam Hüseyn barigahı hücrələrindən birində Quran surətləri çıxartmaqla güzəran keçirən xəttat – katiblərdən birinin yazıb verdiyi surəti nəzərdən keçirirdi. Sözləri təhrif edən, hərfləri dəyişik yazan «surətçıxaran» katiblərin əlindən yanıqlıydı. İndi də evdəki sakitlik şəraitində yeni surəti yoxlamaqla məşğuldu.

Şair oxuduqca, səhvlərə rast gəldikcə odlanır, qanı qaralırdı. Bu təzə xəttat lap ağ eləmiş, əvvəlkiləri də ötüb keçmişdi. Qəzəbli də olsa, başı üzərində, qəlbinin dərinliklərində ilham şairinin etiraz sözlərini, bircə-bircə misralara düzürdü. Lap iynəylə sapa, özü də ipək sapa düzülən incilər kimi, mirvari kimi, mərcan kimi:

Qələm olsun əli ol katibi-bəd təhririn,
 Ki, fəsadi-rəqəmi sözümlü şur eylər.
 Gah bir hərf süqutlə qılır nadiri nar,
 Gah bir nöqtə qüsurilə gözü kur eylər.

Qəzəb saçan misralar bədahətən deyilirdi. Qəfil Fəzli qıy-qışqırıqla içəri girdi:

– Məmə, acam...

Şair ata mehriban bir təbəssümlə oğluna baxır, o misraların nə yaxşı ki, uzanmadığına sevinirdi. Qəzəb də, katib də, xəttatlar da çıxıb harasa getdi. Əvəzində həyat haqqını, yaşamaq haqqını tələb edən oğul qaldı.

Bir az o yanda Süneyvaz xanım yükü yerə qoyub sandığı açıb, götür-qoyla məşğuldu. Süneyvazın, üstünə yorğan-döşək yığılmış sandıqdan həmişə işlənməyən xırda-para əşya və pal-paltar içindən nə isə çıxarır, kənara qoyur və yenidən qalanlarını sandığa yığıb səliqə-səhmanla yorğan-döşəyi, yastıqları yükə yığırdı.

Süneyvaz xanım toya getməyə hazırlaşdı. Ömrünün xoşbəxt illərindən yadigar qalmış gəlinlik paltarını çıxardı. İllər boyu hərdən-hərdən sandığı açıb günə verdiyi, qat kəsməsin deyə qatını dəyişib yovşan arasında güvədən qoruduğu bu paltarı – məxmər tuman, zərbur qofta, havadan şəffaf və nazik cəhrayı bənərə örpəyi ilə saxlamışdı ki, birinin bircə baftası, qaragöz hərəməsi, qoftanın, baş örpəyinin bircə zər butası pozulmamışdı. Qaydadı, hər gəlin ağ-birçək olanacan gəlinlik paltarını əzizləyib saxlar, sonra da toya, qızıyıdıya, nişana geyərdi. Qayıdan kimi yenə dərhal soyunub ev paltarına dəyişər, gəlinliyi səliqəylə qatlayıb yovşan iyi verən sandığa qoyardı. İndi də belə elədi.

Şair, xanımının hərəkətlərini izlədikcə xəyalında böyük olduğu qədər də xoş bir aləm, yaxın keçmişin şirin xatirələri canlanırdı...

Süleyman kişi şah saraylarında məliküşşüəra mövqeyi tutan uzaq Şirvanşahlar məmləkətinin istedadı ilə yüksəlmiş oğlu Həbibli ilə tanış olmuş, yaxınlaşmış və oğlu Məhəmmədə şər qaydalarından bir neçə dərslər verməsini xahiş etmişdi.

Dərslər bir neçə ay çəkdi, Həbibli Məhəmmədin Füzuli təxəllüsüylə yazdığı qəzəlləri əvvəlcə başqalarından eşitdi, sonra da onun öz dilindən dinlədi, «Dün sayə saldı başıma bir sərvissərbülənd» kimi həqiqi ustad qələmindən çıxmış müsəddəsini, Həbibinin öz «Ta cünun xəttin geyib tutdum fəna mülkün vətən» misrasıyla başlanan qəzəlini təxmiz etməsini çox bəyənmişdi, «gənc

şairin əlində dil, sözlər, kəlmələr sanki bir mumdur, onlara istədiyi şəkli verə bilir» fikrinə gəlmişdi. Gənc şairin gələcəyinə böyük ümidlər bəslədiyini dostlaşdığı Süleyman kişiye də söyləmişdi.

Elə bax həmin günlərdə Məhəmməd müəlliminin qızı Süneyvazı görmüşdü. Süneyvaz onun qəlbində rıqqətli duyğular oyada bilmışdi. O, əski mədrəsədə ürəyini ilk məhəbbətiylə oyadan, sevginin ilk həzin anlarını yaşadan Rəhimə qızın oyatdığı hisslər bir çox ilk məhəbbətlər kimi hisslərinin dərinliklərinə dalıb qalmış, yeni bir gözəlin eşqi canını yandırmağa başlamışdı: «Heyrət, ey büt, surətin gördükdə lal eylər məni» demişdi əvvəlcə. Kimsəyə açə bilmədiyi bu sevda macərası onlarla incədən-incə qəzəllər gətirmişdi dünyaya. O zamankı cavan şair «Eşq, sevda misralarıyla dolmuşdu» - deyə indi Süneyvazın hazırlığına tamaşa etdikcə bəxtəvər, kamına çatmış aşiq kimi gülümsəyirdi. Hə, onda dərini ilk əvvəl anası Səlminaz xanım duydu və bu sirrə vaqif olan kimi Süleyman kişini Həbibinin yanına, elçiliyə yolladı. Uzun çəkmədi «alver». Gələcəyinə böyük ümidlər bəslədiyi cavanın kürəkəni olmasına razılıq verdi... Və... Süneyvaz, bax, həmin bu gəlinlik libasında onunçün bəzədilmiş bəy otağına gətirildi. Sən demə Süneyvaz da atasının tələbəsinə biganə deyilmiş, sevimli, ürəyinin ən dərin, qızların heç kəsə bildirmədiyi bir hisslə arzulayırmış onu. Onun qisməti, onun gəlini olmağı arzulayırmış. İki xoş arzudan əvvəlcə oğulları Fəzlullah dünyaya gəlmişdi. Hillə qazisi Süleyman kişi baba olmuşdu. Səlminaz – Bayat gözəli – nənə...

Füzuli artıq məmləkətlərdə öz türk, fars, ərəb dilli inciləriylə məşhur olduğu zaman onunçün məhəbbət tərənnümündə kafərlə mömin arasında fərq yox idi. Onun dini harda bir büt görsə, pərəstis, bu İLAHİ gözəlliyi yaradana tapınmaq olsa da, Süneyvaz gözəl təkdı. Bircəydi, övladının anası, həyatının fatehi, səcdəgahı, gözəlliyin ilki və başlanğıcıydı, sonuncuydu. Buydu Məhəmməd Füzuli. Buydu eşq şairi, sevda tərənnümüylə yüzlərcə özündən sonrakı şairlərə ilham verən şair.

MUSIQILI HƏQIQƏTLƏR YUXUSU

Nə zaman yuxuya getdiyini duymadı. Bəlkə də heç dərin yuxuya getməmişdi. Bəlkə də yuxu ilə oyaqlıq arasında cırpınırdı. Bəlkə də bu məclisi onunçün ilham pərisi - pərilər sultanı düzəltmişdi. O, yaratmışdı məclisi.

Şairin gördüyü rüyada məclis arəstəydi, gözəl süfrələr salınmışdı. Süfrələrdə mey vardı, məzə vardı. Çox qəribədi, burada yeddi musiqi aləti əyləşmişdi, yeddi musiqi aləti. O musiqi alətlərini çalanlar özləri görünmürdü. Yalnız hiss olunurdu ki, həmin alətlər kiminsə əlindədir, hansısa hissiyyatı yüksək olan, duyğuları yüksək olan, musiqini dərindən-dərinə duyan insan çalır bu alətləri. Neydi, dəfdi, tar və çəngdi, uddu, setardı, kanondu. Bir tərəfdə də mütrib oturmuşdu. Mütrib insan kimi, şəxs kimi görünürdü, amma musiqi alətlərinin qarşısında, - hərəsinin qarşısında yarın dodaqları kimi al şərab dolu, bəlkə də şərbət dolu badələr, gümüş piyalələr düzülə də, insan görünmürdü, çalğıçılar görünmürdü. Danışan da, çalan da, dərini söyləyən də, zamanədən giley-güzar eləyən də bu musiqi alətləri özləri idi. Maraqlıdır ki, bəzən ona elə gəlirdi ki, onun bir gün əvvəl Şükrullah ibn Yusiflə apardığı müsahibənin davamıdır. Çünki bəzən qulağına danışanların səsi Şükrullahın səsinə xatırladırdı. Qulağına sanki Şükrullahın səsi gəlirdi, onun sözləri idi bəziləri, bəzi etirazlar, bəzi gileylər, bəzi zamanənin ağırlıqlarından şikayətlər. Nədən danışmışdılar bir gün öncə Şükrullahla?

Axşam iftardan sonra oturub dincəlir və söhbət edirdilər. Bu yaxınlarda bir sıra qonşu məmləkətlərdən ağır xəbərlər gəlmişdi. Hardasa hansı bir hökmdarsa bir bədbəxtin gözlərini çıxartdırmışdı. Başqa bir məmləkətdə birinin əlini kəsmişdilər. Əslində əli kəsilsə də, adamın heç ona yazığı gəlmirdi. Çünki o, özgənin malına xəyanət edib oğurluq etmişdi. Lap elə bu yaxınlarda Kərbəlanın özündə ziyarətə gələn bədbəxt zəvvarı bir nəfər, bəlkə də bir neçə nəfər birlikdə əməlli-başlı soyub quru yurdda qoymuşdular. Ailəliklə - ata, ana, kürəkən, gəlin, qız sərgərdan qalmışdılar. Karvansaralarda onlara pulsuz yer verən də yox idi. İmamın həyatında, bir küncdə gecələməyə məcbur olmuşdular. Belələrinə nə cəza versən, azdır. Doğrudur, Məhəmmədin qəlbi belə ağır, dəhşətli cəza ilə razılaşa bilmirdi. Amma... Amma Şükrullah bu baxımdan çox qəzəbli idi.

– Mən qarışqanı tapdalamaram, qardaşım. Amma oğrunu, özgənin alın təri ilə, min zəhmətlə qazandığını gəlib soyub aparanı mən də bərk cəzalandırırdım. Qarışqanı tapdamadığım halda, onu tapdayardım.

Məhəmməd deməyə söz tapmırdı. Cəza baxımından haqlı bilirdi dostunu. Amma hər halda kəsik əllə o bədbəxt bəs bundan sonra necə yaşayacaqdı? Bunu düşünürdü. Belə hadisələr elə bil ki, bu gecə

üçün yığılıb tökülmüşdü bir yerə. Dövrən ağır dövrən idi. Hakimlər bildiklərini edirdilər. İnsanlar, fağır dehqanlar məhkum kölə vəziyyətində idilər. Öz əllərilə əldə elədikləri, min əzabla, zəhmətlə torpaqdan əldə elədiklərini əllərindən alırdılar. Məhəmməd deyirdi:

– Bəs bu hakimlər o oğrudan yaxşıdı? Fərqi nədi? O, gizlin gəlib aparır, bunlar göz görə-görə döyür, söyür, min əzab verib əlindən alır.

Məhəmmədin qəlbi oyaqlıqla rəya arasında, yuxu arasında deyirdi:

Qəflət yuxusundan o zaman kim oyanıb mən,
Söz mülkünə qaldırdım uzaq göylərə yerdən.

Qaldırmışdı, uzaq göylərə qaldırmışdı. Saqidən, məclisdə oturan o mütrübdən, dərdlərə şəfa verən o şərbət dolu camdan istəyirdi. Şair elə beləcə də başlamışdı «Yeddi cam»ı.

Daha sonra o deyirdi:

Ey saqi, ey od məclisinin rəhbəri, tacı,
Bir odlu su ki, onda olur dərdin əlacı.
Ver bol-bol içim, qoyma məni atəşə həsrət,
Onsuz da başım dərqli olub, çəkmiş əziyyət.
Ver atəşə bənzər o suyun xoş əməlindən
İçdikcə sənə gizli qalan sirlər açım mən...

Amma məsələ bundadır ki, gizli qalan sirləri Məhəmməd özü açmırdı, xəyalında o pəri, o ilham pərisi canlanıb, musiqi alətlərini canlandırır, dilə gətirib, əsl sirləri o açırdı.

Birinci söhbət, birinci sirr, birinci fəryad neyin fəryadıydı. Ney deyirdi ki, mən torpaqdan can almışdım, küləklər oxşayırdı məni, günəş qızdırırdı məni. Amma zaman keçdi, dostlar məndən üz çevirdi, saraldım, külə döndüm, saraldım, qamışa çevrildim, qarğıya çevrildim və mənim fəryadım, nalələrim bundandı. Heç kəs dəyişən zamandan, heç kəs dəyişən hadisələrdən canını qurtara bilməyib.

Ney öz dərdlərini söyləyib qurtarandan sonra ilham pərisi ikinci musiqi alətinə - dəfə müraciət elədi. Amma dəfdən əvvəl

Ver, saqi, o Nuhun gəmisi rahəti-canı,
Ver ki, məni qərq etdi bu qəm, dərd tufanı.

Böyük bir heyrət içərisində Məhəmməd dəfin dərdlərinə qulaq asmağa başladı. Pərilər sultanı beli bükülmüş bir qoca hesab elədiyi dəfə müraciətlə soruşdu:

– Nə olub sənə, neyçün belin bükülüb?

Dəf dilə gəldi:

– Məgər zamanənin keşməkeşlərindən xəbərin yoxdur? Məgər bilmirsən ki, dünyaya hökmdarlar, sultanlar, hakimlər gəlib, Fironlar, Daralar, Xosrovlar gəlib. Onların hamısı bu dünyadan köçüb gedib. Nə bu dünyadan ayrılmaqlarına bikefdilər, nə qalmaqlarına. Mən üç dostun əzabından dünyaya gəlmişəm. Meyvəli bir ağacı kəsdilər bir gün mişarla. Əydilər onu, o düz, ox kimi düz budağı əydilər. Daşları, qiymətli dəmir daşları əritdilər. Boynum üçün pərəklər, bəzəklər hazırladılar. Sonra da bir dilsiz heyvanın başını xəncərlə bədənindən ayırdılar, dərisini soydular və mən dünyaya gəldim. Bu, ağac, daş, heyvan dostluğunun... Əslində bu dostluğun deyil, əzabın, bu üç dostun əzabının nəticəsində meydana gəlmişəm. Dərdimi, dərdlərimizi bilən yoxdur. Bizi «indisə yetən hər avara, hər bir ədəbsiz, silləylə vurur şamü-səhər, həm də səbəbsiz». Dərdimizi bilən kimdir ki?

Musiqi alətlərinin şikayətləri dünyaya daha çox aid idi. Dünyada bədbəxtlər xoşbəxtdən daha çoxdu.

Allah o ehsan dənizi bu qüsl məkanı,
Bir yer ki, o yer adlanılır əfv divanı.

Yalnız əfv divanı qurulanda əsl günahkarlar meydana çıxacaqdır. Bu dünyada əzab çəkənlərin bəlkə o dünyada üzləri güləcək. Axı dünyanın işlərindən sənin xəbərin yoxdur. Ey insan, ey insan, dünyanın işlərindən sənin xəbərin yoxdur!

Qeyri-kəsə bu dəhərdə meyl etmə, ey insan.
Dost sirrini dostun ürəyindən eşit hər an...

Yuxu ilə oyaqlıq arasında ilham pərisinin qanadları başı üzərində dalğalandıqca Şükrullah ibn Yusiflə dünənki söhbətini xatırlayırdı, zamanədən şikayətini. Hələ o zavallı zəvvarların halı onu elə qəmgin eləmişdi ki, zülm, insanın insana zülmü onu elə hala salmışdı ki, elə bədahətən Şükrullaha demişdi:

Öylə bədhaləm ki, əhvalım görəndə şad olur,
Hər kimin kim, dövr cövründən dili-naşadı var.

Gəzmə, ey könlüm quşu, qafil fəzayi-eşqidə
Kim, bu səhranın güzərgəhlərdə çox səyyadı var.

Çox idi səyyad, çox idi zalım, xoşbəxtdən çox bədbəxt var idi.
Məzlumdən çox zalım var idi. Gücsüzdən çox güclü var idi. Və dərk olunmaz bu həqiqət onun ürəyini qana döndərirdi. Axı neyçün?

– Neyçün, ey böyük yaradan, ey böyük pərvərdigar, neyçün sən bir yaratdığını o birisi yaratdığının quluna, köləsinə çevirirsən, çevrilməsinə razı olursan, Rəbbim?

– İftar axşamı belə sözlərlə asilik etmə, dostum.

– Yox, asilik etmirəm. Məgər bu asilikdir? Bu sorğudur, Rəbbimə sorğudur, Yaradanıma, Xaliqimə sorğumdur.

Və bu həyəcanla, bu əhvali-ruhiyyə ilə yuxudan oyandı. Bütün bunların yuxu olduğuna özünü güclə inandıra bildi. O qədər təbii, o qədər aydın danışqlar getmişdi ki, o qədər həqiqi gözlə görmüşdü ki, bütün o musiqi alətlərinin söylədikləri gileylər, acı həqiqətlər ona gündəlik gördüyü insanlar arasındakı hadisələri anlatmışdı, yadına salmışdı və qeyri-ixtiyari başının üstündəki şamı yandırır qələmə sarıldı. Yazmalıydı, yazmalıydı o, bu şikayətləri, yazmalıydı o, bu acı həqiqətləri, hansı üsulla olursa-olsun. İnsan dili ilə deməsə də, insan dili ilə dilləndirə bilməsə də, söyləyə bilməsə də, musiqi alətlərinin dili ilə deməliydə, bildirməliydə insanlara, oxutmalıydı oxucularına. Səhərə qədər qələm əlindən düşmədi. Sübhü diri gözlü açdı. Ev adamları ayılanda onu balaca kətilə başını söykəyib, oturduğu yerdə yatmış gördülər.

* * *

O, zamanının bütün elmlərinə - tibbə, nücumə, fiqhə dərinədən bələd idi. Üç dildə əsərlər yaratmışdı və özü dediyi kimi evində, ailəsində danışdığı öz türkcəsi idi. Bəzi elmi mübahisələr zamanı ərəb dilinə müraciət edir, yeri düşəndə farsca danışır. Amma əsas dili, doğmaca dili bütün incəliklərinə qədər bələd olduğu ana dili idi. Səlminazdan gəlirdi, Süleymandan gəlirdi. Daha sonra, Süleymandan sonra Süneyvazdan gəlirdi bu doğma dil ona. Füzulinin ən böyük, ilk böyük məsnəvisi şübhəsiz ki, "Bəngü

badə"dir. "Bəngü badə"ni o, Şah İsmayıl Xətaiyə ithaf etmişdir. O hökmdara ki, «Təbrizə bir ruh bədənə girən kimi girdim», - demişdi. Təbrizi türkün ruhu üçün bədən hesab etmişdi. Füzuli «Bəngü badə»də məhz Xətainin zəfərindən danışır. Mən bu əsəri o şəxs haqqında, hökmdar haqqında yazmışam ki, şahlar kəlləsindən ayağ, yəni, şərab içmək üçün badə, cam düzəltmişdir.

Əziz oxucum, şübhəsiz ki, buradakı qeydlərimin bir qismi elm aləminə, Füzulişünaslara məlumdur. Roman üzərində çalışarkən, mənbələri – tarixləri tutuşdurduqca sadəcə Füzulinin doğum tarixi məni heyrətə saldı. Məni bu romanda tarixi dəqiqləşdirməyə məcbur edən məsələ də elə bundadır. Tarixdən bizə məlumdur ki, Şah İsmayıl 1510-cu ildə özbək hökmdarı, sultan Zeybəyə qələbə çalandan sonra əfsanəyə görə guya onun kəlləsindən ayaq düzəltmişdir. Əgər bu həqiqətsə və xəbər həmin gün əlbəttə, Füzuliyə çata bilməzdi, deməli, məsnəvi heç olmasa 1511-ci ildə yazılmış, hökmdara təqdim olunmuşdu. Bu baxımdan əgər Füzulinin 1494 və ya 1496-cı illərdə (bəzi kitablarda hətta 1501-1503) doğulduğunu qəbul etsək, deməli, bu məsnəvini şair 14-16 yaşlarında yazmışdır hardasa. Bu isə, məsnəvini oxuduqca inanmağı gəlmir adamın. Məsnəvi yüksək tibbi, nəcun elmlərinə vaqif, fars, ərəb dillərini gözəl bilən, şer qaydalarına diqqətlə riayət eləyən bir ustad sənətkar əlindən çıxmışdı. Digər tərəfdən onu da nəzərə almaq lazımdır ki, Füzuli həm də Ağqoyunlu hökmdarlarından Əlvənd Mirzəyə də bir qəsidə ithaf etmişdi. Ağqoyunlu hökmdarı Əlvənd Mirzə 1500 - cü ildə hakimiyyəti ələ keçirmiş, 1504-cü ildə vəfat etmiş, yerinə Ağqoyunlu Murad keçmişdir. Deməli, ən azı Füzuli həmin qəsidəni Əlvənd Mirzəyə heç olmasa, 1502-ci ildə təqdim etmişdir. Neçə yaşı olur onda? 1494-cü ili belə qəbul etsək, yenə də, deməli, yeddi-səkkiz yaşında yazmış olardı. yeddi-səkkiz yaşında uşaq bunu yaza bilərdimi? Beləliklə, yaş məsələsinə mən indi ona görə toxunuram ki, bu yazdığım əsər romandı, tarixdi, nədi, nə olursa-olsun, bədii əsər içərisində mən bu tarixi dəqiqləşdirməyə can atdım. Çünki onun "Bəngü badə"si bir pöhrə cavanın əsəri deyil. Məsuliyyəti ilə deyirəm ki, buradakı Badə, Bəng, Nəbid, Saqi surətləri hər biri öz-özlüyündə bütün xarakter xüsusiyyətləri ilə əks olunmuşdur. Və bu həm də o zamanın hökmdarları olan Şah İsmayıl və Sultan Səlim arasında gedən məktublaşma dueli ilə bağlıydı. Hər iki hökmdar bir-birinə fasiləsiz məktublar yazırdılar, bu məktublarda bir-birinə

qorxular, hədə gəlirdilər, hadisə şişib, gəlib çıxıb Çaldıran döyüşünə gətirəcəkdi. Sanki Füzuli həmin əsərlə bu padşahlara: - Dayanın, dayanın, - deyir, - bu surətlərdən ibrət götürün. Dünyanı qana bulaşdırmayın, - deyir. Bəzi mənbələr Füzulinin 1556-cı ildə vəbadan dünyasını dəyişəndə 75 yaşını ötmüş köhnəsal qoca olduğunu söyləyirlər.

Bütün bunları və məsnəvi surətlərinin səviyyəsi, onların Şah İsmayıl Yavuz Sultan Səlim arasında gedən hədə-qorxu yazışmaları və sairləri nəzərə alaraq mən bu son yazımın tədqiqat materiallarına nəzərən bu qənaətə gəlirəm ki, Füzulinin doğum ili 1480-1481 arasındadır. Əlbəttə, bunları dəqiqləşdirmək füzulişünasların, elm adamlarının işidir. Sadəcə mən ədəbi mövzumla əlaqədar yazı prosesində rast gəldiyim məsələyə diqqəti cəlb elədim. Bu qədər.

Elə bil ki, Şah İsmayıl Xətai apardığı döyüşlərlə Füzulini elə təsirləndirmişdi ki, onun qələbələrini:

Ol ki, başlar zamanda bəzmi fərağ,
Padşahlar başından eylər əyağ,—

deyə öyür, onun əslini peyğəmbər nəslinə bağlayır. Məlumdur ki, Şah İsmayılın əslı guya neçənci babasındasa Rəsuli-Xudaya bağlanırdı. İkinci tərəfdən öz ailəsinin qatili sayılan məğrur cəngavər Yavuz Sultan Səlim surətini də öz xüsusiyyətləri ilə göstərir. Bu sifətlər olduqca maraqlıdır. Sultan Səlim də öz qüruru, mənəm-mənəmliyi ilə diqqəti cəlb edir Bəng sifətində, Bəng surətində.

Urar ol həm yeganəlikdən dəm,
Der ki: «Aləmdə hər nə var mənəm».

Bu iki hökmdarın arasındakı cəngü-cidanın, vuruşmanın sonu məlumdur, Çaldıran döyüşü ilə bitir və hər iki türk tayfasına, istər Osmanlılara, istər Səfəvilərə mənəvi cəhətdən heç bir xeyir gətirmir. Və bu təsvir, buradakı Buzənin, Nəbidin, Bəngin, Badənin, Saqinin surətlərinin hər birinin özünəməxsusluğu, birisinin müharibəsini məsləhət yolu ilə başa vurmaq arzusu nağıllarımızdakı ədalətli hökmdar surətilə səsləşir. Sülh yolu ilə müharibəni həll etmək zərurəti Füzulini düşündürür bu əsərdə. Sanki bu əsərlə hər iki hökmdara nəsihət verir. Və heç də inandırıcı deyil ki, belə bir əsəri

olduqca gənc yaşlarında, hətta Füzuli dühasına səcdə etsəm belə, sığışdıra bilmirəm, inana bilmirəm ki, bu əsər Füzulinin ilk böyük qələm təcrübəsidir, əlbəttə, ondan əvvəl yazdığı qəsidələrdən başqa. Və Füzuli Nəbidin dili ilə bu fikrə gəlir, belə tamamlayır öz fikrini:

Dövlət oldur ki, düşmən ola zəbun,
Olmadan bir şərərə şölə füzun.

Düşməne sülh yolu ilə qalib gəlmək, ağıl yolu ilə qalib gəlmək, ölkələrə od vurmadan qələbə çalmaq. Budur Füzulinin hökmdarlara nəsihəti, gənc Füzulinin. Maraqlı nəticədir, zəmanəsində bütün Yaxın Şərq aləminə xas olan elmləri, dini rəvayətləri, əfsanələri dərinlən bilən bir şəxs, bir şair bu nəticəyə gələ bilirdi.

* * *

Bir müddət idi ki, Füzulinin qəlbindən kədər, dərin, təsirli kədər əl çəkmirdi. Bu kədər anasının - Səlminaz xanımın, atasının - Süleyman kişinin vəfatından sonra baş verən Çaldıran döyüşü ilə birlikdə çökmüşdü onun qəlbinə. Xüsusilə, ona üçüncü, ana-ata ölümündən, vəfatından sonra üçüncü zərbə müəllimi və qayınatası şair Həbibidən ayrılması idi. Çaldıran döyüşündən sonra onun - Həbibinin Türkiyəyə köçdüyünü, orada yaşamağa başladığını söyləyirdilər. Əlaqələri yox idi. Amma günlərin birində ona Həbibinin ölüm xəbərini gətirdilər. Kim, harada yumdu gözlərini? Kim, harada bağladı çənəsini? Kim, harada ata deyib, laylay çaldı o şairə? Kim, harada dəfn etdi onu? Bütün bunlar onunçün suallar idi. Elə suallar idi ki, heç birisinə cavab tapa bilmirdi və bilməyəcəkdi də. Məsafə uzaq, əlaqə yox idi. Elə bu qəmlər bir gün qərribə bir ilhamla onun ürəyinə doldu. Bir təxmis yaratdı. Bu təxmisi Həbibini demişdi:

Gər səninçün qılmasam çək, ey büti-nazikbədən,
Gorum olsun şol qəba, əgnimdə pirahən kəfən.

Çıxmaya sövdayi-zülfün başdan, ey mah, gər yüz il,
Üstüxani-kəlləm içrə tutsa əqrəblər vətən.

Düşdi şəbnəm bağə, gəl, ta gül nisar etsün sana,
Səbzənin hər bərginə bir dür ki, tapşurmuş çəmən.

Ey könül, eşq əhlinə hər dəm gülərdin şad olub,
Mən deməzmidim ki, danla ağlıyasıdır gülən?

Necə diklənsin Həbib, sənsiz, ey əndami gül,
Kim batar cisminə təndə hər tük olmuş bir tikən.

Bu qəzəli çoxdan oxumuşdu. İlahi bir gözəlliyə həsr edilmiş bir qəzəl idi müəlliminin bu qəzəli. Və Füzuli bu gün nədənsə o ölüm xəbərinin qəlbinə dərin-dərin təsir etdiyi bir anda o qarı necə deyərdi? «Vərəqləyəndə Quran yarpağı atam laylay», demək əvəzinə Həbibinin gözəlliyə tapınan, gözəlliyə nəğmə oxuyan, gözəlliyi tərənnüm edən, ilahiləşdirən şerinə bir təxmis yazmağı qərara aldı. Qərara aldı deyəndə ki, sözlər öz-özünə onun qəlbindən süzülüb qələminə tökülür, qələmindən axır və bu qələm ağ, zərəfşan kağızına, zərəfşan kağızı vərəqlərinə inci kimi düzülürdü.

Ta cünun rəxtin geyib, tutdum fəna mülkün vətən,
Əhli-təcridəm, qəbul etmən qəbavü pirəhən,
Hər qəbavü pirəhən geysəm misali-qönçə mən,
«Gər səninçün qılmasam çək, ey büti nazikbədən!
Gorum olsun ol qəba, əynimdə pirəhən kəfən».

Sözlər ən qiymətli incilər kimi sapa düzülürdü. Qafiyələr Həbibinin qafiyələri idi, vəzn Həbibinin vəznə idi. Eşqə tapınmaq ruhu da Həbibidən gəlirdi. Möhürbəndi onu daha çox düşündürürdü. Burada onun təxəllüsü müəlliminin təxəllüsü ilə bir bənddə ifadə olunmalı idi.

Xah sincab eyləsin fərşin, Füzuli, xah gil,
Hicr ilə mütləq yuxu görməz göz, əylənməz könül,
Yarsız eşq əhlinin dinlənməyi mümkün degil,
«Necə dinlənsin Həbib sənsiz, ey əndami gül
Kim batar cisminə təndə hər tük olmuş bir tikən».

O, bu xəbəri, bu acı xəbəri ev əhlinə, ailəsinə, müəllimi və qayınatası Həbibinin qızına, balalarının anasına necə çatdıracağını düşünürdü. Düşünə-düşünə gedirdi ki, Fəzli qarşısına çıxdı. Elə bil imdad mələyi idi Fəzli.

– Oğul, – dedi ata Fəzliyə, – baban fəna mülkündən bəqa məmləkətinə köçüb, dünyasını dəyişib. Başın sağ olsun. Düşün, mənimlə birlikdə bu acı xəbəri anana necə çatdıracağımızı fikirləş. Üç zərbə almışam son on ildə, üç zərbə: baban, nənən, bir də bu baban. Allah hamısına rəhmət eləsin.

İRAQIN FƏTHİNƏ DOĞRU

Əvvəl yenicərilər, ehtiyat süvariləri bir neçə gün əvvəl Dəclə çayı boyunca hərəkət etməyə başlamışdılar. Cüzədən, Əyliyardan çıxıb yola düşmüş və qərara alındığı kimi, əlbəttə Sultanın əmri ilə iki hissəyə bölünmüşdülər. Bir qismi Mosul tərəfə, o biri qismi çay üzü aşağı Hətra tərəflərə yollanmışdı. Bunlar ehtiyat qüvvələri idi, yenicərilərin ancaq müharibə zamanı hər bə cəlb edəcəkləri süvarilər idi. Onların silahları ancaq nizə, gürz, qısa və yüngül qılınc – pala adlanan qılıncdan ibarət idi. Yenicərilərin əsas hissəsi isə Sultanın dalınca gələcəkdi.

Ümumiyyətlə, əvvəllər yenicərilər müsəlmanlığı qəbul eləmiş gənc xristian əsirlərdən yaranmışdı. Piyadalar yenicərilərin əsas özəyini təşkil edirdi, xüsusi hüquq və imtiyazlara malik idilər. Osman ibn Ərtoğrulun canişini Urxan, xüsusən onun uzaqqörən qardaşı Ələddin öz tayfa başçılarına tabe olan əvvəlki pərakəndə qoşun əvəzinə yalnız Sultana tabe olan mərkəzi ordunu yaratmışdı, islamı qəbul eləyən xristian əsirlərdən, cavanlardan. Sultanın əmri ilə onlar cihada qalxırdılar bəzən. Urxanın əmri ilə Bəktəşiyyə şeyxi Hacı Bəktəş Vəlinin xeyir-duasını almışdılar. Yenicəri adını və xirqəsini, xirqəsinin ağ, uzun təskülahını qoyurdular başlarına. Qasığa bənzər sancaq vasitəsilə həmin bu papaq təskülahlar uzun, çiyinlərinə düşən çalmaya bənzər hissə ilə bəndlənirdi. Qasıq, yenicərilərin Sultan süfrəsindən qidalandığını bildirirdi. Bölüm komandiri – şorbaçıbaşı, dəstə başçısı – aşçıbaşı adlanırdı. Yemək qazanları böyük tiyanlar idi – nəhəng tiyanlar. Əgər bu yemək qazanları, yəni tiyanlar düşmən əlinə keçsəydi, bu, çox böyük bir məğlubiyyət hesab olunurdu. Yenicərilər Sultandan və ya öz

komandanlarından narazı qalanda, həmin bu qazanları üzüqoyulu çevirərdilər yerə. Böyük üsyan demək idi bu. Yenicərilər bununla fəxr edirdilər ki, Sultan da özünü onların cərgəsində hesab edir.

Həmin bizim danışdığımız bu dövrdə Sultanın 20 mindən ziyadə yenicəri qoşunu var idi. Baş komandan «ağa» adlanırdı. Bu dövrdə Osmanlı işğalı dairəsi 24 Asiya vilayətini, 34 Avropa vilayətini birləşdirirdi. Bu zaman xüsusi topçular, topçu dəstələri var idi. Bu topçuların baş komandirlərinə «Birun ağaları» deyirdilər. Onlar əsasən İslamı qəbul etmiş mütəxəssis xristianlardan seçilirdi. Piyadaların ən mühüm silahları ox, kaman, qılınc, tüfəng, təbəzin idi. Əsas hissələrin hərəkət edəcəyi gün əlbəttə, Sultanın özünün başçılığı ilə təyin olunmuşdu. O gün, onda çavuşlar əllərindəki böyük çomaqlarla Sultanın önündə gedirdilər. Onların ardınca 12 zabıt - rıkabdarlar hərəkət edirdi. Bundan sonra Sultan sağ tərəfində ulufərlər, sağəzadlar, sol tərəfində sol ulufərlər, soləzadlar hərəkət edirdi.

Əlbəttə, bütün döyüşlərdə Sultan hamıdan öndə, hətta çavuşlarından – rıkabdarlarından belə öndə gedirdi.

Bu gün qoşun Dəclə çayı boyu üzəaşağı İraqı fəthə, Bağdadı fəthə gedirdi, uzun əsrlər İslamın xilafət mərkəzi olmuş Bağdadı. Amma son zamanlar, daha doğrusu 1517- ci ildə Misirdə hakimiyyət sürən xilafəti Yavuz Sultan Səlim yıxmış və yerinə İstanbulda özünü xəlifə, İstanbulu xilafət mərkəzi hesab etmişdi. İndi Sultan Süleyman Qanuni xəlifeyi-İslam kimi hərəkət edirdi həm də. Bir neçə gün əvvəl xəlifənin, daha doğrusu Sultanın tapşırığı ilə güdükçülər kəşfiyyata çıxmış, İraqın xeyli dərinliklərinə getmiş və qayıdıb Sultana lazımı məlumat vermişdilər. İndi Sultan bilirdi ki, onun yolu hələ ki, açıqdır, hələ ki, Hətraya qədər ona qarşı çıxan olmayacaq. Bu gün isə səhər namazından sonra hərəkət davulu çalındı. On iki davul - on iki iri təbil Sultanın ardınca, zabıtlərin ardınca sağda və solda hərəkət edir, ürək döyüntüsü kimi, yenicəri əsgərinin addım səsləri kimi səslənirdi davul, ürəklərdə vururdu, beyinlərdə vururdu. Sultanın yanınca bu gün sarayda, son döyüşlərdə, son fəthlərdə xüsusi imtahanndan çıxmış, igidliklər göstərmiş Nihat Paşa gedirdi.

Qoşun irəliləyirdi. Kəcavələr bir xeyli aralı, təxminən bir yarım ağaclıq məsafədə qoşunu təqib edirdi. Kəcavələri, əlbəttə, güclü mühafizə dəstələri qoruyurdu. Bəzən xanımların xahişi ilə karvan dayanır, kəcavələrdən xanımlar enir, ətrafı seyr edir, görmədikləri,

təsəvvür eləmədikləri yerləri, məkanları ziyarət edirdilər. Təllifərdən sonra Mosula bir qədər qalmış Neynəvaya gəlib çatdılar. Neynəvanın adı sarayda xanımların bəzisinə məlum idi.

Qız arabada yeridikcə və xərəbələri hələ uzaqdan seyr etdikcə qəlbində qəribə hisslər oyanırdı. Möhtəşəm, uca bina, möhtəşəm uca əsər onu harasa göylərə çəkib aparırdı.

Adlar göydən, göylərdən, Allahdan gəlir. Ona görə də qızın adını Qurani-Kərimə məsləhət elədilər, açdılar qarşılarına Vəsəbbi ayəsi çıxdı. Ona görə də qızın adını Səbiyə Sultan qoydular. Münəccimlərin deməyinə görə onun taleyi Qoç bürcündə idi. Qız üçün münasib olan, ona aid olan qiymətli daşı axtardılar münəccimlər və bu qərara gəldilər ki, qızın daşı yaqut olmalıdı, ona yaqut düşər. Yaqut günəşdən timsal oddur, ürək, ciyər ağrılarından, sümük bəndlərinin ağrısından qoruyur insanı. Sağ əldəki barmaqda gəzdirmək lazımdı. Beləliklə, Paşa qızı üçün zinət əşyaları sifariş verəndə hamısının yaqut qasla bəzənməsini istədi. Boyunbağı, gərdənbəndi, barmağındakı üzüyü yaqut qaslı idi. Hətta gur saçlarını səliqədə saxlamaq üçün düzəldilmiş qızıl telbasanların üstündə belə yaqut qaşları var idi. Şair demişkən bu yaqutlar onun yaqut dodaqları ilə həmahəng idi. Ümumiyyətlə, Səbiyə Sultan elə bir şəraitdə böyümüşdü ki, burada şer, ədəb məclisləri həmişə hökmran olmuşdu, əsas olmuşdu. Sultanın uzun sürən hökmranlığının cəmi on-on bir ili müharibələrdə, fəthlərdə keçmiş, qalan 30-40 ili yalnız alimlərlə, şairlərlə, musiqişünaslarla, xanəndələrlə müsahibədə keçmişdi. Qızsa həmişə pərdə dalından bu məclisləri izləmişdi. Şer aşiqiydi, musiqi aşiqiydi. Bu şerlərlə, bu qəzəllərlə, bu musiqi ilə elə bir lirik, elə bir əfsanəvi, səmavi tərbiyə almışdı ki, qəlbində heç bir şeydən qorxu-hürkü yox idi. Heç bir şeyin mabədini düşünmürdü. Yalnız ona çatmaq, yalnız onun üçün yaşamaq, yalnız onu... onu görüb, dinləmək... Bu idi qayəsi. Axı bu şerlərdə onu göylərə qaldıran ilhamın qanadları var idi. Bütün varlığı, bütün mahiyyəti, bütün hüceyrələri bu lirik, ilahi hisslərlə, şəriyyətlə, musiqi ilə dolu idi. Başqa bir təsəvvürü də yox idi, başqa bir qayğısı da yox idi. Tək qalanda hətta özü də ara-sıra saray xanımlarına xas olan bir əməllə qələmini şərdə sınaqla məşğul olurdu. Çox oxuyurdu. Divanlar bir-bir əlindən gəlib keçirdi. Möhtəşəm Cəlaləddin, möhtəşəm Füzuli... Bu şairlər onun üçün ilham mənbəyi, yol göstərən bir ulduz idi, işıq idi, şüa idi, nur idi.

Həyatın mənası onun üçün şər və şəriyyətdə, musiqidə idi yalnız... yalnız. Laylası musiqi, yuxudan oyadanı da musiqi idi. Dayənin əvvəlcə zümzümələri, sonralar xanəndələrin səsi nəvazişkar, göylərdən enən, ilahi səslər idi.

Səbiyə Sultan Neynəva haqqında xeyli oxumuşdu, ibn Bətutə kimi səyyahların əsərlərindən, o yerlərə gedib-gəlmiş adamların xatirələrindən, bir sıra şeyləri bilirdi. Bilirdi və bu azacıq bilgi onda dərin bir maraq oyatmışdı.

– Xanımlar, - dedi, - bu yaxınlarda gözəl bir mənzərə, gözəl bir aləmə rast gələcəyik.

– Söz tapdı da, gözəl bir aləm. Sultanım, o gözəl aləm sənə gördüyün, həmişə dayanıb ziyarət etdiyin qəbristanlardan, xərəbələrdən başqa nə olacaq?

– Yox, yox, səhv edirsiniz. Bura dünyanın vaxtilə ən məşhur şəhərlərindən biri olmuş Neynəvanın qalıqlarıdır, Neynəvanın. Gedərik, baxarıq, görərsiz.

Gecə karvan dayanıb istirahət etmişdi. Şəhər yuxudan qalxıb sübhənə yedikdən sonra dəvələrə süvar olmuş, kəcavələrə minmiş xanımlar bir az getmişdilər ki, qızmar günəşin altında, şəhər günəşinin o parlaq şüaları altında sanki xərəbələr deyil, möhtəşəm bir şəhər gördülər həyulaya bənzər. Bu susuz səhralarda görünən ilğımdan da gözəl idi. Gün günorta hələ Xətramaytda Assuriya abidələrinə baxmışdılar. Nəhəng bir ərazidə yerləşən qədim Assur şəhəri baxanı öz əzəmətinə heyran qoyurdu. Baş məbədin otuz altı sütunu o qədər incə idi ki, onun yanında gözəllik ilahəsinin vücudu belə qaba görünə bilirdi. Hər yerdə özünü göstərən bu incəlik yüzlərlə heykəl - Assur şahının arvadının heykəli, şahzadə, şair, döyüş heykəlləri, əllərini beşbarmaq şəklində yuxarı qaldırmış heykəllər... Şəhər olduqca böyük ərazidədi. Burada qoca, olduqca qoca bir ərəb şəhəri xanımlara göstərməyə təşəbbüs etdi. Qızların, xüsusilə Səbiyə Sultanın ən çox bəyəndiyi «Şəhər ulduzu» məbədi üç otaqdan ibarətdi. Birinci - ibadət, ikinci - kahinlər üçün, üçüncüsü - quyu və yeraltı zirzəmiyə yol üçün ayrılmışdı. Assur Hətra şəhəri kitablardan, bəzi səyahətnamələrdən Səbiyə Sultana tanış idi. Ayrılı bilmirdi o, mənzərədən. İki gün də qalsaydı, doymadan bu küçələri, bu binaları gəzib qurtara bilməyəcəkdi. Amma yol Mosula, Mosuldan əvvəl isə Nəmrud saraylarına doğru idi. Odur ki, bu gün Nəmruda yetişəndə hamısı heyrdəndən özünü ələ ala bilmədi. Buradakı binalar daha gözəl, daha cazibədardı.

Neynəvada az qaldılar, amma yaxşı gözə bildilər. Nəmrudda Şamiram sarayının xərabələri diqqəti daha çox cəlb edirdi. Darvaza və binalar böyük əhəmiyyətə malik olub vaxtilə. Sardanapal, Assur və başqalarının adı buradakı qoca bələdçinin də dilindən düşmürdü. Nəhəng daşlarda mixi yazıları nəzərə çarpırdı. Qapının hər iki tərəfində insan başlı nəhəng öküzlər dayanıb sanki bu saraya vaxtilə girib-çıxanları yoxlayırmış. Saysız-hesabsız barelyeflər görünür, hər biri böyük bir sənət əsəri olan barelyeflər... Birində əli piyaləli, digərində naməlum meyvə təqdim edən, sırma saqqallı qocalar, saysız gül ornamentləri önündə oturub su verən və ya gülə qulluq edən qədim insanların barelyefləri... Otaqlar çoxdur. 50-60 yaşlı bir ərəb, ərəb qocası türk dilində deyirdi, ərəbcəni türkcəyə qatıb qarışdırırdı.

Xərabələrin beş-altı kilometrliyində Nəmrud kəndi yerləşirdi. Karvan, əlbəttə, Nəmrud kəndinə girə biləcək deyildi. Qoşun irəliləyir, xanımların karvanı geri qalırdı, buna imkan vermək olmazdı. Mosula yaxınlaşdıqca yorulmuş olduqları duyulurdu. Odur ki, karvan Nəmruddan, Neynəvadan tez ayrıldı. Qarşıda Mosul dururdu, böyük şəhər. Şəhərə yaxınlaşmadan havanın sərinliyi adamı məst edirdi. Düşünə bilmirdin ki, əbədi yuxuya dalmış kimi görünən bu kəndlərdə yaşayan insanlar o gözəl şəhəri, o Neynəvanı, Nəmrudu yaradıb. Ətrafda az-çox qoyun sürüləri görünürdü. Mosulun canlı, qədim meydanlarında təmkinlə danışan şəhərlilər ticarətlə məşğuldular. Meydanlarda şair və alim Əbu Təmmamın, Rəbiət-bahar qızıl qızın heykəlləri xüsusilə gözəl görünürdü. Şəhərin küçələri canlı idi, qızgın alver gedirdi. Neynəva elm, ədəbiyyatda Nineviya xərabələrini, Şamiram məbədlərini görməyə daldıqları zaman, əlbəttə, bu müasir şəhərlə müqayisəni fikirlərinə də gətirmirdilər.

Hətrada xeyli dayanmalı oldular. Ona görə də qoşundan çox aralandıqlarından həm mühafizənin başçısı, həm də hərəm ağası artıq Samirədə dayanıb şəhəri, buradakı məşhur qul bazarını seyr etməyə razılıq vermədilər, daha doğrusu, məsləhət görmədilər. Çünki səhraya çıxdıqca artıq karvan və qoşun yalnız gecələr yürüyəcək, susuz, qızmar qum, səmum və yandırıcı günəş gündüzlər yol getməyə imkan verməyəcəkdi.

Gündüzlər karvansaralarda dincələcək, gecələr yola çıxacaqdılar. Yol artıq Bağdada tərəf idi. Səbiyə Sultan nə Mosulun zəngin, hay-küylü bazarını, nə özünə nisbətlə müasir görünən şəhərliləri sanki

görmür, hiss etmirdi. Görmürdü, hiss etmirdi, çünki hələ də gözünün qabağında Neynəvanın, Hətranın xərəbələri, Semiramida... Hələ də öküz başlı, qanadlı «gözetçilər», darvazalar önündə dayanmış heykəllər, divarlardakı baryeflər gözünün qabağında idi. O, öz zamanəsindən, öz erasından azı on beş əsr əvvələ getmişdi, on beş əsr əvvəli səyahət etmişdi, gözləri ilə görmüşdü. on beş əsrə görə-görə enmiş, V əsrə qədər, yenə də erasından əvvəlki V əsrə qədər müşahidə etmişdi, görmüşdü. O sıırma saqqallı qocaları, o qadınları, o şah arvadı heykəli, o gözəl, məhsuldarlıq ilahəsinin möhtəşəm heykəli, daha çox o incə sütunlar. İlahi, yatanda yuxusunda da görməzdi, yuxusunda da təsəvvür eləyə bilməzdi o sütunları. Bir zamanlar o sütunlar möhtəşəm binaların möhtəşəm örtüklərini çiyinlərində saxlamışdı, ağırlıqlara dözmüşdü. Amma o qədər incə olsalar da, çox şey xarabazara çevrilmişdi. Bu sütunlar isə qalırdı, hələ də yaşayırdı. Və bu əbədiyyətə bənzər həyat, sütunların, daş sütunların həyatı Səbiyə Sultanı məftun etmiş, həyrətə salmışdı.

Hələ o ərəb... Hələ o qoca ərəb... Hardansa, sanki yerin altından, o xərəbələrdən, o heykəllərlə birlikdə çıxmışdı. Və onlara yavaş-yavaş yanaşmış, o yerləri tanımaq üçün, kimin, harda, necə durduğunu bildirmək üçün icazə istəmiş və danışmağa başlamışdı. O ərəb, o öz millətinin, xalqının, məmləkətinin tarixini əzbərdən bilən ərəb Neynəvanın daş heykəllərindən geri qalmırdı, onlara bənzəyirdi. Sanki canlanmış və öz tarixini, vərəq-vərəq, gələn qonaqların qarşısında açmağa başlamışdı. Qonaqmı? Yox, bunlar o ərəb üçün qonaq deyildi. Bir gün öncə Sultanın qoşunları bu yerlərdən keçmiş, bir gün öncə Sultanın sərkərdələri ona əhəmiyyət vermədən bu sarayların xərəbələrini, onlara xərəbə də demək olmurdu, otaq-otax, kərpik-kərpik gəzmışdilər. Onların zəhmindən, qılınclarının cingiltisindən ərəbin ürəyində əbədi bir nifrət, müharibəyə nifrət hissi baş qaldırmışdı, yenidən. Çünki o, bu yerləri xərəbəyə çevirənləri yaxşı tanıyırdı tarixdən... Assuriyanın qədim şəhəri Neynəva sonralar, yüzilliklər keçəndən sonra dərsləklərə daxil olacaqdı.

Dəclənin sol sahilində, Mosulun yaxınlığında yerləşən Neynəva eradan əvvəl V minillikdə kiçik yaşayış məntəqəsi idi. Həminə eradan əvvəl XIV-XV əsrlərdə Mitanni dövlətinə tabe edilmişdi, böyümüşdü. IX əsrdən Assuriya padşahlarının iqamətgahı idi. VIII-IX əsrlərdə Assuriyanın paytaxtı olmuşdu. Buraları eradan əvvəl

612-ci ildə Babil və Midiya qoşunları darmadağın etmişdi. O qoca ərəb bunları yaxşı bilirdi. Ərəb eradan əvvəl böyük sənətkarlar tərəfindən yaradılmış Akkad çarı Sarqonun tunc başı, Assur hökmdarlarının sarayları, döyüş, o tikinti sahələri, meydanları qalib, indi də qalib, darvazaları qoruyan qanadlı öküz və şir heykəlləri kimi. Ərəb bunu bilirdi. Amma əsgərlər, zabitlər onu dinləməmişdilər. Dinləməyə macalları da yox idi. Sultan ordusu irəliləyirdi, aşağı - Bağdada doğru tələsirdi və yolda xəbərdar edilmişdisə də, onu heç kəsin gözləmədiyini bilirsə də, qarşısına heç bir cahangirin, müharibin, qoşunun çıxmayacağını bilirdisə də, yenə də ehtiyatla irəliləyirdi Sultan Süleyman Qanuni.

Amma kəşfiyyatçılar ara-sıra xəbər verirdilər ki, hələ bəzi yerlərdə məğlub olub geri çəkildəndən qoşunundan qalan-qulan var orda-burda, yollarda qarşılarına çıxa bilər. Amma bunların heç birisi Sultan Süleyman üçün maneə deyildi. O, Yavuz Sultan Səlimdən sonra İraqa əsl fəth kimi gedirdi. Doğrudur, atası Yavuz Sultan Səlimin törətdikləri cəza tədbirləri haqda əfsanələr danışılırdı. Deyirdilər ki, minlərlə insan qılıncdan keçirilib, evlər-eşiklər, zəngin saraylar talan olunub, şəhərlər viran qoyulub. Amma Bağdad Yavuz Sultan Səlim kimi qəzəbnak, heç nəyi bağışlamayan, heç kimi əfv etməyən bir Sultan əvəzinə qanunlara əsl mənada riayət eləyən, eyni zamanda şair, alim, zərif bir insan olan Mühibbi təxəllüsü ilə şeirlər yazan şairin gəldiyindən xəbərsizdi.

Xalq içində mötəbər bir nəsnə yox dövlət kimi,
Olmaya dövlət cahanda bir nəfəs səhhət kimi. –

yazdığı beytdəki kimi, «haqlı olaraq, Sultan olsa da can sağlığını səltənətdən üstün tutur». Sultan Səlimin Bağdada daxil olmasından xeyli əvvəl, Çaldırandan əvvəl Yavuzun ailə qatili olması və başqa işləkləri haqqında, qəzəbli, zülmkar olması haqqında müxtəlif rəvayətlər gəlib çatmışdı İraqa.

Buna görə də ürəklər titrəyirdi Qanuni Sultan Süleymanın yenicərilərin başında Bağdada yaxınlaşmaqda olduğunu eşidəndə. Əlbəttə, Sultan Süleyman haqqında gözəl sözlər eşitmişdilər. Yavuzun «Dünya bir padşaha kifayət edəcək dərəcədə geniş deyil» cümləsi dillərdə gəzir, sahibindən qorxu yığırdı. Amma hardasa insanlar daha əvvəl eşitdiklərinə inanırdılar. Ömründə bir mehriban, nəvazişkar, qayğıkeş hökmdar görməyən adamlar belə

bir padşahın varlığını yalnız nağıllarda təsəvvür edirdi, arzulayırdı. Bununla belə, qoşun Bağdada girdikcə insanlar hansısa bir ümidlə bu qoşunu alqışlarla qarşılamağa çalışırdı ki, bəlkə rəhmləri gəldi, bəlkə incitmədilər, bəlkə talan etmədilər, zorakılığa əl qoymadılar. Deyilənə görə, Sultan Süleyman belə işləklərin əleyhinəydi. Odur ki, haradasa yollara gül atılır, bəzi evlərin qarşısında dayanan qocalardan:

– Allah, sən özün kömək ol bizə. Allah sənə qüvvət versin.

– Allah sizi də qorusun, bizi də. İlahi, özün bu qoşuna həmişə nüsret qismət elə. Allah, sən özün insaf ver.

Bütün bu sözləri qoşun başında gedən Sultan, sədrəzəm İbrahim paşa, vəzir Rüstəm paşa, qazi Əsgər Əfəndi, nişançı Cəlalzadə Mustafa Çələbi, həmçinin qoşunla birlikdə Bağdada gələn şair Xəyali, Taşlıcalı Yəhya bəy eşidirdilər və öz məmləkətləri, orduları haqqında buraya yaman xəbərlər gəldiyini ürəklərində düşünürdülər, bilirdilər.

Xalq bilmirdi ki, bu gələn qoşunun başında Füzuli kimi, Nəvai kimi, öncə Nəsimi kimi, Şah İsmayıl kimi qəlbi böyük bir eşq ilə dolu aşiq, şair, hökmdar Sülطان Süleyman Qanuni – Mühibbi durur. Onu da həyatda hərəkətə gətirən eşq idi.

Sərmənzili–hər muradə rəhbərdir eşq,
Keyfiyyəti–hər kamalə məzhərdir eşq,
Gəncineyi-kainatə gövhərdir eşq,
Hər sadir olan nəşəyə məsdərdir eşq.

Bu şairləri bir-birilə bağlayan böyük bir eşq idi. Böyük Pərvərdigarın yaratdığı gözəlliyə tapınmaq, gözəlliyə səcdə, mehrabı, Nizami demişkən, eşq olan göylərə səcdə idi. Bunların hamısını bu birləşdirirdi. Nəvai də, Nəsimi də, Xətai də, onun kimi Şərqi başqa şairləri də, türkdilli şairlər də yüksək, uca eşqdən bəhs etmişdilsə, əgər Füzuli eşq şairlərinin sultanı, məliküşşüərası idisə, Mühibbi də öz növbəsində bu şairlərdən, Füzuli möcüzəsindən geri qalmamağa çalışırdı yazılarında. Bəzən o, öz yol, istiqamətlərini də şerlə müəyyənləşdirirdi.

Mühibbi, gəşt qıldın aləmi çün
Olubdur vəqt edəsən əzmi-Təbriz.

Amma həmin dövrdə Təbrizə gedə bilməmiş, İraqa dönmüşdü. Eşq isə əlbəttə, bunların hamısından yüksəkdə dururdu. Əgər:

Kim bilə həddün ilə qara saçın qiymətini,
Verməyə Şamu Ərəb mülkünə İran elini,–

deyirdisə, amma lirik şerində daha incə, daha zərif tərənnüm edirdi gözəlliyi.

Gördülər bən mübtəlayi sən pəri-rüxsar ilə,
Yazdılar birisi Əzra, biri Vamiqdir deyə.

Füzuli məhəbbəti nə qədər də həzin hiss olunurdu Mühibbi lirikasında. Başı İraq səfəri ilə məşğul olsa da, ara-sıra Xürrəm sultandan aldığı mənzum məktublara cavab üçün qəzəllər yazsa da, tez-tez arxadan – doğma İstanbuldan gələn xəbərləri izləyirdi, tez-tez qoca Sinandan, Barbarosdan xəbər tuturdu.

Yeni Sultandan da, əvvəlkiyə olduğu kimi, yalnız cəza tədbirləri gözləndiyi halda birdən-birə Mühibbi Sultan Süleyman Qanuni gəlirdi. Sultan kəcavələrdə gedənlərə, qadınlara icazə vermişdi ki, onlar Kərkükdə qalsınlar. Onlar çayın sol sahilində, özləri saği ilə hərəkət etdikləri halda yolun solunda, Kərkük adlanan məhəllədə kiçik bir şəhər görəcəkdilər ki, burada əsasən türklər yaşayırdı. Türklər deyəndə ki, uzaq bir zamanlar Şirvanşahlar məmləkəti adlandırılan ölkədən, bölgələrdən buraları türkləşdirmək üçün Şah Abbas xeyli qəbilə köçürmüşdü buraya. Kərkük də, özlərini türkmən adlandırırsalar da, həmin tayfalardan, qəbilələrdəndi. Amma əslən daha çox Bayat qəbiləsiydi, Bayat qəbiləsinin ayrı-ayrı təbəələri...

SONGÜL–GÜLDƏRƏN

Sultanın razılığı ilə qadınlar kəcavələrini həmin bu Kərkükdə əyləndirdilər. Gözəldi Kərkük, lap Anadolu köylərini xatırladırdı. Kərküklülər gələn soydaşlarını böyük məhəbbətlə qarşıladılar. Onları müxtəlif evlərdə yerləşdirdilər, imkanlıların evlərində əlbəttə. Və iki gün burada qalıb, hamamlanıb, dincəlib, getmələri üçün şərait yaratdılar. Sən demə, həmin gün Kərkükdə toy varmış, gözəl

bir toy mərasimi keçiriləcəkmiş. Şübhəsiz ki, bütün iş-güclərinə baxmayaraq, lazımi məsələlərini bir kənara qoyub, Səbiyə Sultan birinci növbədə bu toyda iştirak etmək, onu görmək istədi. Maraqlıdır ki, onun yerləşdiyi evdə qəşəng bir qız vardı, ev sahibinin yeddi-səkkiz övladından biri idi. Və bu yeddi-səkkiz övladın əksəriyyəti də qızlar idi. Songül adındakı bu qızcıqaz olduqca diribaş, dilavər, elə surətdən də dili kimi gözəldi, şirindi. Səbiyə Sultanın ürəyində bu qıza nədənsə indiyəcən duymadığı bir məhəbbət oyandı. Bəlkə də bu qızın hələ lazımınca dərk etmədiyi, duymadığı analıq məhəbbəti idi - gələcək analıq məhəbbəti, hər bir qız uşağının əlindəki gəlinciyə bəslədiyi analıq məhəbbəti, özündən asılı olmayaraq, özü hələ dərk etmədən. Su istəyirdi, Songül verirdi, yemək istəyirdi, Songül hazırlayırdı, hamamlanmaq istəyirdi, həyətdəki hamamı Songül hazırlayırdı. Onun bütün arzularını Songül yerinə yetirirdi. Songüldə də Səbiyə Sultana böyük bir hörmət, məhəbbət oyanmışdı. Tez-tez Səbiyə Sultanın corablarını geyindirir, paltarlarını düzəldir, bütün arzularını yerinə yetirməyə çalışırdı. Özü də həmişə gülümsəyərək, həmişə gözlərinin içinə baxmaqla, orada məhəbbət oyadıb – oymadığını bilmək üçün sanki diqqətlə baxırdı o gözlərə.

– Sultanım, - deyirdi, elə də yerli sözlə, - Xanımım, - deyirdi, amma daha çox, - Sultanım, - deyirdi. Bu sabah toy olacağı xəbərini də Səbiyə Sultana Songül xəbər verdi. Qız bu gün çox qəşəng geyinmişdi, Səbiyə Sultanın nəzərindən qaçmadı. Həyətdə də nəşə get-gəl çox idi.

– Nə var, Songül, nə xəbər var həyətdə?

– Toydu, Sultanım, başına gəlsin, səndən görsün atan-anan, Sultanım.

– Səndən də, Songül.

– Buy, mənə yiyə duran kimdi?

– Tapılar, tapılar.

– Hə də, düz deyirsən, Sultanım, qurddu paxlanın da qurddu alıcısı olur.

Səbiyə Sultan güldü.

– Sənsən o qurddu paxla?

– Belə deyirlər də, Sultanım. Bu gün toydu. Qonşumuzun qızını gəlin köçürürlər. Bərənin o tayındakı bir tayfanın oğluna.

– Xoşbəxt olsunlar. Ulduzlarını Allah göylərdə barışdırın.

– Hə, Sultanım, bərişdirib elə deyəsən. Çünki çoxdannan bir-birilərinə Leyli-Məcnundular.

– Leyli-Məcnunu da tanıyırsan?

– Buy, Sultanım, «Leyli-Məcnun» dastanını aşıklardan kim eşitməyib ki? Toylarda elə danışirlar «Leyli-Məcnun»dan, az qalmışam özüm də...

– Aha... Deyəsən, az qalmısan özün də Leyli olasan?

– Yooox. Əvvəl axtaram gərək Məcnunu tapam, sonra Leyli olam.

Səbiyə Sultan yenə də güldü.

– Qız, Songül, gəlsənə mənə də aparasan, o toya tamaşa eləyəm. Ayıb tutmazlar ki?

– Buy, hələ bir fəxr eləsinlər, sevinlər, papaqlarını göyə atırlar ki, sən kimi bir xanım onların toyuna gəlibdi.

– Oldu. Onda getdik.

– Getdik.

Onlar azacıq öndə, yola bələdçilik elədiyi üçün Songül, yanınca da Səbiyə Sultan toy evinə tərəf getdilər. Həyat girmədilər, azacıq aralıda dayanıb baxırdılar. Yerli adətlə, elə bütün türk qəbilələrində gəlin at üstündə gedərər evinə. At muraddı, muradına çatırdı, ona görə də at üstündə gedirdi. Amma belə yaxın evlərdə adətən daha at lazım olmurdu. Dörd nəfər əkabir seçilirdi. Burda da elə həmin gecə məclis yığılmışdı. Tayfanın ağsaqqalları dörd əkabir seçmişdi. Bu dörd əkabir böyük bir al kalağayının hərəsi bir ucundan tutmuşdu. Bir növ bunu çadır kimi qaldırmışdılar başlarının üstünə. Və Səbiyə Sultan seyr etdikcə gülürdü. Gəlini evdən çıxartdılar. Qapının ağzında onu əylədilər, dolandırdılar. Atası gəlib axırıncı nəsihətini, axırıncı tapşırıqlarını verdi:

– Qızım, - dedi, hamı eşidirdi, - bundan sonra, bu gündən sonra sən atan da ordadı, anan da ordadı, baş yoldaşın da ordadı. Qarıyb-qocalasız, oğul-qız toyu, bizim kimi, nəvə-nəticə toyu, elimizin ağbirçəkləri kimi, görəsiz. Dünyadan kam alasız. Allahın verdiyi nemətlər həmişə üstünüzdə olsun. Nağıllarımızda deyilmiş kimi, qızım, həmişə çörəyiniz isti, suyunuz sərin olsun. Çırağınızın işığına ata-ananız sevin. Qayınanana, qayınatana evimizdə bizə olduğu kimi hörmət elə. Bizə cavab qaytarmadığın kimi onlara da cavab qaytar. Bizim bir sözümüzü iki eləmədiyən kimi onların da bir sözünü iki eləmə. Nə olar, ata da, ana da bəzən övladdan inciyir. Elə elə ki, səndən inciməsinlər. Elə elə ki, qayınananla qayınatani

oğulsuz eləməyəsən, oğulları sənə görə onların üzünə ağ olmasın. Həmişə başı aşağı, həmişə namuslu, həmişə tayfamıza layiq gəlin ol. Allah səni xoşbəxt eləsin. Ulduzlarınız göydə barışıb, yerdə də əbədi barışsın, balalarım.

Bunu deyib kişi qızın alnından öpdü və yanındakı əllərində şam olan sağdış-soldışın ixtiyarına verdi. Üç qız – ortada gəlin, yanlarda sağdış və soldış dörd əkabirin ucaya qaldırdığı çadırın, qırmızı, al kalağayının altına keçdilər. Elə onlar çadırın altına keçən kimi tayfanın gəlini, qızı gülüşə-gülüşə, zarafatlaşa-zarafatlaşa, itələşə-itələşə çadırın altına doldular. Qocalar - dörd əkabir ağır, təmkinli addımlarla yola düzəldilər. Onların ardınca üzərrik yandırır tüstüsünü onlara tərəf verən ana gözlərinin yaşını silirdi. Anaların qaydasıdı, böyüdüb, bəsləyib əndazəyə yetirdikləri, tərbiyə verib, candan sevdikləri övladdan ayrılır, necə, hansı ailədə, hansı münasibəti görəcəyini bilmədikləri üçün həmişə anaların gözləri yaşlı olur. Dörd qoca aram hərəkətlə irəliləyir və ortadakı üç qızdan başqa ata göylərin, mavi göylərin, Göy Tanrının dərgahına qalxmış kimi xoşbəxtlik nişanəsi olan qırmızı çadırın altında gəlin və onu müşayiət eləyənlər gedirdilər. Qızlar hələ gülüşürdülər, hələ də zarafatlaşırdılar, söz tapır, deyisir, atmacalar atırdılar. Beləliklə də, çadır irəlilədikcə birdən təbil və qara zurnanın səsi eşidildi. İndi artıq zarafatlar azalmışdı, gülüşlər azalmışdı. Cavanlar musiqinin ahəngi altında açıq havada oynaya bilmədiklərindən hər halda bu musiqinin təqtinə uyğun addımlar ata-ata irəliləyirdilər. Səbiyə uzun-uzadı uzaqlaşdıqca, gözü gördükcə gedən gəlinin ardınca baxdı, baxdı. Songülün sağ əlini yavaşcadan sıxdı.

– Sağ ol, Songül, ömrümdə birinci dəfə idi ki, belə bir toy gördüm.

Songül də gülə-gülə dedi:

– Başına gəlsin, Sultanım, səndən görsün atan-anan, səndən görsün səni sevənlər.

– Ay qız, lap o dədə-baba kimi xeyir-dua verməyə başladın mənə.

– Noolar, hər ağızda bir hikmət var. Bəlkə mənim dediyim babanın dediyindən də düşərgəli oldu. Bir də gördün ki, səni də qırmızı bir çadırın altında aparırlar. Yox, ay Sultanım, səni əlbəttə, kəcavədə aparacaqlar.

– Ey, nədən bilirsən, ay qız? Dünyanın işini bilmək olmaz. Bir də görərsən, səni kəcavədə apardılar, mənə çadra altında.

– Əh, söz tapdın da, Sultanım... Heç elə şey olar?

Elə bu dəmdə, evə qayıdarkən yolüstü, evlərdən birindən xanəndə səsi eşitdilər. Gözəl səslə bir cavan muğam üstündə bir qəzəl oxuyurdu. Qəzəlin son möhürbəndinəcən dayanıb qulaq asdılar. Amma deyəsən qəzəl deyildi, təxmisi idi. Son möhürbəndində deyilirdi:

Necə dillənsin Həbibisi sənsiz, ey əndami gül,
Kim batar cisminə təndə hər tük olmuş bir dikən.

Xanəndə susdu. Maraqlı içində Səbiyə Sultan Songüldən soruşdu:

– Bu oxuyan kimdi?

– Eey, bunlar çox böyük bir nəsil idi. Deyirlər burda qədimlərdə Süleyman baba olub. O, elə qədim tayfələrdən, gələnlərdən olub. Elə indi də uzaq qohumları, tanış-dostları burda yaşayır. Amma oğlu... Oğlu Bağdadda, əslində Bağdadda yox, Kərbəladada yaşayır. Canına qurban olduğum İmam Hüseynin xuddamlarından biridi, xidmətçisi idi – Füzuli.

– Füzuli?

– Tanımırsan, Sultanım? Elə qəzəlləri var ki... Elə bu Həbibinin də indi oxunan qəzəlini o təxmisi eləyib. Elə gözəl qəzəlləri var ki... Hayıf ki, çoxu, farscandı, ərəbcəndi. Öz dilimizdə də var. Tanımırsan Sultanım? Çox məşhur şair idi.

– Yox, tanıyıram. Türkcə-farsca qəzəllərini oxumuşam... Məhəmməd Füzuli... Oxumuşam qəzəllərini...

– Bəs o cür məşhur şair niyə Kərbəladada xüddamlıq edir?

– Deyirlər ki, ata-anasının beş il övladı olmurmuş. O vaxt atası Süleyman kişi nəzir edib ki, övladım olsa Kərbəlaya köçüb onu İmam Hüseynin qulluğuna apararam. Allah-təala da onun nəzirini qəbul edib, elə bir ilin içində oğlu dünyaya gəlib. Ona görə də şairlər məkanı Şamaxı-Şirvandan köçüb buraya gəliblər. Deyirlər ki, Şirvanda uşaq elə dil açanda şerlə-bayatı ilə açır. Qoca qarıları layla deyir, bayatı deyir, ağı deyir.... Bazarda şey-şüy satan da mallarını şerlə tərifləyir... Füzuli də orda dünyaya gəlib, dörd-beş il oranın suyunu içib. Anasının südü ilə hopub bədənində bütün bu şəriyyat. Beş yaşından burada, İraqda ərəblər arasında yaşasa da, ərəbcə dərs alsa da, öz azəri türkcəsini unutmayıb. Unutmayıb nədir ki, hətta öz türkcəmizdə dünya şöhrətli əsərlər yazıb. Atası Süleyman kişi çox dərin bilikli olub, oğluna da öyrədib. Sonralar

Məhəmmədin şərə marağını, fitri istedadını görüb həmvətənləri şair Həbibinin yanına qoyub, o da Həbibidən azəri türk şerinin incəliklərini öyrənib. Sonra da qızını görüb sevib, aşiq olub və onunla evlənib. Oğlu Fəzli də kiçik yaşlarından şer yazmağa başlayıb. İndi də Bağdadda tanınan cavan şairlərdəndir.

– Hə, Sultanım, onun çoxlu dost-tanışı, uzaq qohum-əqrəbası, burada olurlar. Hə, belə-belə işlər, Sultanım. Xeyirdə – şərdə o buralara gəlir.

Onlar yavaş-yavaş evə çatdılar. Sabah səhər tezdən karvan yola düşəcəkdirdi. Kəcavələr hazırlanmışdı. Səbiyə Sultan son hazırlığını görürdü. Songüldən ayrılmaq bir qədər ürəyini kədərləndirmişdi.

– Songül, mənə çox istəyirsən?

– Buy, əlbəttə ki, Sultanım.

– Mən Sultan kimi demirəm.

– Əgər qorxmasaydım, deyərdim ki, bacı kimi.

– Maşallah, bacılar səndə boldu. Belə bacıya həsrətsən?

– Yox, Sultanım, bacıya həsrət deyiləm. Amma sənə kimisinə həsrətim.

İkisi də güldü.

– Birdən sənə özümle Bağdada aparsam, gedərsən? Qayıdanbaş gətirib yenə evinizə qoyardım sənə.

Songülün elə bil çiçəyi çırtladı.

– Buy, sənə qurban olum, sənə sadəgə gedim, əlbəttə gedərəm. Bağdadı da görərəm, Kərbəlanı da görərəm, eeyyy, o yerləri... Kərbəlayı olub qayıdaram. Amma atam-anam icazə versə, əlbəttə.

– Mən bəlkə izin ala bildim.

O axşam, şam yeməyindən sonra Səbiyə Sultan Songülün atasının razılığını aldı və Bağdad səfərinə gedib, qayıdana qədər Songülü onun ixtiyarına verdilər. Hər iki qızın sevincindən elə bil ki, bütün Kərkük işıqlanmışdı. Gecəni səhərcən, demək olar ki, sevinciklərindən yata bilmirdilər. Səhər müəzzinlərin azan səsləri oyatdı onları. Tez qalxıb namazlarını qıldılar. Yemək əl-qap elədilər, Songül demişkən və hər ikisi yola düşdü. Sultanım Səbiyə Sultan kəcavədə, onun dəvəsiylə yanaşı, yaxşı bir yəhərli atın üstünə minmiş Songül isə yanaşı gedirdi.

– Ay qız, neyçün sənənin adın Songüldü? Sonuncu gülləri dərmisən, ya atoun-anoun axırıncı - sonuncu balasısan?

– Yox, ay xanım, Sultanım, bunun da bir tarixçəsi var.

– Tarixsiz keçinmirsən.

– Eh, ay Sultanım, tarixsiz nə var ki? Bax, mənim ata-anamın mən birincisiyəm - birinci balası, ilkləriyəm. Adımı mənim Güldərən qoyublar əvvəlində, sonra görüblər ki, bir-birinin dalıycan elə güldü ha, gəlir: Gülsinə, Gülsərən, Gülçöhrə, Güləzən. Axırda canları boğazına gəlib, mənim adımı dəyişdirib, qoyublar Songül ki, bəlkə güllərin arası kəsilə, bəlkə Allah onlara bir oğul övladı da verə.

Sultanım qəh-qəh çəkib güldü.

– Ay qız, bəs sənin adını niyə dəyişdilər? Axırkı qızın adını elə qoyaydılar da, Songül.

– Nə bilim vallah, deyir dayələr, mamaçalar, nə bilim, qarılar belə məsləhət biliblər ki, ağzı neynən açılıb xəznənin, onuynan da gərək bağlana. Hə... Ay xanım, belə işlər var.

– Songül, axır ki, qaldın, sona qaldın-qalmadın, indi ki, sənin adın elə Güldərəndi, çox xoşuma gəldi bu ad, mən səni elə bundan sonra Güldərən çağıracağam. Gözəl addı - gül dərən.

– Nə deyirəm ki, gözümün giləsi, Allahın altında, Allah sənə də elə bir qız... əvvəl oğul ha... soora bir də qız verəydi, onda adını elə gülnən tutaş, nə istəyərdin, qoyardın.

– Elə demə, Güldərən, elə demə. Qızırsız ana!.. Allah heç bir ananı qızırsız eləməsin. Qız ananın dayağıdı.

– Yoox, bizdə deyərlər ki, oğuldu ananın tacı, oğuldu ananın qeyrəti.

– Eh, söz qaytarandı oğul.

Sultan xanım gülümsündü.

– Elə demə. Sən yaxşı qızsan. Sən ata-anana tale gətirmisən. Sevimli, gözəl.

– Eh, deyirsən də, ay xanım, ay Sultanım xanım, Allah bilir. Hər yadıma düşəndə, ürəyim yanır anamın halına, zoqquldayır ürəyim. Əvvəllər elə bilirdim ki, gül qoxusu verirəm. Yazıq anama qaxınc olmuşam. Hər gələnin birisi başlayırdı: Aaaz, gənə sən qızın oldu? Nə düzmüsən bu yaraşıqları cərgəyə? Cehizlərini necə verəcəksən? Özlərinə hardan ər tapacaqsan? Yazıq anam cavab verməyə söz tapmırmış, əvvəlində də, mən eşidəndə də. Belə Songül olmuşam, Sultanım. Elə ki, bilirdilər anamın qarnı var, hərə bir tərəfdən sataşırdılar. Biri bir fulusa¹ dəyməyən qızları düzəcəksən yan-yana gənə. Eh, ay xanım, bir dəfə də qabaq irəli sənə danışmışdım. Nə

¹ İrakda ən kiçik pul vahidi

deyim? Anacanımı biz qızlar sarıdan çox danlayıblar, çox pinələyiblər. Guya biz özümüz istəyib gəlmişik bu dünyaya. Guya bizi Allah yaratmayıb, dəmirçi Səfi döyüb. Nə başını ağrıdım, ay xanım, başına gəlməsin, Sultanım, yaman dərddi arvad üçün qıza hamilə olmaq. Deyərlər, qızını bələ, cehizini ələ. Mənim o yazıq atam yeddi-səkkiz qıza cehizi hardan eləyəcək?

– Ağlama, ay qız. Sizin hər birinizin elə öz gözəlliyi özünə cehizdi, bacarığı, gördüm bacılarını da, göz qoydum üstlərinə.

Songül gülümsədi.

– Allah razı olsun. Sənin kimi bir Sultanı olan qız da fikir çəkər?

– Hə, onu düz deyirsən, boynuma yaxşı qoyursan. Sənin cehizini özüm eləyəcəyəm.

Songül güldü bu dəfə.

– Allah razı olsun, Sultanım, Xanımım. Əvvəl, cehizdən qabaq bir qara-quradan zaddan tapmaq lazımdı, sonra.

– Day qara-qura nöşün? Gərək hələ şəkil kimi siz yan-yana duranda tamaşasından doyan olmasın. Hamı desin: əcəb yaraşır. Nə təhər deyirdin onu? Alnan yaşıl, əcəb yaraşır. Siz də gərək al-yaşıl kimi bir-birinizə tutaş gələsiz, yaraşıqlı olasız.

– Allah ağzından eşitsin, Sultanım, Allah ağzından eşitsin. Noolar, tez-tez belə dualar eləyələr bizə. Hərəməz bir yük götürərək. Qız yükü, duz yüküdü. Hərəməz bir yük götürərək atacığamızın üstündən, anacığamızın da ürəyi bir az sakit olar, dincələr.

Songül yolda o qədər şirin söhbətlər elədi ki, uzun yol tezliklə tamama yetdi və gəlib yeni dayanacağa çatdılar. Az sonra Səbiyə Sultan dedi:

– Bizə bir nağıl hazırlamısan? Gəlsənə əvvəl durub bir fincan qəhvədən-zaddan gətirəsən.

Songülün gözlərindən od parlayırdı, kələk parlayırdı. Gülə-gülə sözə başladı:

– Ay xanım, ay Sultanım, axı neçə dəfə demişəm ki, mənim uzun əlim atam evində qalıb. Qoy elə o biri kənizlər gətirsin.

Səbiyə Sultan qəhqəhə çəkdi, güldü.

– Güldərən, əcəb bəhanədi – «uzun əlim atam evində qalıb». O nə olan şeydi?

– Boy, başıma xeyir, Sultanım, mən sənə danışmamışam?

– Yox...

– Onda bu gecəki nağıl elə onuynan bağlıdı. Deyirlər ki, bir tənbel gəlin var imiş. Gəlin gələn gündən oturur ocağın başında,

götürüm düşmüş kimi tərənəm yerindən. Əvvəl günlər ev sahibləri - qayınana, baldız, qayınata, ər utanırlar bir söz deməyə. Deyirlər təzə gəlindi, qəlbinə dəyməyə. Bir gün belə, beş gün belə, axırda deyəndə ki:

– Ay gəlin, bir işin qulpundan yapış, qızım.

– Uzun əlim atam evində qalıb, - deyir.

Bir gün belə, beş gün belə, - «uzun əlim atam evində qalıb», - deyib, oturur yerində. Heç bir işin qulpundan yapışmır. Axırda bir gün qayınana cana doyur. Xəbər göndərir qızın atası evinə ki, bax, qızınız deyir ki, «uzun əlim atam evində qalıb», cehizinin içində yoxdu o uzun əl. Nədi o qızınızın uzun əli, göndərin, bəlkə bir işin qulpundan yapışa. O birisi günü nöqərlər bir dənə uzun kürəgə oxşayan bir şey gətirdilər, bir dənə də uzun qulplu qıra, qoyurlar gəlinin yanına. Gəlin, çay dəstgahı, ya yemək dəstgahı qurtarır, o qabları ki, rəfə tərəf itələmək lazımdı, sandıqçaya, ləməyə tərəf, onu kürəklə itələyirmiş o yana, o şeylər ki, yaxınına çəkməli idi, qıranı ilişdirirmiş ona, dartıb çəkirmiş yanına. Qayınana, baldız, qayınata görürlər ki, bəs, bu gəlinin uzun əli bir kürək imiş, bir qıra.

Oturan qızlar da Səbiyə Sultanla birlikdə qəhqəhə çəkdiilər. Qızlar gülürdü.

– Ay Güldərən, sən də atan evinə xəbər elə, uzun əlini göndərsinlər.

– Ay xanım, ay Sultanım, a başına dönüm, Kərkükdən bura uzun əl gələr? Mənimki bitib. Mən gərək, çarəm yoxdu, nə eləsəm, özüm eləyəm.

Səbiyə Sultan dedi:

– Deməli, tənbəlliyinin üstünü örtmək üçündü bütün bu nağıllar?

– Vallah, tənbel döyüləm, ay xanım, başına dönüm, tənbel hardan oldum? Nə iş buyursan, gözlərim üstündə. Bu da bir nağıldı, bu da bir hekayətdi, hamı danışdıqları kimi.

– Bura bax, bunuynan yaxanı qurtarmayacaqsan. Yəni, deyirsən bu axşam bircə belə bu kəlamınla qurtardıq sənənlə?

– Yox, xanım, Sultanım, sənə təzələrini danışacağam. Deyir, bir qız varmış. Bir gün elin ən yaxşı oğullarından biri bu qızı istəyir. Ata da, ana da razılıq verirlər. Toy olur, gəlin qapıdan çıxanda anası onun cibinə bir dənə daş qoyur. Deyir, «bax, bu daş dillənsə, sən də dillənərsən. Qayınanana, qayınatana, heç kəsə o evdə bir kəlmə də cavab qaytarma.» Bəli, qız köçür gedir. Bir neçə gün gəlinin səsi eşidilmir, gəlindən bir hay-haray, səs, nə deyirlər başını

aşağı salır, eləyir. İşi də görür, gücü də görür, hər şeyi, evi elə təmiz saxlayır, yağ tök, yala. Bir nöqsan, bir kəlmə, bir qüsurlu tapa bilmirlər bu gəlinin əlində. Bir ay, beş ay keçir, gəlinin səsi çıxmır. Belə fikirləşirlər ki, yaqın gəlin laldı, kardı. Qayınanası məcbur olur, deyir «mən gərək oğlumu evləndirəm». Gedirlər qonşu kənddən bir dənə bir qız alırlar. Mindirirlər ata, o vaxtı bilirsiz də, gəlinlər at üstündə gələrdilər. Gəlin gələndə yaxın bu qız ocağa qazan qoyub süd bişirmiş. Hallay-hallaynan, indi burda deyilən kimi həl-hələynən gəlini gətirirlər. Ocağa bir xeyli qalmış atın üstündən təzə gəlin deyir:

– Lal gəlin, kar gəlin, südün daşdı, qoymasana.

Bilirsən, Sultanım, günü dərdi yaman dərdi. Allah heç kəsə qismət eləməsin. Bir bayatı var, mani var. Deyərlər:

Dağlara hünü gəldi,
Hününün mini gəldi,
Evim onda yıxıldı,
Üstümə günü gəldi.

Bax, bu üstünə gələn günü, gör bir, atın üstündən qıza nə deyir.

– Lal gəlin, kar gəlin, südün daşdı, qoymasana.

– Günü dərdi yandırır, dilləndirir qızı. Deyir ki:

Yanı yəhər qaşında,
Gözü ocaq başında,
Oturmusan at üstə
Düşübən qoymasana...

Elə bu səsi eşidən kimi, qayınana sən demə elə yaxşı qayınanalardan imiş ey, rəhmətlik qayınanalardan.

– Gəlinciyəzəm nə lal imiş, nə kar. Ay bala, sən dilin var imiş, sən eşidirsənmiş. Başuva dönüm, nöş danışmırdın indiyəcən?

Gəlin də cibindən daşı çıxardır, göstərir:

– Anam bu daşı - səbir daşını cibimə qoyub demişdi ki, qayınatana, qayınanana cavab qaytarma, söz demə, səsin çıxmasın orda. Mənim də səsim çıxmırdı.

Elə bunu eşidən kimi qayınana qayınatanı, hamını xəbərdar eləyir, gəlini - o təzə gəlini elə atın üstündən qaytarırlar öz kəndinə. Üzrxahlıq eləyə-eləyə, - «bağışlayın, bilməmişik. Sən demə bizim

gəlin nə lal imiş, nə kar.» Belə qayınanalar var, belə analar var, belə gəlinlər, belə qızlar var dünyada, Sultanım.

– Sən elə həmişə yaxşı qayınanadan danışırısan. Uğuruna çıxsın, baxtına çıxsın. Bir o, o birisilərdən də danış da, qayınanalardan.

– Eh, nə danışım? Qayınana həmişə özününkülərin tərəfini saxlar, qız evininkini yox. Uşağı oynadanda deyər:

Hanı bu uşağın xalası?
Xalası qazan qarası.
Hanı bu uşağın dayısı?
Dayısı meşə ayısı.

Hanı bu uşağın bibisi?
Bibisi əkilə düyüsü.
Hanı bu uşağın əmisi?
Əmisi dərya gəmisi.

Fikir verirsən, Sultanım, xalaynan dayı qazan qarası, dağlar ayısı olur, bibiynən əmi gözəl bir düyü, dərya gəmisi olur. Belə qayınanalardan biri, məsələn, gəlini həmişə yad qızı hesab eləyər. Uşağı oynadıb gör nə deyir:

Sarımsağım, soğanım,
Yad qızından olanım,
Atana qurban olum
Anan olsun qurbanım.

Yenə qızlardan, o cümlədən Səbiyə Sultandan bir qəhqəhə qopdu. Hamı gülüşdü. Gözləri yaşarana qədər qızlar güldülər. Amma Güldərən dilotu yemiş kimi dil boğaza qoymurdu, bir-birinin dalınca düzmüşdü gəlin-qayınana haqqında bildiklərini:

– Qayınana deyir ki:

Mən gəlinimi az istəyirəm,
İkicə gözünü boz istəyirəm,
Oğul üzünə həsrət qalsın,
Hər doğduğun qız istəyirəm.

Gəlin də cavabsız qalmayıb, deyib:

Mən qayınanamı çox istəyirəm,
İkicə gözünü yox istəyirəm
Əlində murdar qaşığı,
Qabağında p.. istəyirəm.

– Ətin tökülsün sənin, söz tapdı danışmağa...
– Ay xanım, ay Sultanım, sözünü balnan kəsım, mən ki,
özümdən quraşdırmamışam. Mən qoşmamışam ki... Gəlin deyib
də... Hə, bir də gəlin deyib:

A qaynana, sən məniynən düz danış,
Dalına qoyaram tükdən naz balış.
Oğlun evə gələndə, köpək,
Bir az az danış.

Qaqqıltı qopdu. Qızlar gülüşürdü.
– Ay balam, ay Güldərən, ay Gülsərən, hansındansan bilmirəm, -
xanımlardan biri deyirdi, - bu nə oyundu çıxardırsan? Bu qaragün
qayınananı sən lap heç yerinə qoydun ki...

Gülə-gülə Güldərən dedi:

– Ürəyim zoqquldayırdı, Səfa pezəvəngi gəldi, girdi içəri birdən.
O budey qulluqçun, cariyən, yadıma düşdü o, nələr gətiribdi
bədbəxt qayınanasının ürəyini düşürtdürməkdə. Hələ bu harasıdı,
ay Sultanım, gəlinlər görmüşəm, yəni, mən görməmişəm ey, görənlər
deyirlər. Elə işləklər tuturlar, qayınanaların başına bir oyunlar
gətirirlər. Yazıq qayınana, elə iriz eşşəyindi, fel gəlinin, gəlinin
felindən qurtara bilməyiblər. Deyir ki...

– Aha, təzə nağıl başlanır deyəsən.

– Hə, Sultanım, deyir bir arvad var imiş. Var-yox bircə oğlu var
imiş. Əri də rəhmətə gedibmiş. Ana-bala yaxşı dolanırlarmış. Çox
fağır arvad imiş arvad. Elə hey deyirmiş, - ay oğul, evlən, mən də
bir gün görüm. Evlən, mən də bir nəvə görüm. Mənim axı günüm
indi necə keçir? Sən gedirsən öz ticarətinə. Aynan, bəzən bir neçə
həftəynən evdə olursan, qalıram tək. Gəlin olsa, başımı qataram.
Uşağı olar, nəvəm olar.

Qərək, arvad bir təhər oğlunu razı salır evlənməyə. Oğlan gedir
bir qız alır gətirir. Toy, dəm-dəstgah-filan, oğlan gəlinlə qayınananı
qoyur, çıxır gedir. Gedir öz ticarətinə. Həftədən həftə deyil, aydan

ay deyil, gedir, Sultanım. Bu, getməkdə olsun, burdan gəlinlə qayınana oturlar elə hey söhbət eləyirlər. Gəlin fikir verir ki, axı bu qayınanadan heç evə bir xeyir yoxdu. Gəlsənə, buna bir iş tutum, tapşırım. Deyir, - ay ana, bax mən xərəyi-çərəyi eləyəyəm. Oturursan bekar-bekar ortalıqda. Gəlsənə sənə altına bir qədər yumurta qoyum, cücə çıxardasan. Fağır arvad bir söz tapmır desin. Deyir - hə, neynək.

Gətirir bunun dövrəsinə arvadın bir az isti hal yerlərinə...

Qızlar pıqqıldadılar.

- Hə, onu deyirəm axı, bir az pıqqıldayın, qurtarın, sözümü deyim.

Sə bihə Sultan gülə-gülə dedi:

- Sənə o pıqqıldayanlarla işin olmasın, sözünü de.

- Baş üstə, canım-ciyərim, gözümün giləsi. Deməli, bu arvadın dövrəsində, arvad elə canıynan istilədirdi yumurtaları, bu cücələr çıxdı. Cücələr arvadın yanından ayrılırdı. Elə dəni də arvad az qala dizinin üstündə, böyründə verirdi bu cücələrə. Həftə keçdi, ay oldu, ay keçdi, oğul bir gün gəldi, səfərdən gəldi. Xoş, beş, on beş, bir də oğlan bir-iki saatdan sonra baxdı gördü ki, anasının yanından cücələr əl çəkmir. Arvad durur, lap o padşahın piyada getdiyi yerə gedəndə də cücələr tökülüşürlər dalıycan, gedirlər bununla.

- Az, o padşahın piyada getdiyi yer haradı, Güldərən?

- Necə yəni, haradı? Bilmirsən? İrahatxanadı, dayna. Padşah ancaq ora piyada gedər, qalan yerlərə ya at üstündə gedəcək, ya kəcavədə.

Yenə də pıqqıltı qopdu.

- Hə, Sultanım, canım sənə fəda olsun, oğlan buna fikir verdi. - Ay anam, bu nədi? - Arvad fağır-fağır dedi ki, -vallah elə özüm də razılıq verdim ey, gəlin yumurta qoymuşdu böyrümə, çıxıb.

- Nə? - oğlanın qan başına vurdu. Gəlinin qolundan tutub selbələdi bayıra. - Rədd ol, - dedi, - sən mənə anamı nə günə qoymusan? Səni gidi səni...

Boşadı bunu. Yenə ay keçdi, il dolandı, yenə arvad dedi:

- Ay oğul, dünyanın işini bilmək olmaz, bütün adamlar bir-birinə oxşamırlar. Gəlinlər də bir-birinə oxşamırlar. Gəl bir də evlənginə, Allah Kərimdi. Bu dəfə bəxtimizə bir halal süd əmmiş çıxar.

Qərəz, çox dedi, az eşitdi, az dedi, çox eşitdi, oğlunu razı saldı. Oğlu getdi yenə də bir gəlin aldı, gətirdi qoydu evdə, anasının yanında. Yenə bir müddətdən sonra çıxdı getdi öz ticarətinə. Bir gün belə, beş gün belə, bir də evə qayıdanda gördü ki, anası elə arıqlayıb, heç elə bil arvad çörək-zad yemir. Günlərin bir günündə düşdü anasının dalıycan. Ananın evlərdə bir qızı da vardı, yadımdan çıxmışdı sizə deyəm, qızı ərddə idi. Arvad gedir qızına dəyməyə, qayıdanda oğlu bunu görür. Düşür bunun dalıycan. Görür ki, anası evə getdikcə deyir ki:

Altı daş, üstü aş,
Yenə oğlumun evi.
Altı daş, üstü aş,
Yenə oğlumun evi...

Sən demə, qız elə bilib ki, varlı-dövlətli oğul anasıdı, heç xörək-zad da qoymayıb anasının qabağına, arvad qız evindən də ac qayıdır. Deməli, fikir verir, görür hər gecə axşam xörək paylananda gəlin tez qabı götürüb gedir ki, mən anamın payını özüm aparacağam. Oğlan bu dəfə dik qalxır ayağa, deyir yox, bu gün xörəyi mən özüm aparacağam. Götürür aş nimçəsini gətirir, qoyur anasının qabağına. Özü də diz çöküb yanında oturur, deyir:

– Ana, ye.

Arvad deyir:

– Yaxşı, ay oğul, sən get, yeyərəm.

– Yox, yeyəcəksən.

– Ay bala, yaxşı, yeyərəm.

Nə isə, arvad əlini vurur, oğul görür ki, üstədən bir az mümələmə¹ düyü töküüb, altdan bir dənə qənbər daşdı qoyub gəlin, vəssalam bir xörək qaşığı ola-olmaya.

– Belə ana?

Tez qalxır oğlan yerindən, gəlir, gəlinin qolundan tutur, deyir:

– Get, o atan, o da atanın evi. Sən mənim anama gəlinlik, övladlıq, balalıq eləmədin.

Bundan sonra oğlan deyir:

– Bax, ana, bir də daha mənimlə gəlin söhbəti eləmə.

¹ Çox az, nazik

Amma yazıq arvadın ürəyindən elə nənə olmaq keçirdi. İstəyirdi ki, oğlunun balası olsun, o da bu balalara nəvə desin, qucağına alsın, onlara layla çalsın, onlara nağıl danışsın, elə mən sizə danışan kimi. Hə, nəşə, nə başınızı ağrıdım...

– Başın ağrımasın...

– Hə, arvad yenə başlayır: - Ay oğul, dünyada insanlar bir-birinə oxşamırlar. Biri pis çıxdı, ikisi pis çıxdı, üçüncüdə... Allah üçdən deyib. Bəlkə üçüncüdə yaxşı olacaq. Get bir gəlin al gətir.

Qərək, bir neçə ay gecəbəgündüz deyir, oğlunu baş-beynini aparır. Axır ki, oğlunu razılaşdırır. Oğlan gedir, bir də bir gəlin alır, gətirir gəlir evə. Gəlin gələn kimi evin bütün açarlarını qayınanasından alıb belinə taxır. Bir neçə müddət çox yaxşı dolanırlar. Beli bükük arvadı iş görməyə qoymur. Bunu görən oğlanın ürəyi sakit olur bu dəfə. Görür ki, gəlin qayınanasının yeməyinə-filanına, arvadın üst-başına - hər şeyinə fikir verir. Sevinir ki, bu dəfə anasının dediyi düz çıxıb, yaxşı olacaq hər şey. Odur ki, səfər binası qoyur, gedir ticarətinə. Bu dəfə altı ay müddətinə gedir ticarətə. Hind ölkələrinə, nə bilim, haralara... O getməkdə olsun, gəlin-qayınana dolanırdılar. Günlərin bir günündə həyətə meymun oynadanlar gəlir. Bu meymun oynadanlar iki nəfər idilər, bir dənə də balaca meymunları var idi. Bu meymunu oynadırdılar, pul yığırdılar, belə dolanırdılar. Gəlinin ağlına nə gəlsə, birdən yaxınlaşır oğlanlara, meymun oynadanlara. Deyir, mən sizə bir qarı satım, yaxşı oynamaq bilir. Kəfiniz istədikcə oynadarsınız, ayıdan da, meymundan da yaxşı, çoxlu pul qazanarsınız. Qərək, razılaşır, qayınanasını satır bu oğlanlara. Oğlanlar arvadı götürüb çıxıb gedirlər. Bir gün belə, beş gün belə, bir ay belə, beş ay belə, şəhərlərin birində meymun oynadanlar bu arvadı salıb ortalığa oynadırdılar.

– Ay bala, meymun oyna... Ay bala, meymun oyna...

Camaat baxıb görürdü, meymun nədi, bir qoca arvaddı, üzü elə bilginən ki, təndirdə bişmiş alma kimi - qırıq-qırıq, ancaq çarəsizdi-nədi, oğlanların qamçısının altında əməlli-başlı oynayıb camaatı güldürür. Tamaşaçıların içində təsadüfən arvadın oğlu görünür. Oğul anasını görüb tanıyır, dəhşətə gəlir, başının tükləri biz-biz qalxır.

– Lənət sənə, dünya, lənət sənə, şeytan, - deyib yaxınlaşır oğlanlara, meymun oynadanlara, bəs, - bu qarını mənə satın.

– Əşi, nə danışırısan? Biz ondan pul qazanırıq, filan qədər pul vermişik, onu almışıq.

– Nə qədər eləyir? – oğlanlara deyir.

– Bax, bu mənim anamdı. Mən bu hökumətə şikayət eləyəyəm, qazinin yanına gedərəm. Deyərəm siz anamı oğurlamısınız, gətirmisiniz. Yaxşısı budu cəncəlsiz, nə qədər istəyirsiniz, pulunu alın, anamı mənə qaytarın.

Əlbəttə oğlanlar bu şəhərdə qazi ilə müamiləyə girişmək istəmirdilər. Bu oğlanın tanınmış tacir olduğunu da nəzərə aldılar. Bildilər ki, qazi onun tərəfini saxlayacaq, yerli hakim də onun tərəfini saxlayacaq. Bir miqdar oğlandan pul qopardıb arvadı verdilər ona. Tacir bütün işlərini yığdı, yumurladı, anasını da götürüb gəldi vətəninə. Qapıdan içəri girən kimi qırmanca doladı arvadı, rədd elədi evindən. Dedi:

– Ana, bax, bu ev, bu sən, bu mən. Nə mən bundan sonra başqa bir ölkəyə ticarətə getməyəm, səni qoyub, nə də bundan sonra, səndən xahiş eləyirəm, evlənmək, arvad almaq haqqında məniyə nə söhbət eləmə. Eləsən, bərk aramız dəyəcək.

Belə qurtardı bu əhvalat.

Güldərən nağılını qurtardı. Amma bu dəfə pıqqıltı eşidilmədi. Hamı hardasa belə namərdlik gözləmədi. Bu namərdlik onlara elə təsir eləmişdi ki, elə bil hamısının üstünə su ələnmişdi. Heç kəsə bir söz demək iqtidarı qalmamışdı. Amma nəyə bu hadisənin içindən çıxmaq lazım idi, bir söz demək lazım idi, vacib idi bəlkə də. Odur ki, Səbiyə Sultan bir qədər cəmiyyətin əhval-ruhiyyəsini, məclisin əhval-ruhiyyəsini dəyişmək üçün sözü çevirdi.

– Bura bax, Güldərən, sən neyçün hər dəfə məni görəndə əhlən və səhlən, əssəbahükümurexeyir deyirsən. Bəyəm sən ərəbsən? Sən türk, mən türk, ərəbcən neyçün danışırısan məniyə?

– Eh, ay xanım, ay mənim canım Sultanım, çarəmiz yoxdu. Gərək öyrənək, bilək bunların dilin. Bilək ki, dost nədir, düşmən nədir.

– Az, yəni sənin də düşmənin var?

– Düşmənim - qonşularım. Qonşum, deyir, qonşu olsa, kor qızım ərə gedər.

– Az, Güldərən, o kor qız sənsən? Səni elə dilinə görə almırlar.

– Minnətləri olsun. Ancaq mən, əslinə qalsa, ərəb oğlana ərə getməyəm. Getməyəm ona görə ki, ay Sultanım, dünyada iki söz bilirəm. O iki sözü adam gərək öz doğmaca dilində desin.

– Nə sözdü, az?

– Bax, onun biri anadı, biri də sevirəmdi. Heç birisini mən başqa dildə, dünyanın ən gözəl dili də olsa, deyə bilmərəm. Nə anama - ümm, nə sevgilimə – həbib... yox, yox, deyə bilmərəm.

– Ay-hay, onda oturub elə evdə un çuvalına tay olacaqsan.

– Qoy olum.

Atmacalar hərəsi bir yandan yağırdı Güldərənin üstünə. Amma qız qətiyyənlə çəsmir, bu sözlərə, bu suallara bir anda elə cavablar verirdi ki... Səbiyə Sultan Güldərənin ağına, hafizəsinə, danışmaq qabiliyyətinə, yaddaşına heyran qalmışdı. Bəxtəvərdimi, bəxtəvər deyil. Bəxtəvər olsaydı, başqalarına kəniz olmazdı. Öz evi, öz ailəsi, öz balaları olardı. Amma nə gözəl ana, nə gözəl nənə çıxardı bu Güldərəndən.

– Çıxar, inşallah.

– Az, darıxma, darıxma, ya o sənin vətəninəndən - Kərkükdən gələnlərdən, ya o ziyarətə gələnlərdən, nədi o türk - Bayat tərəflərdən, Bayat tayfasından biri tapılar, özünü sarıyarsan onun saqqalına.

– Minnətləri olsun. Saqqala nöş sarılırmış bu Güldərən? Gül kimi qızdı. Minnətləri olsun. Allah açar baxtını.

Birdən yaşlı bir qadın, dayələrin ən yaşlısı, hörmətli içəri girdi.

– Ay Güldərən, ay ağbaxt olasan səni, qızım, küy-kələyə salmışan, gör bir neynəmişən, namazın vaxtı keçir, qızlar, durun görüm, durun keçin namaz otağına.

Qızlar gülə-gülə yerlərindən qalxıb hamısı yalnız hərəm dairəsinə məxsus olan şadırvandan dəstəmaz alıb namaz qılmaq üçün otağı tərk etdilər. Beləliklə də, bu axşamkı nağıl, söhbət, şənəlmə bu yerdə bitdi. Amma bitmədi. Qızlar namazdan sonra yenidən Səbiyə Sultanın xahişi ilə onun otağına cəmləşdilər. Bu dəfə Güldərəndən yeni, uzunca bir nağıl istədilər. Səbiyə Sultan deyirdi:

– Güldərən, bax, sənin nağılların lap «Min bir gecə» nağılları kimi uzundu, əyləncəli idi. Günlərnən danışsan, doymayacağıq. Yadına sal görək, təzə bir nağıl danış bizə. Gecəni sənin xoş nağılın olmasa, yuxuya gedə bilmərəm.

– Mənim belə gözlərim üstə, canım üstə, ay mənim Sultanım, gözlərim üstə, sənə mən elə bir nağıl danışım ki, elə başlayan kimi layla çalsın sənə, yuxu gəlsin gözlərinə, şirin yuxular görəsən ki, sabah səhər məni çağırub yaxşı bir hədiyyə verəsən.

Qızlar gülüşdülər:

– Hədiyyə öldürsün səni...
– Doğru deyir...
– Doğru deyirsən, Güldərən, hədiyyən mənim əlimdə, nağıl sənin dilində, danış.

– Baş üstə. Biri var idi, biri yox idi...

Qızlar qulaq kəsildilər. Təzə bir nağıl başlanırdı. Gecə yarısınıcanmı, xoruzun ilk banınacanmı, nə qədər çəkəcəkdi bu nağıl, heç kim bilmirdi, hətta Güldərən özü də. Bəzən Səbiyə Sultan Güldərənə deyirdi:

– Ay Güldərən, ay Gülsərən, hamısı bir yerdə öz aramızdı, nağılları uydurursan ey, o «Min bir gecə»dəki Şəhrizaddan heç geri qalmırsan uydurmaqda.

Qız həvəslənirdi. Bu, onun üçün böyük tərif idi. Deyirdi:

– Sultanım, mənim o Şəhrizaddan nəyim əskikdi? Bircə o var ki, o, ərəbdi, mən, türk. Yox, bir də o var ki, o, dövlətlidi - padşah arvadıdı; mən... mən ərəblər demişkən ənə muflisun...

Səbiyə Sultan gülümsünürdü:

– Ay qız, lap o ibadətğahın, barığahın həyatindəki dilənçilərə bənzədin, «ənə muflisun, ənə fəqirun» deyib, dad vururlar, adamın ürəyi ovcalanır.

– Ovcalanar da... Mən döyüləm ki... Heç kəsin vecinə də döyül. Nə yeyirəm, nə içirəm, heç kəsin xəbəri də yoxdu...

– Əcəb xəbərim yoxdu. Kənzilər deyiblər mənə, süfrənin başında sən olursan elə.

– Təzə bir söz öyrənmişəm. Lap sənə deməlidir, Sultanım. Səbi min fəqrikə. Yəni mənə kömək elə, Sultanım.

– Mənim belə gözüüm üstə. Nəyə ehtiyacın var, de, kömək eləyim.

– Ay Sultanım, ərə getməkdən başqa ayrı köməyə ehtiyacım yoxdu. Heç ayrı dərdim də yoxdu. Çox istəyirəm gedəm könlüm istəyən bir adama. Qaraqaşlı, qaragözlü, çiyini bir çərək, beli bir qarış, boyu uca. Hərdən məni gələ əzizləyə, balalarımız ola. Balalarımıza toy eləyəm. Eh, elə arzularım var ki, ay xanım. Bircə sən cəhiz verməyin əskikdi.

– Az, az, - deyə gülürdü Səbiyə Sultan, - Güldərən, əvvəl bir de görüm kimə gedirsən. Ondan sonra sənə cəhiz verim.

– Tapılır ki? Məndə o baxt hardadı? Bəyənilər ki məni? Bir bəyənenə rast gəlsəydim, yenə bir iş idi. O saat gəlib yüyürəppə sənə xəbər verərdim, xanım.

Hamı bilirdi ki, Güldərən bütün bunları zarafatla deyir. Könünə yatmasa, Güldərən heç kəsi nəzərdə tutmaz, heç kəsə getməz. Hərdən bir qız deyərdi:

– Sultanım, kaş atamgil mənim adımlı Güldərən, ya Songül qoymaq əvəzinə Sevseç qoyaydılar.

– Bıy, elə də ad olar?

– Hə, Kərkükdə sevilən adlardan biridi - Sevseç.

– Maşallah.

Kərküklü kəninin danışdığı nağıllar həyatın özü qədər şirin idi. Burada elə bil ki, qızlar bir-biri ilə bəhsə girmişdilər. Bəhs-bəhsə, həvəs-həvəsə hərəsi bir nağıl, bir əfsanə, bir dastan danışdı. Bu nağılların qəhrəmanları qızın gözündə həmişə elə uca, elə yüksəkdilər ki, ona elə gəlirdi ki, onun da həyatında Novruz kimi, Məmməd kimi, İbrahim kimi, ya başqa şahzadələr, igid, qəhrəmanlar, Tahir kimi vəfalı ərler, ər igidlər olacaq. Gəlib onu caynağına çəkib bir qartal kimi məhəbbət göylərinə qaldıracaq, Məhəbbətin göylərinə. Orada yalnız şer olacaq, orada yalnız musiqi səslənəcək, orada yalnız dodaqlar pıçıldayacaq, gözlər danışacaq, ürəklər xəfif-xəfif danışdıqca, amma bərk-bərk döyünəcək məhəbbət aləmində, məhəbbət göylərində. Hardasa taleyinə, alınə yazılmış belə bir igid var, axtarır onu, tapacaq onu, sevəcək onu, məhəbbət göylərinə qaldıracaq qoşa əllərində, güclü qolları ilə.

BAĞDAD

Süleymaniyyəyə çata-çatmayada müxtəlif xəbərlər gəlib yetişirdi Sultanın qulağına. Amma bu qulaqlarda hələ bir neçə həftə əvvəl Konyada dinlədiyi ney, qəvval, dümbələk səsləri, qüddum, səma məclisləri, tamaşa elədiyi səma məclisləri hələ gözünün önündəydi, hələ qulaqlarında səslənirdi o ney səsləri. Bununla belə Süleymaniyyədə kəşfiyyatçıların ona verdiyi xəbərdən aydın oldu ki, onun Təbrizə tərəf getməsi gərək deyil indi, sonra enər Təbrizə. Əvvəl-əvvəl bunun bir neçə səbəbini dedilər ona. Səbəbi qoşunları geri çəkildə bütün ərazini, bütün ərazidəki kəndləri köçürmüş harasa, evlər, yurdlar boş qalmış, taxıllar yandırılmış, körpülər dağıdılmış, ərazi keçilməz vəziyyətə düşmüşdü. Ona görə də qışın, qarın, çovğunun vaxtında Təbrizə tərəf üz tutmaq Qanuni Sultan Süleymana sərf deyildi. Qoşunu Süleymaniyyədən artıq Bağdada

tərəf döndərməyi məsləhət bildi. Buradan yenə qulaqçıları, yenə kəşfiyyatçıları xəbər gətirmişdilər ki, Bağdada çatana qədər demək olar ki, yollar boşdu. Səfəvi qoşunlarından təkbir, xırda-para yığıntılar qalıb. Əsl mənada müqavimətə rast gəlməyəcək. Belə də oldu. Belə də oldu və Sultan bəzi topları, ağır silahları bu izsiz vahəyə aparmağı lüzumsuz gördü. Onları bir çox hərbi sursat və başqa əşyalarla birlikdə aparmadılar. İmkansızlıq səbəbindən yolda buraxıb, torpağa gömdülər, torpağa basdırdılar. Bu zaman ordunun başında sərəsgər İbrahim paşa dururdü. Baş dəftərdar isə İsgəndər Şərəf idi. Aralarında nəsə bir şey baş verdiyindən Sultan İsgəndər Çələbini əzl¹ etdi. Çünki İbrahim paşanın gördüyü işlər daha lazımlı, daha münasib idi. Amma hər halda ordu Bağdada tərəf elə-belə, toya gedər kimi getmirdi. Xüsusilə Təkəli Məhəmməd xanın əsgərləri ilə birlikdə qarşısına çıxması bir qədər əngəllik törətdi. Əslən Təkəli olan Məhəmməd xan Şiraza qaçdı və Bağdada yolu tamamilə təmizləndi. 21 cəmədiyəl-əvvəl 941-ci ildə (28 noyabr 1534-cü ildə) Bağdad heç bir müqavimət göstərmədən təslim oldu.

Bağdad! Dünya mədəniyyəti tarixində, dünya ədəbiyyatı tarixində, dünya sənəti tarixində bir çox adlarla məşhur olan Bağdad! Qərbdə Darülcəhad, Şərqdə Darüssəlam! Osmanlı idarəsinin qoynunda bulunduğu üçün Bürcievliya, Əbbasi xəlifələrinin məkanı olduğu üçün Darülxülafe, ümumiyyətlə, xilafətin mərkəzi olduğu üçün həmişə Darülxülafe adlanırdı. Daha bir adı da var idi. Bu beşinci ad Bağdada ona görə verilmişdi ki, Bağdada qapıları bayır tərəfdən də qapalı olurdu. Buna görə də Bağdada Zevra da deyirdilər. Beş möhtəşəm ad daşıyan Bağdad bu gün yeni xəlifənin qarşısında diz çökmüşdü. Xəlifə və Sultan şair Mühibbi, bütün bu əməllərinə görə, Bağdada xəlifənin qoşunlarının sərbəst daxil olmağını təmin elədiklərinə görə, Bağdada Osmanlı imperiyasına ilhaq edildiyinə görə, bütün bu başarılarla görə İbrahim paşanı ehsanlarla mükafatlandırdı. Başqa sərəsgərlərə, başqa zabitlərə, paşalara, həmçinin Cəlalizadəyə xeyli mükafatlar verdi. Onu hətta nişançılıq mövqeyinə qədər yüksəltdi. Qanuni, Bağdadda olduğu dörd ay ərzində bir çox işlər gördü. Bu işlər Osmanlı imperiyasına xeyli yardım etdi. Ucaltdı bu imperiyanı bir qədər də. Sultan Süleyman Qanuni həm şilər üçün, həm də

¹ İşdən çıxartma, vəzifədən azad etmə

sünnülər üçün əziz olan bir çox müqəddəs məkanları ziyarət elədi. Əbuhənəfinin məzarı üstündə çinidən gözəl bir abidə yüksəltdi. İmam Museyi-Kazımın məqbərəsinin təmirinə yardım göstərdi. Beləliklə, o, həm sünnü, həm də şiə məzhəblərinin - hər iki tərəfin böyük hörmətini qazandı. Daha başqa qurdurduğu, tikdirdiyi binalar Bağdadda xeyli zaman heç kəsin yadından çıxmırdı. Bağdad ziyalıları, sözün düzünə qalanda heyətdə qalmışdılar. Onlar Bağdadı əslində vaxtilə fəth etmiş olan, İraqı fəth etmiş olan Sultan Səlimi, Yavuz Sultan Səlimi yaxşı tanıyırdılar. Yavuz Sultan Səlim öz əqrəbasının, qohum-əqrəbasının qatili kimi daxil olmuşdu tarixə. İgid də olsa, şair də olsa, alimlərlə yaxınlıq da etsə, Yavuz Sultan Səlim qədərsiz dərəcədə zalım idi. Elə buna görə də İraq ziyalıları: həm sünnülər, həm şiələr, Bağdad ziyalıları heyrət içində idilər. Elə bir atadan belə bir oğul!.. Elə bir zalımdan belə bir mehriban, belə bir qurucu, yaradıcı insan!.. Əsl nağıllarda arzulanan ədalətli hökmdar, qanına riayət eləyən hökmdar... Böyük Camidə, Bağdadda əlbəttə ki, xütbə Qanuni Sultan Süleymanın adına oxundu. Bu xütbədən sonra daha möhkəmləndi xəlifə adı. Sultan Süleymanın adının qabağında Xəlifeyi-Ruyi-Zəmin, Xəlifeyi-İslam. Böyük Cəlaləddin Ruminin məqbərəsində Qurani-Kərimi tilavət etdirdiyi, oxuduğu kimi, məsnəvidən parçalar oxutdurduğu kimi burada da yerli şairlərlə, alimlərlə görüşür, tanış olur, böyük ədəbi, elmi məclislər təşkil edir və əlbəttə artıq yaşı əllini ötməyə başlamış Məhəmməd Füzuli bir şair kimi onun nəzərini daha çox cəlb etmişdi. Onun ərəbcə, farsca yazdığı qəzəllərini, qəsidələrini oxutdurmuş, yaradıcılığı ilə tanış olmuşdu.

Yol boyu Songül demək olar ki, Səbiyə Sultanın bacısına çevrilmişdi, kiçik bacısına. O qədər qayğıkeş, o qədər şən, o qədər bəmərə bir qız idi ki, Səbiyə Sultan yolun ağırlıqlarını demək olar ki, unudurdu. Zarafat deyil, dəvə üstündə, kəcavədə yırğalanmaq, tək-tənha oturub xəyallarına dalmaq çətin məsələdi. Amma Səbiyə Sultanın indi yanıcan, dəvəsinin yanıcan gedən gözəl bir qız var idi ki, bu qız onun üçün həm müsahib, həm ən qayğıkeş bir insan, düzdü, əlbəttə, Səbiyə Sultana başqa Sultan xanımlara olduğu kimi xidmətçilər, cariyələr, kənizlər yardım edirdilər, gərək olanda köməyinə çatırdılar, amma bunlar vəzifə idi, vəzifəni yerinə yetirmək idi. Songülün etdikləri isə candan idi, ürəkdən idi, gözlərində yanan atəşdən idi, dodaqlarına qonan mehriban təbəssümdən idi, danışdığı hekayətlərdən, bu hekayətlərdəki

baməzə, insana ürək-dirək verən, insanı özünə inandıran hekayətlərdən idi.

Tez-tez söhbətləri Füzulidən düşürdü. Songül Füzulinin qəzəllərini əzbərdən deyirdi.

Bir dəfə Səbiyə Sultan soruşdu:

– Güldərən, sən bu şairi yaxşı tanıyırsan?

– Buy, şükür sənə ay Tanrı! Allah eləməmişkən, mən onu tanımaya bilərəm? Yəni, onu tanımayan var? O uzaq, eeeyyy, Şirvan deyilən, Şirvanşahlar deyilən yerdən gələn zəvvarlar həmişə bizə – Kərkükə düşürlər, ordan da gedirlər Kərbəlaya.

– Bunun nə dəxli var şairə?

– Necə yəni nə dəxli var? Şair babanın burda, Kərkükdə çoxlu dost-tanışı, həmyerlisi var. Dedim axı, o tərəflərdən ziyarətə gələnlər əvvəl burda bir neçə gün qalırlar, dincəliirlər. Kimin qohum-əqrəbası varsa, pay-parça, məktub gətirib gəlir. Burda bir az dincələndən sonra düşürlər yola, gedirlər Kərbəlaya. Qayıdanda yenə gəlirlər bura. Eeeyyy, ay xanım, hayıf ki, bazara getmədin. Bazardan onlar elə gözəl şeylər alırlar ki...

– Nə alırlar?

– Bilirsən, bizim burda camaatımız yaxşı həsir toxumaq bacarır.

– Buy, burdan həsir alıb aparırlar?

– Yoox, həsir deyəndə ki, həsirin malından, düyü samanından bax gözəl çeşmək, gözlük qabları toxuyurlar, sonra, yelpazə toxuyurlar, sonra, xurma qabı toxuyurlar, təsbəh qabı toxuyurlar, möhür qabı toxuyurlar, üstünə naxış da salırlar, ad da yazırlar. Buradan ziyarətə gedib qayıdanlar, gəlib burdan, Kərbəladan çoxusu almır, gəlib Kərkükdən belə bir pay-parsa aparsınlar Kərbəladan doğma yurdlarına, əqrəbalarına, dostlarına, qohumlarına. Bax, gəlirlər burdan alırlar aparırlar. Necə gözəl şeylər aparırlar. Bizim Kərküklülər də çox əliaçıqdılar, Xanım, Sultanım, çox əliaçıqdırlar. Amma sənə bir dənə nağıl danışım.

– Danış.

Yenə nə isə məzəli bir şey eşidəcəyi kimi Səbiyə Sultan təşviq elədi qızı.

– Danış, danış.

– Hə, Xanım, bax, bizim kərküklülər əliaçıqdı. Bəsrəlilər xınısın biridi. Bizim bir nəfər kərküklü bir bəsrəliynən dost olur. Bəsrəli bunlara qonaq gələndə kərküklü bunun üçün iki dənə yelpik, yelpazə düzəltdirir, birinin üstünə öz adını yazdırır, birinin üstünə də

toxumaqnan ha, əlnən, qələmnən yazmırlar ey, toxumaqnan yazırlar... Hə... Birinin üstünə öz adını yazdırır, birinin üstünə də bəsrəli dostunun adını yazdırır. Öz adı yazılanı bəsrəliyə bağışlayır. Bəsrəlinin adını yazdırdığını gətirir öz evlərinə. On-on beş ildən sonra günlərin bir günü kərküklünün yolu düşür Bəsrəyə. Gedir görür ki, evdə bunun bəsrəliyə bağışladığı, üstündə öz adı yazılmış yelpik elə bir güldana qoyulub evdə dayanıb, təptəzə. Elə bil indicə usta əlindən çıxıb. Soruşur:

– Qardaş, siz bəs özünüzü yelləmirsiniz?

Deyir:

– Yelləyirik.

Deyir:

– Bəs sizdə təzə qalıb axı?

Bəsrəli soruşur:

– Qardaş, siz necə yelləyirsiniz özünüzü?

Kərküklü yelpiyi götürür, qaydasıycan üzünü yelləyir, deyir:

– Bax belə.

Bəsrəli deyir:

– Yoox, biz o cür yelləmirik. Biz yelpiyi bax belə, əlimizdə üzümüzün qabağına tuturuq, sonra başımızı yelləyirik.

Səbiyə Sultan qızın məzəli sözləri və hərəkəti qarşısında, lətifənin mətninin qarşısında özünü saxlaya bilmədi, qəh-qəh çəkib güldü. Elə güldü ki, az qala karvandakı xanımların hamısı eşitdilər bunu. Hamısı onsuz da Səbiyə Sultana bəxtəvərlik verirdi. Songül elə bir rəfiqə, elə bir dost, elə bir bacıya çevrilmişdi ki, karvan əhlinin hamısı Səbiyə Sultanın bu tapıntısına həm sevinir, həm hardasa, ürəyinin dərinliklərində bir qədər həsəd də aparırdılar.

Bağdadda xanımlar üçün gözəl bir imarətdə yer seçdilər. İmarətin otaqlarını xanımların arasında böldülər. Səbiyə Sultan öz kənzlərini başqa kənzlərdən ayırmadı. Amma bircə Songülü kənzlərdən ayırdı:

– O, kənz deyil, - dedi.

Onu öz otağının yanındakı balaca otaqda yerləşdirdi. Buradan Songül ona daha yaxın idi. Hər bir əmrinə, hər bir xahişinə buradan daha tez əməl edəcəkdi. Və istədiyi vaxt Songül Səbiyə Sultanın fikrini dağıtmaq üçün lətifələr danışacaq, arzularını dinləyəcək. Səbiyə Sultan Songülün vasitəsilə ustad Füzulini görmək ümidində idi. Bu yolla bəlkə ustad Füzuliylə görüşə biləcəyini düşünürdü. Bu sabah Songül elə iqlimini təzəcə dəyişmişdi ki, bağlı-bağatlı, sərin

havalı Şimaldan, Bağdadın isti havasına düşmüşdü. Tez-tez həyətdəki şadırvanda əllərini, üzünü, boyun-boğazını yuyur, sərinlədirdi özünü. Arabir hətta əlini isladib əmgəyini də isladır. Belə hallarda Səbiyə Sultan onu danlasa da:

– Neynəyim, gözümün giləsi, başına dolanım, Sultanım mənim, istidi, yaman istidi, dözə bilmirəm, cəhənnəmdə elə bil.

– Bəs biz necə dözüürük?

– Sultanım, siz axı çölə çıxmırsız, həyətdən-bacadan xəbəriniz yoxdu.

– Sən də çıxma. Bayır qulluqçularına, bayır kənzlərinə tapşır dediklərini.

Beləcə günlərin birində səhər Səbiyə Sultan Songülü bir neçə dəfə çağırırsa da, qızdan cavab ala bilməyib onun otağına keçdi. Songül yatağında idi. Xanımını görəncə dik qalxmaq istədi, amma qalxa bilmədi. Üzü od içində yanırdı, al-atəş idi üzü, tərləmişdi. Səbiyə Sultan yaxınlaşıb əlini onun alınına qoydu. Qızın hərəkəti yüksək idi. Təcili sürətdə hərəm ağasına xəbər verib həkim çağırırdı.

– Ay başuva dönüm, Sultanım, həkim neynirsən? Kəllə-mənqə olmuşam ey.

– Nə?

– Hə də, dünən başımı islatdım o soyuq suynan o şadırvannan. Ondan sonra kəllə-mənqə olmuşam, burun-boğazım da tutulubdu. Qorxma heç nə olmaz, canım bərkdi.

– Yox, həkim baxmalıdı sənə.

Beləliklə, Səbiyə Sultan birinci dəfə ömründə təbib Şükrullah ibn Yusif Şirvanini gördü. Həkim Şükrullah saraya ən yaxın, tanınmış təbib idi. Gəlib qızı yoxladı. Bir sıra tapşırıqlar verdi. Və doğrudan da, gülümsəyərək, xəstənin dediyi kəlməni təsdiqlədi - kəllə-mənqə.

– Başına soyuq dəyib bir qədər. Gərək iqlimi dəyişəndə, fikir vermək lazımdı, qızlar. Fikir vermək lazımdı ki, ta sərin iqlimdən istiyə düşəndə, öyrəşənəcəm, yeni iqlimə öyrəşənəcəm özünü qoruyasan gərək. Bu ümumi qanundu. Hamıçün yazılıb, təkcə bizimçün yox.

Həkimin dediyi dürüst çıxdı. Qızın gənc, sağlam bədəni xəstəliyə qalib gəldi. O, tezəcə ayağa qalxdı. Buna baxmayaraq Səbiyə Sultan onu qoruyur, tez-tez həyətin qızmar günəşinə çıxmağa imkan vermirdi. Səbiyə Sultanın özünün əlində də çox vacib bir kitab var idi, bir əlyazması. Üzü təzəcə köçürülmüşdü. Bu, məşhur səyyah ibn Bəttutənin yazdığı «Səyahətnamə» idi. ibn Bəttutənin Afrika, Yaxın

Şərq ölkələri, xüsusilə Hindistan səfəri, səyahətlər aşiqi, yeni-yeni ölkələr, yeni-yeni insanlar görmək, yeni-yeni adət-ənənələrdən xəbər tutmaq aşiqi olan Səbiyə Sultanı çox maraqlandırır. Arabir Songül onu oxumaqdan ayırırdı.

– Sultanım, gözlərini xarab eləmə. Nədi bu, səhərdən axşamacan oxuyursan?

Səbiyə Sultan gülümsəyərək başını kitabın üstündən qaldırır deyirdi:

– Qız, bu elə bir kitabdı ki, sənəin nağıl elədiyin əfsanələr qədər, bəlkə ondan da bir az gözəldi. Başqa-başqa ölkələr, məmləkətlər, insanlar haqqında bilik verir. Yer üzündə elə insanlar var ki...

– Qurban olum Allaha, yaradıb da, yaradıb töküb bu dünyanın üstünə bu adamları. Allah eləməmişkən, onların o, başlarına bir iş gəlsə...

Səbiyə Sultan gülümsündü.

– Ağılna nə gəlir? Onların başına neyçün bir iş gəlməli idi? Allah özü yaratdığı insanlara həmişə ruzi də verir, ömrü də özü qoyur. Özü gətirir bu dünyaya, özü aparır bu dünyadan. Heç kəsə məsləhətləşmir.

– Düz deyirsən, Sultanım, Allah heç mənənin də məsləhətləşməyib adamları yaradanda.

– Pay səni, - deyə güldü Səbiyə Sultan, - ay qız, nə danışırısan, ağzın əyilər, günahdı.

– Buy, nə dedim ki, ağzım əyilə? Şükür o böyük Allaha, yaxşıyanan pisi yaxşı seçir özü.

Söhbət belə də davam edirdi bütün gün ərzində. Səbiyə Sultan gah ibn Bəttutəni, gah katib Çələbini oxuyur, gah da Songülün hekayətlərini, rəvayətlərini dinləyirdi. Arabir qız əlinə keçən bir kətili, ya qazanı, sinini – nəyisə, bir şeyi dəf kimi dingildədir və gözəl, sinədən gələn həzin səsilə oxuyurdu. Elə gözəl, elə səmimi mahnılar oxuyurdu ki... Bu mahnılar qızın millətinin tarixi qədər uzun idi, uzaq idi və gözəl idi.

Hərdən Songül özünü maraqlandıran suallar da verirdi Səbiyə Sultana. Bir dəfə soruşdu:

– Sultanım, o xanəndə oxuyurdu ha, dedi ki:

Ey üzü gül, köynəyi gülgün, donu qırmızı,
Atəşin kisfət geyib odlara yandırdın bizi,
Adəm oğlundan sənintək doğmaz, ey zalım qızı...

– Nə demək idi? Düzü, yaxşı başa düşmürəm.

– Nahaq yerə, gərək yaxşı başa düşəsən. Çünki sən kimi bir qız haqqında yazılıb bu. Şair deyir ki, sən atan ay, anan günəşdi. Sən bu dünyaya ayla günəşin birliyindən gəlmisən. Gözəllikdə tayın-bərabərin yoxdu. Sən bizi oda yandırdın, oda yanan kimi, sən eşqinlə alışdıq, yandıq.

– Pay, sözə bax ey, vallah, düzü, heç əməlli-başlı başa düşməmişdim, Sultanım. Sən deyəndən sonra yaxşı başa düşdüm. Yəqin şair bunu səninçün yazıb.

– Yox, səninçün yazıb.

– Buy, mənim bu qara sifətimə gül yaraşar?

– Elə adın Güldərəndü də. Neyçün yaraşmasın sənə? Özün də hərdən:

Alnan abı, bəylərin babı,
Alnan yaşıl, əcəb yaraşır,—

deyib al köynəkdən əl çəkmirsən. Al köynək də sən üzünə elə bir şövq verir ki, gəl tamaşa elə. Doğrudan da, gözəllər gözəli olursan.

Bu gün başqa bir əyləncə yox idi. Səfər üçün də düşünülməmişdi. Xanımlar, qızlar Səbiyə Sultanın başçılığı ilə oturub söhbətləşirdilər. Söhbətin, zarafatların içində, qəhqəhələrin içində, əlbəttə ki, Güldərən hamıdan üstün idi.

– Boy, - deyirdi kənizlərdən birinə, - mənə niyə elə baxırsan, aaaz? Elə bil eşşəyivi əmib, qoduğunu ac qoymuşam. Elə bil ki, eşşəyivi öldürmüşəm, qoduğun ağlar qalıb. Bəyəm mən kiməm? Özünü elə çəkirsən ki, elə bil beş eşşəyin sağına gəlir.

Qəhqəhə içində onun kənizə sataşması, bu kənizin var-dövlətinin eşşəklə müqayisəsi hamıda, hətta həmin kənizin özündə də bir şən əhval-ruhiyyə yaratmışdı. Zarafatı başa düşürdü kəniz. O, özünü saxlaya bilmədi, birdən dedi:

– Ay xanımlar, Sultanım, sənə canım fəda olsun, yaman qızcığazdı ha. Yaman qızcığazdı sən bu Güldərənin. Allah onun gələcək qayınanasının fəryadına çatsın.

– Nə ağız büzürsən? - deyib başqa bir kənizə sataşdı.

Kəniz ortalıqdakı süfrədən motal pendiri götürmək istədiyi yerdə dayanmışdı. Görünür, motal pendirinin iyimi, nəyisə xoşuna gəlməmişdi. Bu da Güldərənin gözündən yayınmamışdı. Tez söz atmışdı:

– Nə ağzını büzürsən, aaaz? Caranqo döyül ey səninçün, gül kimi motal pendiridi.

Bu dəfə gülə-gülə Səbiyə Sultan soruşdu:

– Aaz, Güldərən, caranqo nədi?

– Başuva dolanım, dərdin mənə gəlsin, kasıb malıdı. Sultanım, bizim yerlərdə motaldan pendir qurtaranda içinə su tökürlər, çalxalayırlar. Uşaq-muşaq qabağına qoyurlar, yavanlıqdı da, şor-pendir əvəzinə.

Sultan daha bərkdən güldü.

– Day de ki, divar ağardan əhəngdi də.

Bunu başqa bir kəniz Güldərəyə sataşmaq üçün deyirdi. Hamıdan çox gülən Güldərənin özü idi. Qəribə qız idi Güldərən. O qədər anadan danışır ki, o qədər ana haqqında nağıl, əfsanə, bayatı, tapmaca bilirdi ki.

– Anaya verilən söz Allaha verilən sözdü, Sultanım. Gərək yerinə yetirəsən, - deyirdi Güldərən.

İLK GÖRÜŞ

Bağdadın kefli vaxtları arxada qalmışdı. Dəclədə qayıq sürənlərin bazarı kasad idi. Gəzintiyə, seyrə çıxan yox idi. Məmləkət ədalətli sultanın da varlığına hələ lazımınca alışmamışdı. Adamların çoxu talan, yağma olmasa da, küçələrə, xiyabanlara çıxmağa ehtiyat edir, evlərə çəkilib külfətinin taleyini düşünürdü. Az-çox cürətlilər qapı-darvazaların ağzına çıxmış, eyvanlarda, evlərin üstündə özünə yer eləyənlər də vardı.

Bu gün şəhərin fatehi Sultan Süleyman Qanuni Bağdadı seyrə çıxmışdı. Gəzintidə sultanı ən yaxın adamları, vəzir-vəkil, onunla birlikdə gəlmiş üləma, şüəra və dövrünün adlı-sanlı şairləri Xəyali və Taşlıcalı Yəhya bəy da müşayiət edirdilər. Əsgər və qapı qullarından bir neçə nəfər, heç bir təhlükə gözlənməsə də azacıq məsafədən sultanın məiyyətini izləyirdilər. Dəbdəbə yox olsa da xeyli aralıdan əmin-amanlığı, sülh-səlaməti əhalini daha da əmin etməkçün saray

xanımlarından kiçik bir dəstə də kənizlərin, cariyələrin arasında sultan məiyyətinin ardınca gəlirdi. Hamısı da sım-sıx çadraya bürünmüşdü.

Sultan qırğı baxışlarıyla Bağdadın evlərini, binalarını, xiyabanlarını, xurma ağaclarının kilə başıyla Hünkarı salamlayan, sanki bu müharibə «sükunətini» alqışlayırdılar. Birdən əsgər və qapıcılar dəstəsini yarıb sultana yaxınlaşmağa can atan əlli-altmış yaşlarında bir adam göründü. Sinəsinə düşmüş çal saqqalı onu yaşından artıq göstərirdi. Əynində olduqca sadə, bəlkə də fəqir dərviş geyimi vardı. Başına ağ çalma qoymuşdu. Bükülü bir kağız vərəqi tutmuş əlini irəli, sultana tərəf tuşlamışdı. Sultanın gəzintisinə mane ola bilən adamı irəli buraxmaq istəməyən, müha-fizəçilərə sarı sultan əl işarəsiylə icazə verdi. Adam yaxınlaşdı, ədəb mövqeyinə çatanda baş əyib salam verdi, qalib hökmdarı salamladı və bükülü kağızı Hünkara uzatdı.

Sultan Süleyman bir söz demədən, bir şey soruşmadan vərəqi alıb açdı, gözlərinin bərabərinə gətirib oxumağa başladı və elə ilk sətirləri oxuyan kimi, vərəqi ona ən yaxın məsafədə durmuş məliküşşüəraya uzatdı:

– Bir az hündürdən oxuyun, şair, qoy Bağdadın bu sülh oylağı «Darüssəlamın» mədhinə yazılmış bu qəsidəni hamı eşitsin.

– Gözlərim üzərinə, dövlətlüm.

...Və oxumağa başladı. O oxuduqca məiyyət Sultanın və şəri oxuyan məliküşşüəranın ətrafında sıxlaşırdı. Şair xüsusi bəlağətlə oxuyurdu:

Buqeyi-Bağdadın etmiş künyəsin «Darüssəlam»
Kim, ona təslimü təhsin edə hər kişvər ki, var.

Qəsidəni oxuyub bitirdikdən sonra şərə qiymət verənlər heyranlıq içində bir an heç bir söz deyə bilmədilər. Yalnız şair Xəyali özünü saxlaya bilmədi, sultana müraciətlə səsləndi:

– Hünkarım, bu fəqir dərvişin, sən demə, gönlü ləl-cəvahiratla doluymuş...

Sultan da marağını gizləyə bilmədi, yaxında özünü qəsidədə «Füzuli» adlandıran şairi görmədikdə qullarına əmr etdi:

– Çağırın onu... Hüzura gəlsin...

Amma «dərviş» orada yox idi, qəsidə oxunarkən aradan çıxmışdı.

Sultan vəzirə dedi:

- O dərviş şairi, Füzulini axtartdırın, paşa.
- Canıma minnətdir, Hünkarım.

Hünkarın vəziri Sokulu Məhmət Paşa ilə dövlət işləri ilə əlaqədar müsahibələrini bitirdi, əmrlərini, fərmanlarını verdi və azacıq sükutdan sonra söylədi:

- Paşa!
- Hünkarım.
- Paşa, əmr et, yarın bir işrət məclisi, şer məclisi tərtib etsinlər.
- Əfəndimiz, olur. Dövlətlüm, canə minnətdir fərmanınız.

Məhmət Paşanın dodaqları qaçdı. Demək, Sultan əsas işlərdən razı idi. İndi də bir qədər dincəlmək, şer məclisində, ədəb məclisində, işrət məclisində dinləmək, dincəlmək istəyirdi.

- Kimləri dəvət etməyi buyurursunuz, Hünkarım?
- Bir fikirləş, bizimlə kimlər gəlib?
- Dövlətlüm, gələnlər içində Katibi də var, İzzəti, Sahiri, Əhmədi, kimləri buyurursunuz?
- Olsun, amma Paşam, yerli şairlərdən də dəvət et.

– Olur, Sultanım, Dövlətlüm, nasıl əmr etsəniz, kimləri buyurursunuz?

– Mən burada kimləri tanıyıram ki, Paşam? Bax, gör, kimlər var? O mənə qəsidə göndərmiş şair Füzulini. Nəradədir? Bağdaddamıdır?

– Kərbəlada olduğunu söylədilər, hökmdarım, evi, oğlu, ailəsi Kərbəladaymış.

- Xəbər göndərin.
- Gözlərim üzərində, hökmdarım, gözlərim üzərində.
- Əlin üzərində olsa, daha iyidir, Paşam. Sənin belə işlərlə o qədər də əlaqədar olmadığını bilirəm. Nasıl, öyrəndinmi, nəçin o şairə...

– Əvət, bilirəm, hökmdarım, gözəl şairdir. Qəzəllərini hələ İstanbuldaykən məclislərdə dinləmişdim.

– Mən də dinləmişdim, Paşam. Elə ona görə də onun qəsidəsi və burda hüsurunuza gələn qəzəlləri, rübailəri bizi bu qədər ilgiləndirdi, məclisimizdə olmasını arzu etdik.

– Əfəndimiz, həzrətlərinin buyuruğuna görə mən onun təxəllüsünün neçin Füzuli olduğunu öyrənməliydim.

– Ya, elə, Paşam.

– Əfəndimiz, öyrəndim. Deyirlər ki, guya o, hələ gənc yaşlarında öz arzularında bir diləklə yaşayırmış. Xızır Nəbini görmək, ondan dilək diləmək istiyormuş.

– Bir gün görübmü?

– Əvət, bir gün yol üstündə Hillədən Bağdada gəldiyi yolda ona rast gəlir.

– Oğlan, nə istəyirdin məndən? - soruşur Xızır Nəbi.

– Sən kimsən?

– Xızıram. Xızırı arıyırdın?

– Əvət, arıyırdım. Xızırdan ilham, uca bir ilham diləmək istəyirdim.

– Verdim, get!

– Bir də arzu edirdim ki...

Xızırdan yalnız bir dilək diləmək olarmış və o, incinir, deyir:

– Kişi, sən nə füzul (yəni uzunçu) adamsan?

Və gözdən itir. O vaxtdan şair Məhəmməd ibn Süleyman özünə Füzuli təxəllüsünü götürür.

Hünkar gülümsədi.

– Güzəl nağıldır.

– Bəlkə də bir həqiqət var bunda, Hünkarım, amma əsl həqiqət ondadır ki, deyilənə görə, Füzulinin hələ gənc yaşlarından müxtəlif təxəllüslərlə yazdığı qəzəllərini mənimsəyənlər, ədəbi oğrular deyəkmi, sirqəti-şer edənlər var imiş. Ona görə də Füzuli özünə elə bir ləqəb götürür ki, bunu heç kəs mənimsəməsin. Heç kəs uzunçu - füzul olmaq istəməyib və o, Füzuliliyində qalıb.

Sultan qəh-qəh çəkdi:

– Paşam, o dediyin iki əfsanənin ikisinə də inanmaq istərdim. Hər halda Kərbəlaya adam göndər, qasid göndər, məktub yaz, onun şair Mühibbinin, Sultan Süleymanın deyil ha, şair Mühibbinin şer məclisinə dəvət olunduğunu yaz. Sultan sarayına gəlməyə də bilər, amma şair Mühibbinin məclisinə mütləq gələcəkdir, zənn edirəm.

Sultan nədənsə yenidən gülümsədi və əlavə etdi:

– Paşam, ordumuzla birlikdə Bağdada gələn, amma deyəsən burda nələrsə başı qarışmış şair Xəyali ilə Yəhya bəyi xüsusi iltifatla dəvət edərsən.

Bu dəfə Məhmət Paşanın gözlərində həm nadinc, həm incik bir parıltı sezdi Sultan.

– İncimədin ki?

– Əsla, Hünkarım, əsla. Əlbəttə onlar öncədən dəvət alacaqlar, nigaran qalmayın.

ÜZ-ÜZƏ

Bu bir təsadüf oldu. Sultanla dərviş üz-üzə qaldılar. Sualları şübhəsiz ki, Sultan – şair Mühibbi verəcəkdə. Məhəmməd dərindən-dərinə içinə dalıb oturmuşdu.

Sultanın yalnız vəzirə bəlli olan işarəsilə hamı salonu tərk etmişdi. Üz-üzə qalmışdılar. Baş-başa qalmışdılar. Zamanın iki nəhəngi. Füzuli müqabilini qəlbinin gözüylə seyr edir, bir söz demədən Sultanın nə deyəcəyini, nə soruşacağını gözləyirdi. Sultan isə qarşısındakı şəxsiyyət və şair kimi pərəstiş etdiyi insanı açıq sözlə, öyrənərcəsinə, qəlbindən keçənləri duyarcasına seyr edirdi. Sükutu o, pozdu:

– Ey Füzuli, odlara yansın büsati-səltənət demisən, nədən? Neyçün, çoxmu çəkmisən?

«Bunu da çatdırıblar, çatdıran tapılıb»,- düşündü, amma dedi:

– Hamı kimi. Tək mən deyil...

«Sultan qəzəblənə bilər. Mühibbi Füzulini – şair şairi unuda bilər... Və... Və əli baltalı cəllad hazır olar». Bu da keçdi qəlbindən. Amma Sultan beytin ikinci misrasını deyirdi:

– Yeydür¹ ondan, həq bilür, bir-bir guşeyi külخان mənə. Bu bəlli. Bəs «külbeyi-ehzan» - hüzn, qəm yuvası adlandırdığın ocağına necə, külbeyi-ehzanına dəvət edərsənmi bir dərviş xisləti?

– Həddən ziyadə ziqiymət arayış, bəzək olar, sultanım.

– «Nə yoxsul evini alçaltdı. Başqası olsaydı, qədəmlərinin tozu müqəddəs türbət olar»,- deyərdi. Yoox, nə öz evini alçaltdı, nə yaltaqlandı. Əksinə gəlməni mümkün saydığı kimi gələnin də şərəfini daha da ucaltdı.

İndi də məclis ikilikdə davam edirdi. İki möhtəşəm şair, iki alim, iki duyğulu İNSAN arasında...

¹ Yaxşı

Hökmdar ədalətli olmalıdı, haqqı nahaqdan ayıra bilməli. Deyirlər, bir gün Şah Abbasın vaxtında şah pəncərədən mənzərələrə, görüntülərə baxmış. Müşahidə edirmiş olub-gedənləri. Qarşıda, saraydan bir azacıq aralı görünən yerdə bir bulaq varmış, büllur sulu buz bulaq. Bir gün şah görür ki, bir kişi gəldi. Əyildi bulağın üstünə, o ki var bu bulağın soyuq, sərin suyundan içdi. Şah heyətdə qalır. Səhər-səhər, bulaq suyu.

– O kimdir? Bura çağırın bir, - əmr eləyir.

Kişi gəlir.

– A kişi, bu gün səhər-səhər nə yemisen?

– Pendir-çörək, hökmdarım! Sənə sadəgə gedim, pendir-çörək yemişəm.

Şah ona bir qədər bəxş verib yola salır. Bu kişinin paxıl bir qonşusu var imiş. Görür ki, bulağın suyundan içməklə qonşusu mükafat qazanıb. O birisi gün o da alobaşdandan özünü yetirir bulağın başına, başlayır sudan içməyə, yana-yana, qana-qana, gözü doymaya-doymaya. Şah yenə də görürmüş bu mənzərəni.

– O kişini buraya çağırın!

Çağırırlar. Gəlir.

– A kişi, səhər obaşdandan nə yemisen ki, bu bulağın suyundan içirsən?

Bu paxıl qonşu kişi fikirləşir ki, əgər desəm pendir-çörək gülünc olar. Ən yaxşısı deyim ki, bal-çörək yemişəm, onda padşahın xoşuna gəlir. Pendirə bir az verib mükafat, bala daha çox verir. Deyir:

– Şahım, sənə qurban gedim, bal-çörək yemişəm.

– Qovun bunu, - başa düşür padşah həqiqəti. Haqqı nahaqdan ayıra bilir. Odur ki, paxıl qonşu öz paxıllığı ilə çıxıb gedir.

– Belə, hökmdarım. Şahlar, hökmdarlar həqiqəti nahaqdan ayırmağı bacarmalıdırlar. Başqasının faciəsinə sevinməməli. Heç kəs.

Yenə belə nəql eləyirlər ki, Ənuşirəvani-adil bir gün taxtında əyləşmiş imiş. Bir nəfər içəri girib baş endirir və deyir:

– Hökmdarım, gözün aydın, sənin düşmənin olan filankəs öldü.

Hökmdar Ənuşirəvan mütəkkəyə dirsəklənib soruşur:

– Məndən nə dedilər? Əbədi qalacağam dedilər?

– Yox, hökmdarım.

– Bəs onda madəm ki, mən də öləcəyəm, daha nə gözdənlığı?

– Böyük hökmdarlardan gözəl yadigarlar qalıb. Bu tarixləri, bu yadigarları oxumaq, əprik qocalardan eşidib dinləmək vacibdi. Hökmdarım, Sultanım, həmişə bir hökm verəndə düşünmək lazımdı. O, - düşün, - deyə bilmədi, - düşünmək lazımdı, - dedi. - Bəli, Sultanım, düşünmək lazımdı, niyə bu iş bu cür baş verdi? Başqa cür də baş verə bilərdi? Hökmü yalnız həqiqətə, haqqa iman gətirəndən sonra, biləndən sonra vermək lazımdı.

Deyirlər, bir məmləkətdə bir oğurluq olur. Gözəl bir xanımın boyun-boğazını elə çölün ortasında, küçənin ortasında bir oğru qapıb qaçır. Oğru tutulur. Hökmdar soruşur:

– Sən neyçün oğurluq elədin? Acmısan?

– Yox, hökmdarım. Sadəcə o xanımın gözəlliyi mənə xoş gəldi. Ona görə də o zinət əşyalarını oğurladım, qapdım.

Xanımı çağırırlar. Hökmdar soruşur:

– Sən niyə belə bəzəkli, bər-bəzəkli şeylər taxırsan?

– Hökmdarım, onları mənə sevən, gözəlliyi sevən bir zərgər düzəldib. Mən onları necə taxmaya bilərdim?

Zərgəri çağırırlar.

– Sən niyə belə gözəl əşyalar hazırlayırsan?

Zərgər söz tapa bilmir.

– Çəkin bu kişini dara. Əgər o, gözəllik eşqinə gözəl əşyalar düzəltməsəydi, o xanım taxmasaydı, bu kişi də oğurluğa əl atmazdı. Çəkin bunu dara.

Amma ilgək zərgərin başına keçmir və ağıldan getmiş hökmdar belə bir qərar verir:

– Arayın, axtarın, görün bu şəhərdə ilgək kimin boğazına keçirsə, onu dara çəkin.

Belə hökmdar! Belə qərarlar verənlər də olur. Ona görə də cəhd etmək lazımdı ki, xalqın, Allahın yaratdığı, Allahın sənə təbəə verdiyi insanlara necə gəldi yox, haqq-ədalətlə hökmranlıq eləyəsən, cəzalarını verəsən, ya günahkarı cəzaya çatdırasan.

Sultan Süleyman Qanuni deyil, indi ustadın qarşısında şair Mühibbi əyləşmişdi. Demək olar ki, həmsənət idilər. Hər ikisi də demək olar ki, Sultan idi. Mühibbi düşünürdü: Bəli, sən şiə padşahın sarayını qəbul eləmədin, sünnü sultanının sarayına getmədin. Hər ikisinə qəsidələr, məsnəvilər ithaf etdin; amma saray həyatını, saray mühitini qəbul etmədin. Çünki sən elə özün padşahsan, sultansan, eşq sultanı, şəriyyət padşahısan. Yaxşı demisən:

Padşahi-mülk, dinarü dirəm rüşvət verib,
Fəthi-kişvər qılmağa eylər mühəyya ləşgəri.

Sənə ölkələr, ürəklər fəth etmək üçün ləşkər lazım deyil. Sənin ləşkərin sənin qəzəllərindi, dünyanı fəth edir, dünyanı, ürəklərə hakim kəsilir. Sənin kimi xoşbəxt padşah olmaq ancaq adı padşah olmaqdan, sultan olmaqdan daha yaxşıdır. Ustad isə deyirdi:

– Sultanım, təbəə hökmdarın oğlu, övladı yerindədir. Ona həqiqi mənada əsl oğul gözü ilə baxmaq lazımdır.

Ey xacə, gər qulundan oğulluq murad isə,
Şəfqət gözüylə bax ona daim oğul kimi.
Vər oğlunu dilərsən ola sahibi-ədəb,
Əlbəttə eylə zillətə mötad qul kimi.

– Bəzi hökmdarlar, şahlar, sultanlar fəth etdiyi məmləkəti qarət etmək üçün imkan yaratmırlar, qarətə izin vermirlər və yaxşı da edirlər. Çünki mal-dövlət yığmaq əbəddir. Malın, dövlətin xeyirdən çox zərəri var. Yığıdığın dövləti qorumaq, mühafizə etmək yeni qüvvə, yeni ordu tələb edir. Ordunu yedirtmək üçün yeni dövlət tələb olunur. Beləliklə də, bu aləm zəncir həlqələri kimi bir-birinə bağlı gedir bu dövrandə.

Ey ki, əndişeyi-mal ilə sərasimə olub,
Dünü gün dəhrdə aşüftə keçər əhvalın.
Cəmi mal eylədiyin rahat üçündür, əmma,
Rahətin əskik olur hər necə artar malın.
Mal çox yığma, həzər eylə əzabından kim,
Rənci artar ağır olduqca yükü həmmalın.

Hammalın kürəyinə, palanının üstünə mal yığıdığca, yükü artdıqca belə əyilər. Hökmdarım, Sultanım, məni əfv elə! Bu gün hüzurunda olmağım sənin tələbinlə, sənin ricanla idi. Gəldim. – «Bildiklərimdən danış», dedin - danışdım. – «Düşündüklərimdən söylə», dedin - söylədim. Sənə bir olan Allaha tapınmağı, bir olan Allahın yaratdığı xilqətə tapınmağı vəsiyyəət eləyirəm. Başqa bir çarəm, heç bir istəyim, heç bir arzum yoxdur.

Bu adi məclis deyildi. Adi söhbət də deyildi. İki böyük şəxsiyyət, iki şair, iki alim, iki düşünən insan qarşı-qarşıya əyləşmişdi. İki düşünən şəxsiyyət qarşı-qarşıya əyləşmişdi. Bunlar biri, bir zaman gələcək, dünyada Qanuni Sultan Süleyman kimi, nağıllarda arzu olunan, nağıllarda tərənnüm olunan ədalətli hökmdar kimi şöhrət qazanacaqdı. İkinci isə 400 ildən ziyadə bütün Orta və Kiçik Asiya şerinə hakim kəsilən şer ilahisinə çevriləcəkdı. Söhbət elmdən gedirdi, söhbət dünyanı, təbəələri idarə etmək qanunlarından gedirdi. Beləliklə də, indiki zamandan çıxış edib, onlar gələcək haqqında düşünür, gələcəyin qanunlarını yazırdılar dillərilə, söhbətlərilə, əsərlərilə. Biri türk dünyasının qanuni hökmdarı, sevilən hökmdarı, o birisi türk dünyasının şer ustadı, sevilən, təqlid olunan, hər əsərinə nəzirələr yazılan böyük Məhəmməd Füzuli idi. İki müdrikin söhbəti davam edirdi.

– Bəsati-səltənət məhv olsun, deyirsən. Çoxmu əzab çəkmişən o bəsati-səltənətdən?

Düşündü şair, cavab vermədən əvvəl bir xeyli düşündü.

– Tək mən deyiləm, Sultanım, bəlkə də mənim çəkdiyim əzab o qədər deyil. Amma ətrafıma baxanda, mülki məmləkəti görəndə, bərbad, dağıntılı, müharibələrin məhv etdiyi, talan etdiyi, insanları müflis qoyduğu, anaları oğulsuz, balaları atasız qoyan müharibələri görəndə, təkcə özümü düşünürəm, Sultanım, təkcə özümü düşünürəm. Millətin, millətlərin unutqanlığını, taleyini düşünürəm, Sultanım. Nə qədər xanımanlar dağılır, məhv olur, nə qədər analar gözüyaşlı qalır. Ağır günləri gördükdə mən təkcə özümü deyil, insanları düşünürəm. İnsanların çəkdiyi əzabdan danışram.

– Eşq dedikdə, Məcnun dedikdə, Fərhad dedikdə təkcə öz məhəbbətini deyil, bəşər məhəbbətini düşündüyün kimi. Eləmi?

O, çəkingənliklə cavab verdi:

– Elədir, Sultanım, doğru duymusunuz. Fitnə toxumu səpənlərdən sapınmalıdır hökmdarlar, Sultanım!

– Bilirəm, "Bəngü badə"də özün demisən: «Fitnə sülhi səlahə qıldı vida». Düz deyirsən, sülhün də, səlamətliyin də, dostluğun da, lap istəsən, nəinki məmləkətin, ailə dincliyinin də düşməni fitnədir. Aman o fitnədən, riyakarlıqdan. Riyakarlar yayır bu fitnəni. Duymaq bəzən çətin olur.

– Doğrudur, çətin olur, Sultanım.

Bir az əvvəl şair məclisdə düşünürdü, qarşısındakıların geyimini dəyişsən, ən adi, ən sadə bir adam - fəllah - fəhlə ola bilər. Dəyişsən, təkcə bir geyimi olar. Dəyişsən, təkcə bir geyimi olar? Yox, yox, qarşısındakı ölkələr fatehi Sultan döyüşdə öz qoşununun önündə gedən sərkərdə, ağıllı, kamallı, böyük bir dövlət yaradıb idarə edən hökmdar indi bəlkə elə bu məclisdə çox ilhamları öz ilhamının gücü ilə kölgədə qoyan şairdir Mühibbi. Qarşısında oturan üləma, şüəra, vəzir, vəkil, vüzəra, vükəla - onlar hamısı, hamısının içindən seçilən şəxsiyyətdir Sultan. Bir az əvvəl düşündükləri indi təkbətək müsahibəsində də xəyalında canlanır. O, bəzən vəzir, bəzən vəkil, bəzən məsləhətçi bir şair geyimi geymiş fitnəkarın bu böyüklükdə, bu qüdrətdə Sultana təsir edə biləcəyinə təəssüflənirdi. Edə biləcəyinə, yox, edə bilməyəcək. Çox ümid, çox güman ki, edə bilməyəcək. İndi dolayısı ilə şaha, yox Sultan Süleyman Qanuniyə nəsihət verirdi. Yadına salırdı vəzifəsini, yadına salırdı təbəəsinə münasibətini və birdən-birə xəyalında bu öyüdlər canlandı. Allah, Allah, bu məhz üsyandır. Doğrudan da, onun sadə bir barigah xidmətçilərinin səviyyəsində ola bilən Füzulinin Sultana ağıl öyrətməsi, doğrudan da, üsyandı:

Allah-Allah bu məhz üsyandır.
Qayəti-küfrü eyni-küfrandır.
Çün Füzulidürür mənim ləqəbim,
Əcəb olmaz, gər olmasa ədəbim.

O, birdən mənim danışığlarımı ədəbsizliyə tələqqi edə bilər, ədəbsizlik saya bilər. Olsun! Amma mən deməli olduqlarımı dedim. Onlar ki, mənə lazım idi, onlar ki, xalqa lazım idi, onlar ki, o bədbəxt insanlara lazım idi. Gündə evindən barigaha - Hüseyn barigahına gedincə gördüyü həyat - fağır fəllahların, biçarə fəhlələrin əzabı, əziyyəti onun həmişə xəyalında idi. Onun zaman və dövrədən üsyanı da burdan doğurdu. Təkcə özündən deyildi bu üsyan. Axı o, özü Sultana həsr etdiyi qəsidələrdən birində demişdi:

Padişahi-bəhrü bər Sultan Süleymani-vəli
Sərvəri-sahibnəzər, şahənşəhi-şəfqət şüar.

Ol nəhali-gülşəni-dövlət ki, şaxi-gül kimi
Lütfü qəhrindən verir əhbabə gül, ədayə xar.

O elə belə hesab edirdi. Yaxşılara yaxşılıq, düşmənlərə öz qəzəbi ilə cəza verən Sultan kimi təsəvvür edirdi Sultan Süleymanı. Sultanın təmir etdiyi, tikdirdiyi binaları gördükcə:

Rövşən etdi əldən hər guşəsində min çirağ,
Cari etdi feyzdən hər mülkinə min cuyibar. –

demişdi. Füzuli özü demişdi bu sözləri Sultan haqqında. İndi həmin Sultanın qarşısında əyləşib ona nəsihət vermirdi. Sadəcə xalqların, millətinin müsbət hökmdar, nağıllardakı padşah surəti haqqında Sultana danışdı, daha da təsdiqləyirdi onu. Sultan Süleymanı o "şəhi dünyavi din" adlandırmışdı və haqlıydı o, bu adlandırmasında. Taleyi vəzirlərə bağlı olan xalqın çəkdiyi əzabı yaxşı bilirdi. Yaxşı bilirdi Füzuli ki, sultanlara, şahlara məmləkətin əhvalını məhz vəzirlər xəbər verir. Deyirdi:

Ey vəziri mülk pərvərkim, nizami-mülk üçün,
İntixab etmiş cəmi-xəlqdən sultan səni.

Tələb edirdi. Ey vəzirlər özünü elə aparın, dövləti elə idarə edin ki, sultanlar millətin, xalqın əsl vəziyyətini bilmiş olsun. Dövrən onun muradı ilə, arzusu ilə həmahəng deyildi. Paxıllar, ikiüzlülər Füzulinin özünə də min əzab verirdi.

Cəfa qılır məni-biçarəyə, həzər qılmaz,
Sanır ki, naləvü zarım ona əsər qılmaz...

O yaxşı bilirdi ki, günəş yer üstünə həm düşsə, payımal olmaz. Füzuli öz qüdrətini, öz qiymətini yaxşı bilirdi, yaradıcılığının qiymətini yaxşı başa düşürdü. İş gecə və gündüz öz ətrafındakı füqərə kimi nalə və fəryad olsa da, nə versələr, ona şakir, nə desələr, ona şad idi. O bilirdi ki, əmin idi ki, sənət yaradır insanı, insan da qurtarır bu sənəti. İnsan təbiətdə doğulur, təbiətlə də ölür. İkinci həyat, ikinci əbədiyyət olmadığı kimi ikinci torpaq, ikinci fəna da, ikinci fəza da yoxdur. O, gözəl bilirdi və deyirdi:

Mənəm ki, qafiləsalari-karivani-ğəməm,
Müsafiri-rəhi-səhrayı-möhnətü ələməm,

Həqir baxma mənə, kimsədən sakınma kəməm,
Fəqiri-padşahasa, gədayi-möhtəşəməm.

Fəqirlikdə padşah, padşahdan da üstün, möhtəşəm bilirdi Füzuli özünü və haqlıydı. Onun əsərlərini oxuduqca buna əmin olurdu hər kəs - sultan əl, gəda da. O bilirdi ki, Mənsura gül tullayan, gül atan Şibli kimi həsədlərin, fitnəkarların ona atdığı böhtanlar da, əsərlərindən feyziyab olanlar da yaxşı tanıyırdılar Füzulini. Qadın taleyi barəsində Sultanla onun arasında olan söhbət zamanı xeyli danışmışdılar. Rəsuli-Xudanın "Payı altındadır behişt ananın" dediyini yad edirdilər. Füzuli deyirdi ki, laylay deyən dil, beşik yırğalayan əl, balası ilə birlikdə millətin ümidini böyüdən ana!.. Budur ana!.. Budur qadın!.. - düşünürdü və bu düşüncəsini Sultana da bildirirdi. Onun bütün yaradıcılığında qadına nifrət doğuran, qadına iftira deyən bir misraya da təsadüf etmək mümkün deyildi. Ona elə gəlirdi ki, Rəsuli-Xuda ümmi, yəni savadsız olmayıb. Təkcə bir Qurani-Kərimin varlığı buna sübutdur. Orada İlahidən gələn hökmlər, İlahidən gələn vergilər elə öz əksini tapıb ki, elə qadını, ananı o qədər yüksək qaldıran Rəsuli-Xuda behişt ananın ayaqları altında tərənnüm edən, təsəvvür edən Rəsuli-Xuda heç vaxt ümmi ola bilməzdi. Füzulinin özünün də qadın gözəlliyi haqqında, o Xudanın yaratdığı xilqətin gözəlliyi haqqında qəzəlləri, "Leyli və Məcnun" məsnəvisi Füzulinin qadına münasibətini aydın göstərir. Gözəldir və bu gözəlliyə tapınıbdır Füzuli. Onun təbib-dərman məsələsinə münasibəti də bundan irəli gəlir. Qəzəllərinin çoxunda Məcnun, Fərhad, Vamiq kimi şəxsiyyətlərin gözəlliyə tapınması da bunun nəticəsidir. Füzuli bu qəzəllərində Allahın yaratdığı gözəlliyə olduqca yüksək qiymət verir və bu qiymət onu Cünuna döndərir. Cünunun da varisi, Fərhadın da varisi edir onu. O, öz dərдинə dərman istəmir və bu təbibdən imtina, dərmandan imtina, eşqə tapınma ilə bağlı qəzəllərini bəlkə də dostu Şükrullah ibn Yusifə ithaf edib.

Eşq dər dilə xoşam, əl çək əlacımdan təbib,
Qılma dərman kim, həlakım zəhri-dərmanımdadır!

Dərman onunçün zəhərdir. Eşqin bəlası isə şəfadı, müqəddəsdı.

Dər di-eşqim dəfinə zəhmət çəkər daim təbib,

Sükr kim, olmuş ona zəhmət, mənə rahat nəsim.

Zəhmət çəkən təbibin əksinə olaraq özünün eşqin əzablarına dözümlünü rahatlıq hesab edir. O, öz dərini bilir. Onun dərdi göylərin yeddinci qatına qədər insanı ucaldan məhəbbətdir.

Təbibə, qılmışam təşxis, dərdi-eşqdır dərdim,
Əlamət ahi-sərdü ruyi-zərdü əski alımdır.

Onun eşqinin əlamətləri soyuq ah, saralmış sifət, qanlı göz yaşlarıdır və bu böyük məhəbbət, bu əvəzsiz, heç bir şeylə müqayisə olunmayan, hər şeydən uca, həyatın mənası olan, bünövrəsi olan məhəbbət Füzuli yaradıcılığının özülüdür, əsasıdır, bünövrəsidir, mənasıdır, fəlsəfəsidir. Fəlsəfəsidir Füzuli eşqi bütün yaradıcılığının.

Məclisə sükut çökdü birdən-birə. Şair Sultan xəyalda dalmışdı. Sükut içində əyləşib nəyə düşünürdü. Vəzir-vüzəra bir-bir otağı tərk edirdilər. Mühibbi düşünürdü, bəli, əvvəlki fikirlərinə qayıtmışdı. Sanki yenə Füzuli ilə söhbət edirdi.

– Bəli, - deyirdi, - o, elə bir möhtəşəm şairdir ki, onun ilham bulacağından yüzlərlə şair su içib. Eşqin, insan hisslərinin elə bir anı, elə bir çaları varmı ki, bu möhtəşəm şalaləyə bənzər ilham ona səs verməsin, onu tərənnüm etməsin? Pillə-pillə, an-an yaşayıb və yaradıb bu eşqi, becərdib, bu möhtəşəm eşqi.

DÜŞÜNCƏLƏR

Məclisin yığılmağına, toplanmasına xeyli vaxt var idi. Sultan şair Mühibbi öz vəziri ilə müsahibə aparırdı. Söhbət, əlbəttə, birinci növbədə İstanbulu xatırlamaqla başladı. İstanbulun gözəlliklərindən danışdılar.

– Bağdad da gözəldi. Əbəs yerə Bağdada bu adı siz verməmisiniz, Sultanım, - deyirdi vəzir, - Darüssəlam – sülh evi, səlamətlik, əminamanlıq yeri...

– Doğrudur, adına layiq, şəhərlər şəhəridir.

Söhbət yenidən Füzulinin üzərinə qayıtdı. Sultan öz-özünə danışmış kimi deyirdi:

– Çox maraqlıdır, iki hökmdar, iki hökmdara mədhiyyələr, qəsidələr yazıb, əsərlər həsr eləyib. Amma heç birinin qulluğunda xidməti boynuna götürməyib.

– Götürməz, Sultanım. Həmişə, şər yerdə deyəndə, deyir ki, o, daha böyük bir hökmdarın qulluğundadı, böyük şahın qulluğundadı, səndən böyük şahın. Əli ibn Əbu Talibin oğlu Həzrət Hüseynin, Rəsuli-Xudanın nəvəsi Hüseynin qulluğundadı, onu atası o hələ anadan olmamışdan onu bura nəzir edib. O da ömrü boyu bu nəzirə sadıq qalıb, heç bir saraya getməyib.

Sultan bu sözlərə xəfifcə gülümsədi.

– Amma tərifnamələri də yazıb. Birinci şaha əgər «Bəngü-badə» kimi bir möhtəşəm məsnəvi həsr eləyibsə, bizə də bir neçə qəsidəsi var.

– Var, hökmdarım. Amma qəsidələrində hardasa mənə elə gəlir ki, hökmdardan daha çox, əfəndinizdən daha artıq baharı tərifləyir. Bunların nəyi mədhiyyə oldu?

– Dinlə, Paşam, dinlə.

Sən məgər bilməz isən, cümleyi-faq bilir
Ki, kimindir bu mübarək əsəri-feyzi-qədəm.

– Diqqət elə, - deyə Sultan əlavə etdi:

Ondan aldı əzəmət əmri-vəzarət, guya,
Hökm üçün şimdi Süleymanə verildi xatəm.

Yəqin ki, siz yaxşı bilirsiniz Xatəm nədi.

– Əlbəttə, Xatəm Xatəmil-Əmbiyə bizim Rəsuli-Xudaya deyilib. Şair də sözü sonuncu, yəqin ki, sonuncu xəlifə Xatəmini xilafət hesab eləyir.

– Yox, elə deyil. O, yaxşı bilir ki...

Vəzir onun sözünü davam etdirdi:

– Əlbəttə, o, yaxşı bilir ki, bu Sultan Xatəm deyil, əvvəldir. Xilafətin, İslam dünyasındakı xilafətin yenidən şöhrət almasına bais ola bilər.

Ona xətm oldu rəhü rəsmi-hökümət, guya
Şimdi nəsb oldu bu dərğahə vəziri-əzəm.

Hüsnü rəylə bu gün hökmə girir divü pəri,
Zərbi-tiğilə bu gün fəth olur iqlimi-Əcəm.

– Afərin. Qılıncı ilə Əcəm ölkələrini – İraqi-Əcəmi, İraqi-Ərəbi öz təsərrüfünə keçirən bir hökmdarı, Sultanımızı pərilər, divlər aləminə hökm edən nəbi, 124 min nəbidən biri, Süleyman Peyğəmbərlə bərabər tutur. Amma şair yaxşı bilir ki, Sultan nə qədər məşhur olsa da, onun qəsidələri nəzdində mənim nəzmim sənə bəxş eləyən şöhrəti...

– O, bilir ki, onun qəsidələri mənə az şöhrət gətirmir, ondan az şöhrət gətirmir, bir hökmdar şöhrəti qədər.

– Elədir, şahım, elədi, dövlətlim. Diqqət edin:

Şəhi dünyavü o, dini Sultan Süleyman mələksirət,
Ki, əql ilə olub varis Süleyman mülkünə əlan.

Yəni, Süleyman Peyğəmbərin hökmdarlığı indi Sultan Süleyman Qanuninin hökmünə keçib. Onunla bərabərləşdirir. Hökmdarım, Sultanım, dövlətlim, ömründə bir dəfə də müharibə meydanında olmayan Məhəmməd Füzuli sizin döyüş meydanınızı nə gözəl təsvir edib?

Döyüş vaxtında ol şahin oxuyla xəncəri əlbir,
Həvavü su kimi işlər, qızıl qanə dönər meydan.

Bu beytdə isə ikinci cəhəti də, xasiyyətinizdəki elm, ədəb, şəriyyət aləminə pərəstişinizi də dürüst tuta bilib. İki həyat:

Quranda məclis ol sultan düşər bağı-İrəm yadə,
Qədəh bir səlsəbildir, saqisidir huriyü qılman

Burada İran əfsanələrinə əsaslanan Firdovsinin «Şahnamə»sində təriflənən Rüstəm Zala bənzədir Sizi.

Firidun baxtli bir şah sən, Səlim ayinli iqbalın,
Sənin tərifin olmuşdur misali-Rüstəmi-dastan.

Sənin dərgahinə gəldi, buraxdı başqa dərgahi,
Olub xani-Xəlilullahə sanki bir fəqir mehman.

Bu mədhində mənim nəzmim sənə bəxş eyləyən şöhrət,
Sözün feyzi edibdir hər kəsi, bir şöhrəyi-dövrən.

– Paşam, bir az əvvəl onun baharın gəlişini daha xoş, daha yaxşı təsvir etdiyindən danışırıdın. İndi nə oldu belə tərifləyirsən? Oradakı mənaya bax. Baharın gəlişi bizim gəlişimiz deyilmi?

Sultan ibn Sultan Paşaya bir müzəffər nəzər saldı. Gözlər fərəhdən yanır, şöhrətli Füzuli onu elə bir məqama qaldırmışdı ki, sanki yanan gözlər deyirdi:

– Qulaq as, vəzir sonra... sonra danış.

Amma qəlbinin dərinliklərində Sultan özü də hiss edirdi ki, Füzuli, Sultan ibn Sultanın yerini, mövqeyini, şöhrətini yaxşı dərk edir və bu dərkə bərabər, onun böyük sərkərdə, alim, şair olduğunu təsdiq etməklə bərabər Füzuli hiss edir ki, yazdığı qəsidələr Sultanı daha da şöhrətləndirəcək, bir qədər də əbədiyyətə qovuşduracaq. O, Sultan Süleymanın Bağdadı Darüssəlam adlandırmasını belə tarixə daxil etmişdi. Daxil etmiş, şerində bildirmişdir aləmə ki, Bağdada bu Darüssəlam sülh, səlamət evi adını məhz Sultan Süleyman Qanuni vermişdir. Beləliklə, o, Bağdadın da şöhrətini əbədləşdirmişdir.

Büqeyi-Bağdadın etmiş künyəmin Darüssəlam!.. Böyük məsələdi... Böyük məsələdi və Füzuli həm Sultanı, həm Bağdadı öz şerində uca, yüksək, əbədiyyətə qovuşmuş bir xilqət kimi tərənnüm etmişdir. Vəzir dedi:

– Sultanım, bir zaman gələcək, o, dünya şöhrətli bir şair olacaq və tərənnüm etdiklərinə də dünya şöhrəti qazandıracaq. Halbuki özü haqqında yazanda deyir:

Mən kiməm? - bir fəqiri-bisəru pa,
Kəmtərin bəndəvü kəminə gəda.

Amma eyni zamanda öz qüdrətini də bilir, istedadının qüdrətini də bilir. Bir fikir verin.

Mərkəzi-xaki etsə zirü zəbər,
Bulamaz gərdimi nəsimi-səba.

Səhər küləyi deyir əgər kürreyi-ərzi zirü-zəbər eləsə də, mənim tozumu tuta bilməz, tapa bilməz.

– Gözəl mübaliğədi. Gözəl mübaliğə, eyni zamanda mübaliğədən daha çox fəxriyyəyə bənzəyir, fəxriyyədi.

– Bir şeyə diqqət etmişəm, Sultanım. Sizə həsr etdiyi dörd qəsidədən birində də bir para məddahların, yaltaqların söylədiyi yalanlardan, riyadan əsər-əlamət yoxdu. O, sizdə olmayan heç bir şeyi tərifləməmişdir, uydurmamışdır. «Şəhi dünyavü, din Sultan Süleyman şahı adildir» deyirsə, doğrudan da, Siz millətlərin həm ruhani, həm dünyəvi hökmdarisiniz indi. Vilayətdə xilafət təxtinin dövlətli Sultanı. Həm xilafəti, həm də dövləti idarə etdiyinizi yazırsa, bu həqiqətdir, bir kəlmə də burda uydurma, mübaliğə yoxdur və Sizin elm adamlarına, şairlərə əl tutduğunuzu, onlara mədhiyyələr müqabilində deyil, sənətləri müqabilində təqaüdlər ayırdığınızı eşidib, bilir, «Nə fərman kim, qılırsa, hər rizasını mütabiqdir» deyir. O, Sizin fərmanları öz əslinə uyğun, dürüst hesab edir.

Buqeyi-Bağdadın etmiş künyəsin «Darüssəlam»

Kim, ona təslimü təhsin edə hər kişvər ki, var

Bütün İslam dünyasının müqəddəs hesab elədiyi, bir zamanlar xilafətin yerləşdiyi Bağdadın yenidən şənini ucaldır Füzuli. Eləcə də Rum Sultanının öz Həzrət Əli Zülfüqarına bənzər qılıncı ilə Avropanı fəth etməsindən iftixar hissilə danışır. Süleymanın elm və sənət adamlarına verdiyi qiyməti yaxşı bilir, eşitmişdir Füzuli və hardasa ümid edirdi ki, yaltaqlanmadan, saray məddahı olmadan bu şair Sultanın lütfi-nəzəri onun da üzərində olacaq. Qəsidələrindən birində Sultanım, fikir verin, Dövlətim, diqqət edin, o, sizə mürəciətlə nə deyir:

Məndən ol fariğ ona mənmüttəsil ümmidivar.

Ümidvardır Sizə. Amma yenə də əvvəlcədən Rəbbin adı ilə başlayır, Sultanım.

Ya Rəbb, olmaz olamı axır bu dərdi-iştiyağ?

Ya Rəbb, olmaz olamı zail bu rənci-intizar?

Buldu aləm feyzi amindən ilaci dərdi-dil,

Haşəlillah kim, qala ancaq Füzuli dildikar.

– Qalmayacaq, Paşam, qalmayacaq. Füzuli də dildə qalmayacaq. Ona da gərəyincə lütf, gərəyincə himayə göstəriləcək.

– Gözəl şəhərdir Bağdad. Min illərdir ki, insan əli ona zinət vurur, bir gəlin kimi bəzəyir onu - Bağdadı. Və Füzuli Bağdadın əfsanə dolu tarixini, şöhrətini, tanınmış şəxsiyyətlərini, ab-havasını tərənnüm etməklə başlayır sözə, öz əsərlərində.

– Hətta Sizə ithaf etdiyi qəsidələrini belə bu gözəllikləri tərənnümlə başlasa da, Sultanım nəbilər nəbisi Süleyman mülkünə sahibliyinizi və şər mülkündə də gözəl yeriniz olduğunu yaxşı bilir və yaxşı da tərənnüm edir.

– Bəli, gözəl istedaddır. Hətta bəzi əsərlərində tale təsvirində nəcum, səma elmlərini, nəbatatı, tibb, təbabət elmlərini, gül-çiçək gözəlliklərinin tərənnümünü də unutmur...

Və... Demək olar ki, söhbət xeyli çəkdi. Günorta namazından sonra məclis arəstə idi. Bu məclisdə musiqi, bu məclisdə şer idi sultan, hökmdar, bu məclisdə gözəllik idi tərənnüm məbədi, mənbəyi. Bu məclisdə şairlər şairinin - Mühibbinin ətrafına toplaşmışdı.

Öz məhəbbətini Füzulinin ölümsüz qəzəlləri ilə oxuyub bildirəcək ona, o qəzəllərlə yaşayacaqlar, o musiqi ilə dinlənəcəklər, ürək-ürəyə, baş-baş, göz-gözə. Hələ bir qoy ustad ona söz verdiyi və Mühibbi təxəllüsü ilə gözəl qəzəllər yazan Sultan Süleyman Qanuniyə ithaf edəcəyi “Leyli və Məcnun” əfsanəsini qələmə alsın.

Səbiyə Sultan “Leyli və Məcnun”u fars dilində oxumuşdu. Böyük Nizamidən hələ, “Xəmsə”dən. Onların sarayda “Xəmsə”-xanları, “Şahnamə”xanları var idi. O “Şahnamə”xanlar igid, əfsanəvi qəhrəmanlardan, türk dünyası ilə fars dünyasının çarpışmalarından bəhs edərdi, onlardan oxuyardılar. Amma Nizaminin “Xəmsə”sini oxuyan “Xəmsə”xanlar “Leyli və Məcnun”u, “Xosrov və Şirin”i elə bir həvə, elə bir maraq, elə bir bəlağətlə oxuyurdular ki, sarayın bütün nazəndə xanımları hardasa ürəklərinin dərinliyində, elə Səbiyə Sultan kimi, ürəklərinin dərinliyində özlərini Şirin, özlərini Leyli simasında görürdülər, aşıqlərini Məcnuna, Fərhada bənzədirdilər. Amma fars dilində idi. Ustad Füzuli o dəfə ona söz vermişdi, o müsahibə vaxtında söyləmişdi ki, sarayın da, Sultanın da, elə Səbiyənin də arzusu ilə “Leyli və Məcnun”u öz türkcəmizdə yazacaq. Doğrudur, əvvəl əldə boynuna götürmək istəməmiş, demişdi:

– Nizami kimi şer ilahisinin əsərindən – «Leyli və Məcnun»undan sonra mən nə deyəcəyəm? O ustad...

– Siz ondan kiçik ustad deyilsiniz, həm də siz bu yeni «Leyli və Məcnun»u öz türkcəmizdə, özümüzçülərçün yazırsınız. O kəslər, o millət ki, farscanı bilmir...

Fars dilində dinlənən o aşıqları öz gözəl, öz zərif, məhəbbət dolu dilimizlə, musiqi dolu dilimizlə dilləndirəcək. Söz vermişdi ustad. Və Səbiyə gözləyirdi. O zamanı gözləyirdi. Ona elə gəlirdi ki, o, bu əsəri əzbərləyəcək başdan-başa, əzbər biləcək. Elə həmin əsərdən, həmin “Leyli və Məcnun”dan bəzi qəzəlləri ustad ona vermişdi. Bilirdi bu qəzəlləri, oxuyurdu bu qəzəlləri. Bəziləri hətta xanəndələrin də əlinə düşmüşdü. Elə gözəl oxuyurdular muğamat üstündə bu qəzəlləri ki... Elə gözəl oxuyurdular ki... Və qız indidən Leyli və Məcnunun bir-biri ilə müsahibədə söylədikləri qəzəlləri, mənzum məktubları əzbər bilirdi:

Füzuli, hər zaman bir tən ilə bağrım qılırsan qan!
 Əcəb bilməzmişən kim eşqdən keçmək deyil asan?
 Bilirsən düşmüşəm bir dərdə kim, yoxdur ona dərman,
 Bu yetməzmi ki, bir dərd artırırsan dərdimə sən həm?

Keçənlərdə tacirlərdən biri saraya xeyli yazı ləvazimatı gətirmişdi. Mühibbinin yazıya təəşşüqünü bilirdilər, ona görə. Və o dəftərlərdən birini Sultan lütf eləyib ona bağışlamışdı. Səmərqənd kağızına, Səmərqənd kağızından düzəldilmiş dəftərə Səbiyə öz əlilə ustad Füzulinin qəzəllərini, türkcəmizdəki qəzəllərini yazırdı bir-birinin ardınca, gözəl xətlə. Hamı onun xəttini onsuz da bəyənirdi. Amma Füzuli qəzəllərini elə bir həvə, elə bir eşqlə yazırdı ki, elə bil hərflər bir-birinin ardınca mirvari idi, inciydi sapa düzülürdü. Həm də onlarda elə bir ruh, elə bir qəlbədən qopan inam vardı ki, inanırdın onlara. Ustad deyəndə ki:

Məcnun oda yandı şöleyi-ah ilə pak.
 Vamiq suya batdı, eşqdən oldu həlak.
 Fərhad, həvə ilə yelə verdi ömrün,
 Xak oldular onlar, mənəm indi ol xak!

İnanırsan, inanırsan ki, sən də öz məhəbbətinlə bu qəhrəmanlara, məhz onların TORPAĞINDAN YARANDIĞINA inanırsan,

əmin olursan, daha dərin, daha böyük, daha ləyaqətli bir məhəbbət-lə sevməyə çalışırsan, - «Var olsun, ustad», - deyirsən, bizə bir ülvi, pak, sadıq məhəbbəti təlqin etdirdiyinçün var ol!»

QƏBUL

Məclis intizar içində idi. Bu gün Sultanın qəbul günü idi. Bir neçə gün əvvəldən elan edilmişdi. Bağdadın şikayətçilərini qəbul edəcəkdə bu gün Sultan. Taxtında əyləşmişdi. Dəyirmi sifəti, qartal baxışları, hər şeydən əvvəl Sultanın bir-birindən aralı qaşları nəzəri, diqqəti cəlb edirdi. Ucaboylu, mütənasib və yaraşlıq kişi idi Sultan. Son dərəcə də zərifdi. Söylədiyini dönə-dönə ölçüb-biçirdi. Nəinki şairlər, alimlər, hətta ən adi bir kəndlini, bir fəllahı qəbul edəndə belə, Sultanın qəzəbləndiyini, əbəs yerə qəzəbləndiyini görüb, eşidən olmamışdı. Bu gün Sultanın yanında maliyyə vəziri, müdafiə vəziri və baş vəzir Sokullunu əvəz edən vəzir əyləşmişdi. Onlar Sultanın sağ və sol tərəfində müəyyən qayda üzrə əyləşmişdilər. Sultanın sağ tərəfində alçaq kətil üstündə baş vəzir əvəz edən vəzir əyləşmişdi. Tez-tez, - Dövlətim, Əfəndim, - sözləri ilə müraciət edirdi Sultana. Bir söz deyən kimi, - Pəki, Sultanım... Pəki, Dövlətim, - deyər cavab verirdi. Daxilində bu bəzi hallarda yaltaqlığa varan mütilik daxilində Sultanın o qədər də xoşuna gəlmirdi. Belə hallarda gözlərinin hər birində elə bil bir karatlıq almaz parıldaırdı. Hünkar qəzəblənəndə bu almazlar daha artıq parıldaırdı. Yalnız bundan onun qəzəbləndiyini bilmək olurdu. Bu narazılıq o qədər də bürüzə verməmiş qəflətən baş vəzir özü içəri girdi:

– Müjdə, Sultanım, müjdə. Hillədə tapdım, Hillədə tapdım Rüstəm paşanı.

Başında çalma vardı. Çalmanın tən ortasında cıqqa, cıqqa kiçik dairədən ibarət idi. Qiymətli daş həkk olunmuş bu dairəcikdə Sultanın gözlərində yanan işıq sanki öz əksini tapırdı. Uzun saqqalı, döşünə tərəf əyilib, düz göbəyinə doğru uzanırdı. Onu əvəz edən vəzir yerindən qalxdı və:

– Müjdə, Sultanım, Rüstəm paşanı Hillədə tapdım, - deyər-deyər baş vəzir gəlib öz yerində artıq yerindən qalxmış əvəzedicisinin,

müavininin yerində, Sultanın sağ əlindəki kiçik kətil üstündə əyləşdi. Sultan, maraqlı idi, tez-tez həmin məsələyə qayıdırdı, soruşurdu:

– Vəzir, elə gözümə dəyməməyindən başa düşdüm ki, anladım ki, yaxında deyil.

– Elədir, Sultanım, Hillədə gizlənmək istəyirmiş. Məxfi yer də tapıbmiş özü üçün.

– Yəni, yapdığı cinayət qədər məxfi?

– Elədir, Sultanım, elədir. Xəzinədən bir qədər daha artıq ələ keçirmək üçün əlaltı sizin "talan etmək olmaz" əmrinizə baxmadan əhalidən xeyli mal-dövlət yığıb, qaçıb Hillədə özünə yer saxlayıbmiş.

Sultanın gözləri yenidən parladı.

– Olsun, vəzir. Onu yoxlasınlar və onun mühakiməsini ayrılıqda özüm dinləyəcəyəm. İndi isə əmr verin bir-bir gəlsinlər, şikayətçilər, xahişçilər gəlsinlər.

– O qədər də çox deyil, Sultanım. Bu gün şikayətçi o qədər də çox deyil. Bir qismini özümüz bayırda qane edib yola salmışıq.

– Çox nahaq... Nahaq.

– Torpaq istəyən fəllahlara torpaq vermək haqqında əmr yerli hakimlərə həvalə edilib, hökmdarım, yerli hakimlərə tapşırılıb, Hünkarım.

– Çağırın, gəlsin, - deyə baş vəzir üzünü qapıya çevirdi və içəriyə qoca bir kişi girdi. Bu qoca kişi qapının ağzındaca diz üstə düşüb iməkləyə-iməkləyə Sultanın taxtına doğru gəlməyə başladı. Sultan əlinin işarəsi ilə kifayətlənməyib hündürdən dedi:

– Qalx, qoca, qalx. Sürünməklə heç bir şey əldə etmək olmaz. Dərdini de.

Qoca süründüyü yerdəcə oturdu, diz üstündə, əllərini dizlərinin üstünə qoydu. Gözlərindən tökülən yaş saqqalı uzununu axırdı.

– Sultanım, oğlumun əlindən fəryada gəlmişəm.

– Oğlun nə yapmış ki?

– Elə bir şey yapmamış, hökmdarım, Sultanım, oğurluq etmişdir.

– Nə?

– Bəli... Əvət... Oğurluq etmişdir. Oğru atası olmaqdansa, ölüm mənə əfsəldir. Cəzanı mənə versinlər. Mənim boynumu vursunlar. Amma hakim əmr edib ki, onun əlini kəssinlər. Əgər əli kəsilsə, o, bundan sonra nəynən yaşayacaq, külfətini nəynən dolandıracaq? Mənim üstümə bir yük daha artmış olacaq, Sultanım. Mən canı cannan dəyiş, - deyə gəlmişəm. Mən xəcalət çəkirəm. Millətimin,

xalqımın, camaatımın içində başımı qaldıra bilmirəm. Oğlum oğurluq etmişdir. Bundan böyük utanc ata üçün yoxdur. Mən gəlmişəm ki, onun cəzası mənə verilsin. Can cannan əvəz olunsun, Hünkarım.

Qocanın sözlərindəki hər kəlmə şair Mühibbinin qəlbində əks-səda verirdi. Öz oğlanlarını düşünürdü. Öz ciyər-paralarının taleyini düşünürdü. Qaçıb Təhmasibə, şah Təhmasibə sığınan oğlu yadına düşdü. Hansı birisinə cəza verəcəkdi?

– Qalx, qoca. Onun canı ilə sənin kimi bir şəxsin canını əvəz etmək olmaz. Sadəcə oğlunu sabah yanıma göndər. Qoy baş sərkərdənin yanına getsin. Ona orada lazım olan cəza ilə birlikdə bir iş tapşırırlar. Yenicəri qoşunlarına, qoşunlarının içində tez onun ağı başına gələr.

Qoca təşəkkürə söz də tapa bilmirdi. Yenə sürünə-sürünə geri çəkildi.

– Hünkarım, böyük Allahdan sənin dərgahına, böyük Allahdan sənə oğlu üçün utanc qismət eləməsin.

Amma o da xəcalətli idi. Bu bədbəxt ata kimi deyil, bir Sultan ata kimi o da nigaran idi oğullarının taleyindən, utanırdı oğlunun yad bir hökmdara sığınmasından.

Sultanın işarəsi ilə ikinci xahişçini içəri buraxdılar.

– Hökmdarım, bu iki kişi bir-birindən şikayətçidir.

– Nə barədə? - deyə o. vəzirdən soruşdu.

Şikayətçilər yaxınlaşıb hökmdarın qarşısında ədəb mövqeyində dayanıb diz çökdülər. Yeri öpdülər və əllərini dizləri üstündə çarpazlayıb hökmdarın, Sultanın əmrini, sualını gözləməyə başladılar.

– Şikayətçi kimdir?

– Mənəm, Sultanım.

– Nəyəndir şikayətin?

– Sultanım, mənim həyatıma gedən arx, ensiz cülgə bax bu qonşumun həyatından keçməlidir, başqa yol yoxdur. Bu isə həyatından cülgənin keçməsinə izin vermir. Verəndə də bir günə qoyur ki, ondan istifadə etmək mümkün olmur. Nə özüm, hətta heyvanat da içmək istəmir.

Bunu deyib susdu.

– Kişi, sən niyə qonşuna izin vermirsən cülgə çəkməyə? Məgər birləmirsən ki, yaxın qonşu uzaq qardaşdan irəlidi? Evi alma, qonşunu al, deyiblər ulular.

Kişi titrək səslə sözə başladı.

– Hökmdarım, Sultanım, əgər mən bu kişiye həyatımın içindən su arxı keçməyə izin versəm, bir xeyli torpağım ziyan çəkəcək, bir xeyli torpağımda bir şey əkə bilməyəcəyəm. Əkdiklərim su düşəndə çürüyəcək.

– Kişi, sən sünnüsən, ya şiə?

– Hökmdarım, Allaha çox şükür, Əli şiəsiyəm.

– Yaxşı, bəs Həzrəti Əlinin övladlarını Kərbəladada kimlər susuz qoymuşdular, kişi?

– Yezid.

– Şümür. İndi el arasında sənənin adın Şümür çağrılmalıdı? Sən qonşuya su vermirsən. Mən səhərdən elan edim Bağdadda ki, qonşuya su verməyən filan ibn filan Həzrəti-Hüseynin balalarını susuz qoyan şümürlərdən biridi?

Bayaqdan bir söz demədən Sultanın ağzına baxan kişi diksindi, dəhşətə gəldi. El, millət onu Şümür adlandıracaq idi. Ona bu ləqəbi Sultan özü vermiş olacaq idi. Yeri öpdü, titrək səslə başını qaldıraraq dedi:

– Əfv et, Sultanım, aman, əfv et, Sultanım, belə bir fərman vermə. Qələt eləmişəm, verərəm suyu, gözlərim üstündə.

Sultanın işarəsilə şikayətçilər otağı tərk etdilər.

– Vəzir, hələ çoxmu qalıb şikayətçilərdən?

– Xeyr, Sultanım, özüm qəsdən sona saxlamışam birini. Hünkarım, bu bir keşişdi, erməni keşişdi, papasdı...

– Papas?

– Əvət, Sultanım, erməni patrikidir.

Sultanın üzündə açıq incik bir ifadə əmələ gəldi.

– Nə istəyir o patrik?

– İndi hüsurunuza özü ərz etmək istəyir. Yalvarıb rica eləyib ki, mən deməyim. Mən desəm, onun dediyi kimi demərəm guya.

– Çağırın.

Patrik içəri girdi. Baş əydi. Sultana yaxınlaşdı, sinəsində xaç çevirib, diz çökdü.

– Əzəmətli, hörmətli Sultanım, sizdən acizənə bir ricam var. Rəsuli-Xudanızın, Məhəmməd Əleyhissəlamın özünün iradəsinə görə hər yerdə ibadətqah tikdirmək savabdır. O ibadətqahlarda ibadət etmək Allaha sitayişdir, Allaha...

– Uzatma, sözünü söylə, patrik.

– Mənim sizdən bir ricam var. Bağdadda yaşayan bir qədər erməni camaatının ibadət etmək üçün yeri yoxdur. Bir parça torpaq versəniz, Bağdadda bir kilsə tikdirərik. Bu kilsədə Bağdad erməniləri, Bağdadda yaşayan ermənilər ibadət edərlər.

Sultan acı-acı gülümsədi.

– Bəs indicə dedin ki, Rəsuli-Xuda ibadətgahların hamısını müqəddəs hesab edib. Söyləyib ki, əgər bir şəhərə getsən, görsən ki, orada sənin ibadətgahın, məscidin yoxdursa, kilsəyə girib, orda da ibadət edə bilərsən. O da Allahın evidi. Sənin sözünlə məscid də Allahın evidi və sənin ermənilərin orda da ibadət edə bilərlər.

– Hər halda, Hünkarım, erməni camaatının xahişini sizə çatdırmaq mənim boynuma qoyulub, mənə vəzifə verilib.

Sultan açıq duyulan bir nifrət hissilə dilləndi:

– Elə biz müsəlman türkləri al dililə tovlayıb nələr əldə etməmisiniz siz ermənilər? Elə bizim türk tayfasından mərhum Həsən ibn Əli ibn Osman (Uzun Həsəni nəzərdə tutur), yaxud Rüstəm ibn Məqsud ibn Həsən, yaxud elə Şah İsmayıl Xətai, bax bu hökmdarların hamısının sadələvhlüyündən, inamından, imanından istifadə edibsiniz dönə-dönə. Yox, bunlar da yoxlamadan sizin sözünüzdə inanıb, sizi yoxlamadan vergilərdən, cizyədən (dini vergidir, yalnız xristianlardan və yəhudilərdən alınmırdı) azad edib. Torpaqların ən yaxşılarını, ən gözəllərini sizin adamlarınıza vermək üçün öz yaxınlarını məcbur ediblər. Siz belə istifadə etmisiniz bizim türk, müsəlman hökmdarların inamından, rəğbətindən, insafından, ürəyi yumşaqlığından. Amma bu dəfə Bağdadda kilsə tikmək üçün mən sizə izin verə bilməyəcəyəm, patrik. Çünki Bağdad müsəlman dininin mərkəzi olub əsrlər uzununu. Müqəddəs xilafətin mərkəzi olub. Gedə bilərsən.

Keşiş qalxdı. Kinli baxışlarını uzun qaşlarının, kirpiklərinin altında gizlətməyə çalışaraq dalı-dalı yeriyərək otağı tərk etdi.

– Hə, elə bircə bu qalmışdı, Bağdadda erməni kilsəsi tikilməyinə mən razılıq verməliyəmmiş. Bu mümkün deyil.

Nədənsə Sultanın yadına bir az əvvəl o qonşuların ixtilafını ayırdığı an düşdü. Orda da məzhəb, din, təriqət məsələsi var idi. Halbuki bu təriqətlərin heç birisini Sultan ən yüksək səviyyəyə qaldırmırdı. Öz-özünə düşündü: Nahaq yerə, mən o kişiye gərək bu beyti deyəydim, nahaq demədim.

Bir Həsən-hüsni Hüseyni-hu şəhün abdalhyam,

Yarələr sinəmdə kim var zülfüqarımdır mənim.

Bu beyti oxumalıydım onlar üçün. Qoy bilsinlər ki, Sultan Süleyman Qanuni, qəlbən Mühibbi Bağdadda sünnü-şiə ixtilafını yenidən göyərtmək istəmir. Hər ikisi Rəsuli-Xudanın beyət etdiyi böyük Pərvərdigara, Rəsuli- Xudaya və onun Qurani-Kəriminə qayildilər. Kimdir onları bir-birindən ayıran və nə üçün ayırır? Sultan Süleyman Qanuni öz qanuni düşüncələri ilə bunun əleyhinədir. Qoy bunu Bağdad əhli bilsin. Təkcə Bağdad deyil, bütün İraq bilsin, Kərbəla bilsin. Bu günlərdə mən Kərbəlayə gedib Rəsuli-Xudanın nəvəsinin məzarını ziyarət etməliyəm, mütləq etməliyəm.

SULTAN KƏRBƏLADA

Kərbəlaya bir gün irəli gəlib çatmışdılar. Sultan və onun yaxınları, o cümlədən xanımlar, əlbəttə Səbiyə Sultanla birlikdə Kərbəlaya gəlmiş, burada məşhur zənginlərdən Hüseyinli xanın evində qonaq qalmışdılar. Səhəri günü ziyarət edəcəkdilər imam Hüseyin məqbərəsini. Öncə Sultan və onun yaxınları, daha sonra xanımlar ziyarət edəcəkdilər. Səhər namazından, yeyib-içməindən, sübhənədən sonra onlar birlikdə məqbərəyə gəldilər. Məqbərənin qarşısında Sultani və bütün ziyarətə gələnləri xuddamlar, böyük ruhanilər qarşıladı. Xüsusilə indi xəlifeyi-ruizəmin, xəlifeyi-İslam Sultan Süleyman Qanuninin gəlməsi məqbərənin ruhanilərinə böyük ümidlər vermişdi. Ola bilsin ki, Sultan nə isə xəzinədən həm məqbərənin bəzi yerlərinin təmirinə, bəzi xərəcəsinə yardım edəcəkdirdi. Doğrudur, buraya çoxlu nəzirlər gəlirdi. Amma nəzirlərdən bu xuddamlar, ruhanilər xeyli fəqir-füqərəyə, piyada gələn zəvvarlara-filana kömək edirdilər, barigahın böyründə geniş bir həyətdə yeməkhana kimi yemək otağı düzəldilmişdi. Buraya hər gün ehtiyacı olan, ac olan, yemək istəyən adamlar gəlir və Hüseyin aşbaxanasından qismət alıb yeyirdilər. Neçə dəfə gəlsəydilər, onların birinə bir dəfə də «yox» deyən olmazdı. Çünki gələn nəzirlər məhz zəvvarları, yoxsulları, kimsəsizləri nəzərdə tutub verilirdi.

Sultanın səhnə girməsi üçün irəli gedən baş ruhani bir xeyli axşamdan bəri hələ Hüseyinli xanın evində ikən söhbətlər etmişdi. Danışmışdı ki, məqbərəyə necə daxil olmaq lazımdı. Mütləq ayaqqabıları çıxarmaq, mütləq əsləhəni, yəni qılıncı, xəncəri

belindən açıb yerə qoymaq, təhvil vermək, bundan sonra içəri girib ön otaqdakı məqbərəni ziyarət etmək, başına dolanmaq, ondan sonra imam Hüseyin başı kəsilən yerə keçib ziyarət etmək və dönüb iki rükət ziyarət namazı qılmaq vacib idi. Ziyarətnaməni qapıdan içəri girən yerdə ya baş ruhani, ya yaxşı səsi olan xuddamlardan biri oxuyurdu uca səslə. Gələn ziyarətçilər onu təkrar edirdilər. Sultanın bu məqbərə ziyarəti o qədər də çox çəkmədi. Sultan dairə vurdu, ziyarətnaməni oxudu, əlbəttə, iki rükət namaz qıldı. Xuddamların hərəsinə bir miqdar pul nəzir adı ilə bağışladı. Məqbərənin özünə bir qədər nəzir bağışladı və bu gözəl tikilini tərk etdi. O, qapıdan çıxanda onun işarəsilə, xuddamlar içərisində bayaqdan görüb tanıdığı şair Füzulini ardınca dəvət etdi. Onlar birlikdə səhnə endilər.

Ondan sonra xanımlar, daha doğrusu Səbiyə Sultan və onun ətrafındakı cici-bacıları, kənizləri barigaha daxil oldular, ayaqqabılarını çıxardıb səhndə qoydular, üzlərində yarımrübənd olduğu halda içəri girdilər. Xuddamlardan biri onları müşayiət edir və lazım olan adabı necə yerinə yetirməyi onlara başa salırdı. Türkcə danışdı. Maraqlıdı ki, xuddamlar burada hər üç dili - ərəb, fars və türk dilini demək olar ki, mükəmməl bilirdilər, ziyarətçilərə xidmət etdikləri üçün. Binanın, məqbərənin divarları içəridən yarıdan yuxarı tavanı ilə birlikdə zəngin, qiymətli metallardan - qızıl, gümüş və başqa şeylərdən bəzədilmiş ağlagəlməz bir gözəlliyə malik idi. Adam boyuna qədər isə əlvan, daha doğrusu mavi, ağ, kaşı kərpiclərdən ayinlər yazılmışdı bütün divarlar boyu. Məqbərə uşaq qolu qalınlığında qiymətli metaldan düzəldilmiş şəbəkə dördbucağın içərisində idi. İçəridə altıguşəli bir məzar var idi. Məqbərənin bir tərəfində, divarda dəyirmi bir şəbəkənin üstündə, dəyirmi bir dəlmə, görünür ki, kiminsə qiymətli bir hədiyyəsi ilə örtülmüşdü. Yerlilər deyirdilər ki, guya bir zaman buraya bir zabıt gəlmiş, qapıda ondan silahlarını açmağı tələb etmişlər xuddamlar. Lakin zabıt demiş:

– Məgər mən orda yatandan kiçik sərkərdəyəm?

Elə bunu deyib içəri girmək istəyəndə, silahlı-filanlı, o dəlmə olan yerdən bir barmaq uzanmış və işarə ilə həmin zabıt ikiyə parçalanmışdır. Bir damla da olsa, məqbərənin içərisinə qan tökülməmiş, gəlib cənazəni bayıra çıxardandan sonra orada qan axmağa başlamış və zabıt ölmüşdür. Belə rəvayətlər çox danışılır,

olduqca çox danışılır. Bunlardan bir qismini dünən Mühibbi üçün ev sahibi Hüseynəli xan da danışmışdı.

Səbiyə Sultan rəfiqələri və sevimli kənizi Güldərənə birlikdə nə isə qərribə bir ürək çırpıntısı ilə məqbərəni ziyarət edib qəbrin başına dolanırdı. Oxunan ziyarətnaməni özü gözləri ilə görüb oxusa da, yazılıb divardan asılmış o ziyarətnaməni, bununla belə yenə də ürəyi çırpınırdı. Gələnəri, ətrafındakı zəvvarları seyr etmək ona çox ağır təsir bağışlamışdı. Burada xəstə, zəif adamlar məqbərənin şəbəkəsi dibinə çöküb, ərəb, fars, türk dillərində - hərə öz dilində imama yalvarır, şəfa istəyirdilər. Başlarını metal şəbəkəyə çırpıb ağlayanlar var idi, sinəsini çırpıb, sinəsini döyə-döyə mərsiyə deyər kimi, dərdlərini söyləyirdi imama, yardım umanlar var idi. Qərribə, daxili bir qorxu, qərribə bir həyəcan hissilə Səbiyə Sultan yavaş-yavaş məqbərənin başına dolandı. Sol tərəfdəki qapıya yaxınlaşanda onları müşayiət edən xuddam:

– Əfəndim, buyuracaqsınız, - dedi.

Səbiyə Sultan içəri keçdi. Xuddam ona deyirdi:

– Şümri-məmun imamın başını bax burda kəsib.

Bu, quyuya bənzər bir dərinlikdi, üstünü ağ marmərlə örtmüşdülər. Mərmərin divarlarındakı sarımtıl cizgilər, bəzəklər sanki qan damarları idi, cizgi-damara çevrilib mərmərin üzünə səpələnmişdi. Balaca bir yer var idi, əl uzadıb ordan xuddamlar türbət torpaq götürüb və gələn zəvvarlar öz uzaq vətənlərinə aparmaq istəyirsə, onlara verirdilər. Bu mərmərdən sağ tərəfdə beş ərəb əyləşmişdi; arıq, solğun simalı kişilərdi. Buranın ziyarətnaməsini onlardan biri oxudu və bir neçə dəfə ərəbcə “biz beşik, biz beşik” deyib, nəzir istədi. Səbiyə Sultan balaca qızıl işləməli əl kisəsindən pullardan çıxardıb nəzir istəyənlərə payladı. Əsas qəbir olan otaqda şəbəkənin böyründə üzlerini qibləyə çevirib xuddamın tövsiyyəsilə iki rükət namaz qılmağa başladılar. Elə namazın ortasında qeyri-adi, bəlkə də qorxunc deyərdim, səslə – «ya Allah, ya Allah», - sədaları eşidilirdi. Namazı kəsmək olmazdı. Amma başını qaldırıb səs gələn qapıya tərəf baxanda Səbiyə Sultan gördü ki, altı nəfər ərəb, dizəcən ayaqyalın, əyinlərində yalnız don, çiyinlərindəki bir tabutu içəri gətirdilər. Səbiyə Sultanı daxili bir titrətmə tutdu, amma çarəsi yox idi. Baxır, namazı unutmuşdu sanki, amma sözləri tez-tez təkrar edirdi ürəyində, oxuyurdu, ixtiyarsız oxuyurdu, adət etdiyi üçün bir-birinin ardınca düzülmüş sözləri oxuyurdu. Onlar tabutu məqbərənin başına dolandırıb gəldikləri

kimi, - «ya Allah, ya Allah», - deyə-deyə otağı tərk etdilər. Anladı Səbiyə Sultan. Deməli, ölən adamı son ziyarət üçün Hüseyn məqbərəsinə gətirmişdilər.

QƏZƏL DE

Ustadın yeni qəzəli tezliklə elə bir şöhrət qazandı ki... Sonralar o, bu qəzəli «Leyli və Məcnun»a daxil etmiş, Məcnunun atasının dili ilə dilləndirmişdi. Amma indilikdə qəzəl əllərində müstəqil gəzir və hətta elələri tapılırdı ki, buradakı bəzi beytləri Füzulinin qadın – gözəllər haqqındakı mülahizəsi kimi qəbul edir və deyirdilər:

– Şükür Allaha, ustad özü də təsdiqlədi ki, arvada etibar yoxdur. Beyvəfadırlar bu saçını uzun, ağı gödəklər.

Səbiyə Sultan da qəzəli almışdı. Kənizlərdən kim isə gətirmiş, demişdi:

– Sultanım, heç sözüm yoxdu...

Səbiyə Sultan uzadılan, ehtiramla verilən kağız parçasını almış, soruşmuşdu:

– Nəyə sözün yoxdu?

– Oxu, sultanım, oxu, özün görərsən.

Səbiyə Sultan naşı xətlə olsa da, çox aydın yazılmış qəzəli oxumağa başladı. Oxuduqca ürəyində ustadım adlandırıdığı şairlə söhbət edir, qarşı çıxırdı.

Can vermə qəmi-eşqə ki, eşq afəti candır,
Eşq afəti-can olduğu məşhuri-cahandır!

Səsləndi:

– Bunun nəyindən narazısan, qız? Ustad düz deyir. Doğrudur, əlbəttə eşq canın afəti, yanğısıdır. Kim bu alovda yanmayıbsa, bilməz eşqin nə olduğunu. Ay yazıq...

Bu «ay yazıq» kənizə aiddi. Kəniz ötkəmdi, sultanının sözünü yarımçıq qoymağa cürət etdi; qızgın bir ərklə dilləndi:

– Gerisini oxu, sultanım, gerisini...

Oxudu:

Sud istəmə sevdəyi-ğəmi-eşqdə hərgiz!

Kim hasili-sövdayi-ğəmi-eşq ziyandır.

– Əlbəttə ziyandır. Eşqdən hansı ağılsız mənfəət güdər? – dedi və oxumağını davam etdirdi. Amma növbəti beyti ürəyində oxudu, yavaş-yavaş qaşları gərildi, kaman şəkli almağa başladı. Sonrakı beyti sanki qəlbində oxumaqdan qorxdı, qorxdı ki, bir-birinə zidd fikirlər köksünə sığmasın. Amma növbəti beyt bu hisslərə sığal çəkdi bir az:

Eşq içrə əzab olduğun ondan bilirəm kim,
Hər kimsə ki, aşiqdir, işi ahü fəğandır!

Gülümsədi, sükunət çökməyə başladı qəlbinə. Növbəti beytə keçdi:

Yad etmə qara gözlülərin mərdümi-çəşmin,
Mərdüm deyib aldanma kim, içdikləri qandır!

– Necə, necə? - kəniz sualı sultanın üzündən oxuyurdu: «Belə ha... hələ dalısını oxu. Onda görərsən ki, sənin ağız dolusu təriflədiyin ustadın «hansı yuvanın quşudu». Səbiyə sultansa ürəyində yenidən baş qaldırmağa başlayan üsyanı yatırımağa çalışaraq oxuyur, amma növbəti beyt bu üsyan alovunu yenidən, daha qüvvətlə alovlandırırdı:

Gər dersə Füzuli ki: «Gözəllərdə vəfa var»
Aldanma ki, şair sözü, əlbəttə, yalandır.

Səbiyə Sultanın səsi qırıldı, gənc qızlıq ümidləri kimi.

Kəniz ürəyində özünə haqq qazandırır və sevinirdi ki, səhv etməyib. Səbiyə Sultan isə bir müddət susmuş, oturub nə və necə edəcəyini bilmirdi...

Aralarında bir metrəcən məsafə var idi. Onlar bir-birinin nəfəsini duyurdular. Məsafə vardı, amma bir-birinin ürəyinin çırpıntısını eşidirdilər. Məsafə vardı, bu məsafədən bir-birinin əlindən tuta bilməzdilər, amma ürəklərində bu əllər bir-birinə sarılmışdı. Qızın titrək dodaqları pıçıldayırdı, deyirdi:

– Gəldi çatdı qəzəlin, ustad, dünən gəldi çatdı. Artıq yazdığın xətt ilə deyil, dilimin əzbəri olmuşdur.

Yaqma canım, naleyi-biixtiyarımdan saqın!
Tökmə qanım, abi-çəşmi-əşkibarımdan saqın!

Və sonunu necə bitirmisən, ustad:

Ey Füzuli, qansı məhbubu ki, sevsən rəhmi var,
Qıl həzər, ancaq mənim birəhm yarımından saqın!

– Ustad, mənə birəhm deməkdə haqlı sanırsanmı özünü? Məgər özün deməmişən ki: “Eşqdən keçmək asan deyil?” Bütün təzyiqlərə, bütün nəsihətlərə rəğmən məgər bilmirsən ki, varımdır öylə bir dərdim, ona dərman yoxdur. Bir dərd də, mənə birəhm adlandırmaqla sən dərdimin üstünə dərd artırırsan. İnsafın hardadır, ustad?

Ustad susub dayanmışdı. Deyə bilmirdi ki, bu, ümumiyyətlə, bir aşiq və məşuq münasibətindən bəhs edən qəzəldir. Deyə bilmirdi bunu. Çünki dünən qəzəli onun hüzuruna, onun kuyunə özü göndərmişdi, qəlbinin naləsi kimi, başqa qəzəllərini göndərdiyi kimi, özü göndərmişdi. Və o incə məxluqun belə bir nəticə çıxartmasına özü səbəbkər olmuşdu. Bu gözlənməz görüşün səbəbi o dünənki qəzəlmiş. Kaş belə səbəblər çox olaydı. Kaş o dərgaha tez-tez dəvət olunaydı. Deyə bilmirdi bunu. Yaralaya bilmirdi yaralı qəlbi. O yaxşı bilirdi ki, Sultan sarayının ən görkəmli gözəli, Sultanın qızı Füzulini şairdən başqa heç bir şəxs kimi tanıya bilməz. İstəsə belə, tanımağa qoymazdılar. Zamanın hökmü xəncər kimi, pala kimi, əyri qılinc kimi onların arasında bir sədd çəkmişdi. Ustad bunu yaxşı bilirdi. Dərgaha bu gün gətirdiyi qəzəllər daha qəlblər əzən, qəlblər oyan, ürəklər oycalayan, ruhları yerindən oynadıb fəzalara qaldıran qəzəllərdir. Və sarayda olduqca yüksək təhsil görmüş, ədəbi mühitdə böyümüş bu qız şübhəsiz ki, onların hər birini layiqincə qiymətləndirə bilər. Qiymətləndirə-qiyətləndirə də öz payını götürər ordan; hər birindən öz payını.

– Özünü Məcnundan, Fərhadan üstün tutursan.

Məndə Məcnundan füzun aşiqlik istedadı var,
Aşiqi-sadiq mənəm, Məcnunun ancaq adı var, –

deyirsən.

Olsaydı məndəki qəm Fərhadı-mübtəladə,
Bir ah ilə verərdi min Bisütuni badə.

Versəydi ahi-Məcnun fəryadımın sədasın,
Quşmu qərar edərdi başındakı yuvadə? –

deyirsən.

– «Xak oldular onlar, mənəm indi, o xak» deyirsən bütün bəşəri kişi aşıqlərə. Bəs Leyli? Bəs Şirin? Bəs mən? Bəs?.. Neçin orduda, dövlət idarəetməsində, neçin hər yerdə kişilərlə qadınları bir-birindən ayırdığınız kimi, eşqdə, vəfada, sədaqətdə də biz qadınları neçin ayırırsınız? Burda da bir ayrışeçkilik salırsınız, ustad? Axı siz, biz olmasaydıq, bizi sevə bilməzdiniz.» Fəryad var idi qızın səsində və hər kəlməsi, hər sözü ustadı qəlbən titrədir, silkələyirdi. Qız isə üsyanında davam edirdi.

– Məgər bizimki ürək deyil? O qanlı göz yaşları, əşkixunab dediyiniz o qanlı göz yaşları bizim də qəlbimizdən axmırmı, gözlərimizdən giləlməyirmi, yanaqlarımızı al boyayan o göz yaşları deyilmə? Məgər bizim ahımız göylərə, fələklərə çatmırmı? Hardan bilirsiniz? Məgər bizim qapalı, bağlı otaqlarda nə çəkdiyimizdən xəbəriniz varmı? Sizin eşqinizlə nalan, sizin eşqinizlə giryan, sizin eşqinizlə yanan məşuqələrinizin halından xəbəriniz varmı?

– Nədir eşq, şair? – deyə sorurdu Səbiyə Sultan. Nədir bu bəşəri alt– üst edən, həyatı mənalı, şirin, nəşəli, hicranlı, vüsallı edən hikmət? Nədir bu bəşəri sualın cavabı? Kim ona cavab tapıb, kim ona cavab verib? Sənmi vermisən öz qəzəllərinlə bu cavabı? Ya Nizami verib «Leyli-Məcnun»u ilə bu cavabı? Leyli verib bəlkə cavab öz ölümü ilə? Bəlkə yox? Bəlkə Məcnun verib cavabı öz sədaqəti ilə? Nədir eşq? Sübhədən oyanmaq mı ya elə gecədən yatmamaq mı? Nədir eşq? Yanmaq mı-yandırmaq mı? Ocaq olmaq ya köz olmaq ya kül olmaq?

– Nədir eşq? Çoxdan düşündürürdü Füzulini də bu sual, hələ mədrəsə illərindən... O bu sualın cavabını həsr etmişdi sanki bütün əsərlərini, bütün yaradıcılığını. O vaxtlar mədrəsə dostları ilə söhbəti yadına düşdü - ani olaraq xəyalından keçdi.

Dostlarından biri:

– Allah ilahi eşq verir həyatı davam etdirmək üçün, iki-üç il keçir və vüsala çatmış eşqin bəhrələri-meyvələri-balaları dünyaya gəlir və o sönüb övladlara keçir- övlad məhəbbətinə keçir.

Gənc Məhəmməd isə:

– Yox-yox, razı deyiləm- eşq sonsuzluğa gedir –övlad məhəbbəti tam başqadır, atam hey bir Şirvan bayatısı oxuyur:

Ölsəm sinəm yumayın,
Sinəmdə yar ətri var.

Mənim anlayışında budur əsl eşq! Sona qədər! Ətrini duymuş-vüsala yetmiş, amma sonsuzluğa qədər gedən bir eşq!

Bir başqası buyurdu ki:

– Vüsala – arzuna çatasan, yəni səni görüm öləsən! Belə deyil?

Pərvanə şam ətrafında vurğunluqla-eşqlə fırlanıb dövr edir və sonunda özünü vüsala yetirir eşqin-şamın odunda yanır.

Daha bir başqası söhbətə qoşuldu:

– Məcnun və Leyli vüsala yetseydi, bu eşq sona qədər gedəcəkdi? Ev işi, uşaqlar.... Bir də görəcəkdin ki, Məcnun da ikinci, üçüncü, dördüncü arvad istəyir alsın!

Hamı gülüşdü.

Amma Məhəmməd yenə ciddiyyətlə fikrini davam etdirdi:

– Nədir eşq? Mənim üçün eşq allahın yaratdığı və yalnız insana bəxş etdiyi ən uca hissdır, səadətdir, sədaqətdir, dəyanətdir. Mənim üçün sevmək allaha ibadətdir. Aşıqlar Allahın ən sevgili məxluqlarıdır. Allahın yaratdığı başqa birini sevmək elə ona qulluq etməkdir. Eşqsiz yaşayanlar bu həyata deyəsən ancaq yeyib içmək üçün gəlirlər. Niyə tək insana? Elə bütün canlılara verilir. Amma biz onların dilini bilmirik. Quşlar var cütü ölsə, özünü daşa qayaya vurub öldürür. Elə qu quşlarını götür, cütü ölsə, axıra qədər tək qalır daha başqa birisini tapmır və yaxınlaşmır.

Dostlarından biri:

– Bəs xoruz? Bir gör nə böyük hərəmxanəsi var!

– O bu xasiyyətini bəzi insanlardan öyrənib- axı ev quşudur! - deyə Məhəmməd cavab verdi. Hamı yenidən gülüşdü.

Dünyanı unutmuşdular. Bu saat qapının açılacağına varmırdılar. Kiminsə, yox, kiminsə deyil, təkə Paşanın və Sultanım ananın bu qapını izinsiz açmağa ixtiyarı vardı. Onlar da, - qız bəlkə paltarını dəyişir, bəlkə yatıb, bəlkə nə isə... - bəlkələri düşünə-düşünə həmişə

kənilə xəbərdar edirdilər qıza və gəlirdilər. İndi heç birisi - nə o, nə ustad, nə aşiq, nə məşuq bu təsadüflərdən bixəbərdilər sanki, düşün-mürdülər də. Dünyanın bu otaqdakı dörd divardan o yanda mövcudiyyəti yaddan çıxmışdı. Döyünən bu iki qəlbin, bir-birinə sancılmış dörd gözün, xəyalən də olsa, bir-birinə sarılmış qoşa əllərin, bir sözlə, bu iki sevən qəlbin, ondan o yana kimlərinə mövcudiyyəti, varlığı ağllarına da gəlmirdi, bilmirdilər, elə bil ki, unutmuşdular sanki. Sanki deyil, elə unutmuşdular. Çox demişlər, iki sevən qəlb, iki sevən şəxsin gözləri bir-birinə yaxın olanda təklidə düşündükləri bütün sözlər, bütün xəyallar, bütün razü-niyaz, giley, hamısı yaddan çıxır. Əbəs deməmişdi:

Öylə qalib oldu kim, bir söz məcalım qalmadı.

Bir söz deməyə macalları qalmamışdı özlərindən, öz arzularından, öz məhəbbətlərindən, öz həyəcanlarından.

Ustad qəlbinin dərinliklərində şükr edirdi ki, canə yetişdim, könüldən şükr kim könlümü verdim, daha canım, boynumda heç bir vəbalı qalmadı.

Qızın könlündən başqa bir qəzəldən, başqa bir aləmdən gələn səslər yüksəlirdi:

– Qanlı göz yaşlarım yanaqlarıma ürəyimin həyəcanlarını, sənə məhəbbətimi yazır. Oxuya bilməyəcəksən. Məgər bilmirsən ki, al mürəkkəblə, qırmızı mürəkkəblə qırmızı vərəqlər üstünə yazılan xətti oxumaq olmaz?..

EŞQİDƏN CANIMDA BİR PÜNHAN MƏRƏZ VAR, EY HƏKİM

Şükrullah ibn Yusif şairin bir neçə mənzum məktubunu oxumuşdu. Bir neçə gündən bəri xəstə yatan dostunun dərindən də xəbərdardı. Bu eşq, səmərsiz, faydasız, heç bir müsbət nəticəsi olmayan məhəbbət dostunu üzürdü və təbib-sultan mövqeyinə ucalmış Şükrullah ibn Yusif kimi həziq və həkim belə, dərman edə bilməzdi. Bir də ki, bu eşqin əsl sultanını Şükrullah həkim tanımırdı, Füzuli onun adını dilinə belə gətirmirdi. Gətirsəydi, həkim o eşq sultanının ailəsinə müraciət edə, dostunun məziyyətlərini sayar, hələ gənc ikən də İmam Hüseyn məqbərəsi

xuddamı kimi şərəfə layiq olmasından, istedadı-şerindən, təmiz əxlaqından danışar, bəlkə razı sala bilərdi. Amma tanımırdı və dostu şair isə öz dərini bu yaxın dostuna belə açmadan, xəstə yatağına düşmüşdü, yanırdı, yandıqca da sönməyə doğru gedirdi. Xəstəliyinin ağırlığını nəzərə alıb Şükrullah həkim dostunu Bağdada öz evinə gətirmişdi ki, onu daima nəzarət altında saxlaya bilsin.

Budur, geniş alnında şəbnəm kimi tər dənəcikləri pucurğalandıqca, yanaqları al-atəş yandıqca yanırdı. Dostu və həmfikri Şükrullah həkimin belə yastığının ucunda əyləşib təbib gözü ilə onu müşahidə etdiyindən sanki xəbərsizdi. Avazımsız, quruyub susuz torpaq kimi cadar-cadar olmuş dodaqları pıçıldayırdı:

Eşq dərdi, ey müalic, qabili dərman deyil!
Cövhərindən eyləmək cismi cüda, asan deyil!

Dövr cövründən şikayət edənə aşiq deməm,
Eşq məsti vaqifi-keyfiyyəti-dövrən deyil.

Səbiyə Sultan qəfil hardansa eşitdi ki, ustad Məhəmməd, ustad şair xəstədi. Vəziyyəti ağır olduğuna görə Şükrullah həkim onu Kərbəladan öz evinə gətirib, nəzarətində saxlayır. Bir neçə vaxtdı sarayda da görünmürdü, məclislərdə də görünmürdü və yanan ürəyini əlinə alıb ovcalamağa başladı. Nəynən, necə xəbər alacaq idi, necə xəbər tutacaq idi ustadından, bilmirdi. Bütün günü çırpınırdı. Gecəni səhərə qədər yata bilməmişdi. Amma elə bil ki, məhəbbət ilahisi yardımına gəldi. Səhər tezdən Songül gəlib xəbər verdi ki:

– Xanım, Sultanım, bu gün hamam zənənədi. Günortayacan sizin üçün məxsusi bağlayacaqlar hamamı. Başqa adam buraxmayacaqlar. Əgər meyliniz varsa...

Səbiyə Sultanın ürəyi atlandı:

– Ay qız, necə yəni, meyliniz varsa? Həftədə bir dəfə hamam günü olur, ona da meyl gözləməliyik? Hazırlaş.

– Hazırlaşmışıq, sultanım, hər şey hazırı. Nə zaman buyursanız, yola düşəcəyik. Bəlkə səhər vaxtıdır; yeməkdən-zaddan bir şey yeyəsiniz, ac qarına hamama getmək düzgün deyil.

– Mənə nəsihət vermə, ay qız! Hazırlıq gör. Hamamda bir şey yeyərik.

O, ümid edirdi. Ümid edirdi ki, Allah ona kömək olacaq. Evdən heç kəsə demədən çıxıb bilməzdi. Hamam bəhanəsi çox yaxşı idi. Sarayda namazdan sonrakı yuxuda idi camaat. O, yalnız dayəsinə hamama getdiyini söylədi. Hazırlaşdı saraydan çıxdı.

Onun qəribə xasiyyəti var idi. Başqa şahzadə xanımlar, sultan xanımlar, vəzir-vəkil qızları kimi dəstə ilə çölə çıxmaqdan, irəlicədən xəbər verib yolları xamuş eləməkdən xoşu gəlməzdi. Üzünə sıx rübənd örtər, çarşabına bürünüb bir-iki kənizlə birlikdə gedib-gələrdi. Daha yollara adamlar salıb dükən-bazar bağlatdırmaz, heç kəsi narahat eləməzdi. İndi də eləcə. Yola çıxdılar. Hamam üçün hələ tez idi. Amma nə eybi var, adət idi, hamamda bəzən, hamamın qabaq əlində səkilərin üstünə süfrə salıb çaydan-çörəkdən yemək də dəb idi. Yay vaxtı hamama qarpız da gətirib kəsərdilər, müxtəlif meyvələr gətirərdilər. Səbiyə Sultan Songülə birlikdə hamama tərəf gedəndə, dünyanın özülünü məhəbbətdən yaradan Allah yardımına çatdı. Qarşısına Şükrullah çıxdı - təbib Şükrullah ibn Yusif. Səbiyə Sultan Şükrullahı yaxşı tanıyırdı. Beş-on gün əvvəl Songül bərk xəstələnmişdi. Müalicəsini elə bu Şükrullah həkim aparmışdı. O, yavaşcadan kəninin qoluna toxundu. Xanımının bütün hissələrinə, duyğularına, sirlərinə vəqif olan Songül Şükrullaha tərəf yönəldi. Həkim müalicə etdiyi Songül tanıdı və başa düşdü ki, o birisi, sıx rübənd altındakı Sultan xanımdı - Səbiyə Sultandı. Songülə dedi:

– Ardımca gəl.

Çünki küçədə-bayırda onun Sultanla danışması duyulsa, söz-sova səbəb olardı. Şükrullah həkim elə indicə, bir az əvvəl Məhəmməd Füzulini evində qoyub başqa xəstələrinə baş çəkmək üçün şəhərə çıxmışdı.

Xəstə idi Füzuli, xəstə idi şair. Qızdırmadan yatağında çırpınırdı. Amma özünü ələ almağa çalışırdı. Bir an yadına düşdü həkimin ki, eiv daha yaxındı və o, xanımları mənzilinə dəvət etsə, onun həyətinə və ya dəhlizində onlarla nədənsə, nə istəyirlərsə, ondan söhbət eləsə, daha münasib olar. Ona görə də irəli düşdü və xanımlar onu müşayiət etdilər.

Şükrullah Sultan qəlbində bu macəranın nəyə bir əks-sədasını sanki duyurdu. Bir az əvvəl xəstə, dodaqları qızdırmadan cadar-cadar olmuş, yanaqları al-atəş yanan şair ona nə demişdi?

Şükrullah onun nəbzini tutmuşdu. Bu zaman şair ona demişdi, qırıq-qırıq səslə, amma bədahətən deyilən o misralar, o beytlər Şükrullahın - həm şer, həm qəzəl, həm Füzuli pərəstişkarı Şükrullahın yadına, yaddaşına həkk olunmuşdu:

Eşqdən canımda bir pünhan mərəz var, ey həkim!
Xəfqə pünhan dərdimi izhar etmə zinhar, ey həkim!

Gər basıb əl nəbzimə, təşxis qılsan dərdimi,
Al əmanət, qılma hər bidərdə izhar, ey həkim!

Şükrullah həkim heç kəsə şairin dərdini izhar etməmişdi. Amma... Amma söz yayılmışdı. Şairin xəstə olduğu onun pərəstişkarları vasitəsilə ağızdan-ağıza keçmiş, hətta saraya belə çatmışdı. Elə Səbiyə Sultanın da qulağı onda çalmışdı, onda eşitmişdi Səbiyə Sultan şairin xəstə olduğunu.

İndi üç nəfər qarşı-qarşıya dayanmışdı. Səbiyə Sultanla həkim Şükrullah ibn Yusif - xəstə şairin müalicisi, Məhəmməd Füzulinin dostu, könül sirdaşı, əsarının pərəstişkarı və Səbiyə Sultan. Songül bir qədər aralıdaydı. Həkim Səbiyə ilə üz-üzə durub düşünür və qızın nə demək istədiyini bilmək niyyətindədi. Özü sual verə bilməzdi, olmazdı. Sultan xanım özü deməliydi nə istədiyini. Amma hardasa duymuşdu Şükrullah qızın qəlbindən keçənləri sanki:

Ləbin sirrin gəlib göftarə məndən özgədən sorma,
Bu pünhan nüktəni bir vaqifi-əsrar olandan sor.

Gözü yaşlıların halın nə bilsin mərdümi-qafil,
Kəvakib seyrini şəb ta səhər bidar olandan sor.

Ona görə də gözləri ləbələb dolmuş piyalələrə bənzəyən, indicə bahar buludu kimi leysan tökməyə hazır olan, hər bir giləsi bir inci kimi uzun kipriklərə sancılmış göz yaşlarını görür, soruşmurdu həkim. Mərdümi-qafil olmasa da, soruşmurdu kəvakib seyrini, ulduzların sirrini, Səbiyə Sultanın deyəcəyini. Səbiyə Sultanın lələdən rəng almış dodaqları titrəyirdi. Nazik əlləri ilə rübəndi qaldırıb başına atmışdı. Yaş dolu kipriklərini aşağı endirmişdi. Utanırdı Şükrullahdan. Şükrullahın onun sirrinə vaqif olmasını

bəlkə də istəmirdi. Amma məcbur idi, məcbur idi. Məhəbbət məcbur etmişdi onu.

-Ustad, - deyə titrək səslə soruşdu, - ustad necədir, həkim?

Bir anda bütün dünya Şükrullah ibn Yusifin nəzərində genişləndi, böyüdü. Asiman, Füzuli asimanı qədər ucaldı, onların bir-birinə olan meylini anladı. Meyl... Meyl deyildi, bu, səmavi, asimanı bir eşqdi. O, bəşər tarixinin, bəşər xislətinin şairi, bəşər xislətinin hisslərini, qəlbini oxuyan, hisslərini tərənnüm edən şairin yüksək amalına vəqif olan Şükrullah ibn Yusif başa düşdü ki, onlar üçün məhəbbət əqidədir. Bu, onların varlığıdır, amalıdır, səmasıdır, yeri, göyü, asimanıdır. Başa düşdü;

- Bir qədər xəstədir, - dedi.

- Ağırdımı xəstəliyi?

- Yox, Sultanım, ağır deyil, sizin gəlişinizlə şəfa tapacaq, inşaallah. Mənim dərmanlarımdan daha güclü olacaq sizin ziyarətiniz.

Qız yenidən rübəndi üzünə çəkdi. Qabaqda Şükrullah ibn Yusif təbib, ardınca Səbiyə Sultan, onun ardınca da Songül şairin «Beytül-həzən» adlandırdığı otağa üz tutdular. Amma Beytül-həzəni hüzn otağı adlandırsa da şair, bu gün bu otaq sevinc odasıydı, sevinc otağıydı, vüsal otağıydı bu otaq bu gün. Onlar ikisi birlikdə içəri girdilər, Səbiyə Sultan və Şükrullah həkim. Songül qapının arxasında qaldı. Həkim xəstəyə yanaşdı. Bir az aralıda dayanan Səbiyə Sultana işarə edərək xəstəyə dedi:

- Otağına nur ələlib, şairim. Otağına Sultanım gəlib, şairim. Otağına mələklər mələyi gəlib, şairim.

Xəstə qərribə baxışlarla baxırdı, inanmaz baxışlarla. Ona elə gəlirdi ki, yuxu görür. Səbiyə üzündən rübəndi qaldırıb başına tulladı. Və... Və maraqlı, həsrət... Və intizar baxışlarla, həzin baxışlarla şairə baxmağa başladı. Məhəmməd ədəb əlaməti olaraq yerindən qalxmaq istədi. Lakin Şükrullah ibn Yusif həkim buna imkan vermədi.

- Yox, yox, qalxmaqdan danışmamışıq. Ədəb öz yerində, amma «xəstədən ədəb saqiddir», deyiblər babalar.

Xəstənin başının altındakı yastıqları, mütəkkələri elə dikəltdi ki, xəstə yarı əyləmiş vəziyyətdə bu yastıqlara söykənib oturdu.

- Səbəbini soruşacaqsan, görürəm baxışlarından, sualını oxuyuram. Təəccüb eləmə, Sultanımın sənə işi düşüb. Sultanımın

sənə sualı var. Ona görə buradan keçərkən məni gördü, sordu, mən də yatdığını dedim.

Həkim Şükrullah Sultan bir ər kişi tinətilə qızın şairin görüşünə gəldiyini, onu axtardığını dilinə gətirə bilmədi. - O, səni görməyə gəlib, - deyə bilmədi. Həm qızı utandırmaq istəmədi, həm də qızlıq şərəfinə xələl gəlməsini istəmədi Şükrullah həkim.

– Mən bir qəhvə sərəncamı vermək üçün çıxıram. Sultanımla qalırsan və o, özünün nə istədiyini, sualını, bəlkə məhrəmanə bir sualdır, özü söylər sizə.

Bu sözlərlə də heç birisinə etiraz etmək yeri qoymadan, imkan vermədən otağı tərk etdi. Təkbətək qaldılar, üz-üzə qaldılar. Səbiyə Sultan yaxınlaşdı xəstənin yatağına, qəlbinin ağrılarını yenə bilmədən bu yatağın yanında diz çökdü. Şairi elə gözlərlə seyr edirdi ki, bunu təsvir etmək imkan xaricindədir. Qızın kipriklərinin nəmi qurumuşdu. Amma hər iki gözüne qan sağılmışdı. Hiss olunurdu ki, bir az öncə ağlayıb. Şair naməhrəmdi deyə, əllərini Səbiyəyə uzada bilmədi. Qız da susurdu, o da susurdu. Qız da bir söz demir, o da bir söz demirdi. Aşiq də, məşuq da, dilləri, səsləri danışa bilmirdi. Ürəkləri isə danışır:

– Necəsən, şairim?

– Sən gələni daha yaxşıyam, Sultanım.

Qız bir neçə dəfə dönüb baxa-baxa qapıya doğru getdi. Qapıdan çıxanda bir anlıq ayaq saxladı, bir də dönüb baxdı. O intizar, o vəslət arzusu ilə dolu gözləri bir də, bir də gördü və çıxdı qapıdan. Qapıdan çıxınca burada həkim Şükrullah ibn Yusifin və bir azacıq da aralıda kəninin dayandığını indi anlayırmış kimi gördü.

– Xudahafiz, həkim, sizə təşəkkür edirəm. Bu ziyarəti siz bağışladınız mənə.

Bu sözləri yavaşca pıçıldadı. Songül eşitmirdi, amma Şükrullah həkim eşitməkdən çox dodaqların tərpənişindən anladı.

– Bir şey deyil, Sultanım, səlamət gedin. Mən qarabaqara ardınızca gələcəyəm, arxayın gedin.

Qız rübəndini üzünə saldı, Songüllə bərabər darvazadan çıxdı. Güllər, çiçəklər məkanını istəmədən tərk etdi. Hamamın yolunu tutdular.

Səbiyə getdi və xəstə şair otaqda tək qaldı. O getdi, arxasınca ürəyini də apardı. Bütün fikirlərini qarışdırdı. Bircə ürəyi, bircə ürəyi onun ardınca gedirdi.

Nələr danışmadı? Nələr sifariş vermədi ona? Ömründə sifariş görmədən, yalnız qəlbinin əmri ilə yazan şair bu sifarişlər qarşısında çaşıb qalmışdı.

– Ustad, ustad, - demişdi, - ərəbcə də, farsca da, əcəmcə də divanların var. Bəs neyçün öz türkcəmizdə olmasın? Düzdür, məclislərdə təkbir qəzəllərin türkcə xanəndələr tərəfindən oxunur. Amma bu azdır. Neyçün türkcəmizdə divan bağlamayasan?

Şair qızı, Mühibbi tərbiyəsi görmüş qadın belə sual verərdi.

– Çətindir.

– Bilirəm, çətindi. Məgər sənə azad, asan bir həyat layıqdi? Çətinlərdən çətinini sən görməlisən, borcundu. Allahın sənə verdiyi o böyük istedadla mütləq, mütləq o ərəbdə və əcəmdə məşhur olan əfsanəni - "Leyli və Məcnun"u öz dilimizdə dilə gətirməlisən, dilləndirməlisən, ustad!

Ustad susurdu.

– Neyçün susursan?

– Məgər elə bu gündə də həyatımızda belə macəralar, belə hadisələr, daha doğrusu, belə faciələr az baş verir? Cavanlarımızın içində nakam nə qədər var? Biri ata-ana intiqamının qurbanı olur, biri hansısa bir zənginin bir fəqir ilə qovuşmasına mane olur. Bir başqası başqa bir səbəb tapır. Nə qədər mane olan var gəncliyin məhəbbətinə, azad sevgisinə, mane olanlar var.

Ustad düşünürdü. O düşündükcə də gözünün önündə mədrəsəsi canlanırdı, daha doğrusu, oradakı bir qız, oradakı bir pəri, könlünün bəlkə də ilk məhəbbəti. Bəlkəsiz, könlünün ilk məhəbbəti. O, bu sözlərin hamısını deyə-deyə getdi, daha doğrusu, deyib getdi. Onun qəlbində, başı üstündə, ürəyində nə cür tufanlar yaradıb, tufanlar oyadıb getdiyini özü də bilmədi. Getdi, böyük şair öz qarışıq aləmi ilə təkbətək qalmışdı. Düşünürdü, axı o, bu əfsanəni təkcə nağıllarda eşitməmişdi. Təkcə Nizaminin "Leyli və Məcnun"unda oxumamışdı. Oxumuşdu və oxuduqca da gözünün qabağında ilk müəllimi, ilk müəlliminin mədrəsəsi canlanmışdı. Həmin mədrəsə ki, orada kiçik dəri döşəkçələr üstündə şagirdlər oturmuşdular. Çərəkədən dərs keçən, Quranı keçən, çərəkədən dərs alan, dili, nücumu öyrənən, yaşına görə, şagirdlər vardı. İki dəstə idi. Bir cərgədə bir cərgə qızlar, o biri cərgədə bir cərgə oğlanlar. «Leyli!» O zaman bilmirdi, o qızı «Leyli» adlandırmırdı. «Məcnun!» O zaman özünü də «Məcnun» adlandırmırdı. Bəlkə də heç xəyalına gəlməzdi o zaman belə bir müqayisə. Amma hər halda

indi görür, bilirdi ki, Leyli cənnət içindəki bir huri, Məcnun zülmət içindəki bir nurdu. İndiki zamanın, ənənənin boğduğu gənclik! İndiki gənclik zülmət içində bir nurdu. Bəlkə də gələcəkdə hardasa belə bir dünya, belə bir aləm olacaq. Hələ ki, gənclik heç bir yerdə öz sözünü demirdi, deyə bilmirdi, qoymurdular. Özünə qəsd edənlər olurdu. Onunla da həyatına son qoyanlar olurdu. Nakam məhəbbət zaman üçün birinci sima idi. Yavaş-yavaş şairin qəlbində sükunət, tənzimləmə yaranmağa başladı. Hisslər səhifəyə düşdükcə başının üstündə ilham pərisi qanad çalib uçurdu. Ara-sıra bu qanadın həm yumşaqdan da yumşaq pərqu lələkləri onun gözlərinə toxunurdu, alnından öpürdü sanki. Dodaqlarına sözlər gətirirdi ilham pərisi. Səbiyə Sultan onun bir ilham pərisinə çevrilmişdi, öz gəncliyi, gözəlliyi, tərəvəti, öz eşqi – məhəbbəti ilə, gözlərindəki eşq atəşi ilə bu qəzəlləri, bu əsəri, sanki onun əlindən tutub ona yazdırırdı. Getdikcə xəyalında surətlər də canlanırdı. Bu, Leylinin atası idi, bu, Məcnunun atası idi. Bu, Leylinin anası idi. Hər surət öz dilində danışmağa başlamışdı. Şair ilham pərisinin onun dodaqlarından süzdürdüyü bu misraları kağıza köçürməyə başladı. Böyük şair əvvəlcə surətləri təsvir etməzdən öncə ona ilham pərisinin yumşaq qanadlarını göndərən, yumşaq qanadlarının təması göndərən böyük Xudavəndi-Aləmə təşəkkürlə başladı. Burada onun dünyanı dərk etmək, yaradılışı dərk etmək haqqındakı fəlsəfi fikirləri öz əksini tapırdı.

Bilmək gərək onu kim, cəvahir
Nə gənci-nihandır, oldu zahir?
Nə dairədir bu devri-əflak,
Nə zabitədir bu mərkəzi-xak?
Cismə ərəzi kim etdi qaim,
Narə nədən oldu nur lazım?
Hər xilqətə gərçi bir səbəb var,
Aya, səbəbi kim etdi izhar?

Bütün dünyanın düşünən şəxsiyyətlərinin verdiyi bu sualları verdikdən sonra kim xəlqi necə yaratdı Allah....

Bir kimsə əgər olaydı agah,
Kim, xəlqi necə yaratdı Allah,
Mümkün ki, iradətilə ol həm,

Xəlv edə bileydi özgə aləm.

Füzulinin bu hissədə öz şəxsi fikirləri, öz düşüncələri, böyük bir aləm, kainat haqqındakı sorğuları öz əksini tapmışdı. Füzuli əsəri yazmasının səbəbini də həmin hissədə, həmin parçada çox mənalı bir şəkildə izhar eləyir. Burada o, bir məclisdə də ondan "Leyli və Məcnun" əfsanəsinin qələmə alınmasının necə tələb etdiklərini söyləməyə başladı. İndi də eyni tələblə sevgilisi:

Lütf eylə, dedilər, ey süxənsənc,
Fəş eylə cahanə bir nihan gənc.
Leyli-Məcnun Əcəmdə çoxdur,
Ətrakda ol fəsanə yoxdur.
Təqrirə gətir bu dasitanı,
Qıl tazə, bu əski busitanı.

Qələm işlədikcə Leylinin, Məcnunun - əsərin əsas qəhrəmanlarının təsviri canlanırdı. Bu təsvir onun qəlbindən qopan misralar idi. Bu təsvir onun hələ mədrəsədə oxuduğu dövrdə gözüaltı baxdığı o qızda tapdığı gözəlliklər idi. Özü ilə onu müqayisə etmişdi hələ o zaman. O zaman hələ «mən sadə bir şəxs, fəqir, sən zəngin ustad övladı. Mən zahirən də sadə, bəlkə də çirkin, amma batində sənə böyük məhəbbət bəsləyən bir adamam», - düşünmüşdü. Uşaq idi, uşaq hissləri o zaman qələmə alınmamışdı. Amma indi... İndi Füzuli ilham pərisinin yardımı ilə özü ilə Leyli arasında, özü ilə o sevdiliyi qız arasında, Məcnun ilə Leyli arasında müqayisəni görürdü:

Leyli demə-şəmi-məclisəfruz,
Məcnun demə- atəşi-cigərsuz.
Leyli demə- cənnət içrə bir hur,
Məcnun demə-zülmət içrə bir nur.
Leyli demə-övcü-hüsnə bir mah,
Məcnun demə-mülki-eşqə bir şah.
Leyli demə-bir yeganeyi-dəhr,
Məcnun demə-bir fəsaneyi-şəhr.

Qərribə müqayisə idi. Bu müqayisədə Leyli ən gözəl sifətləri... o, bahar idi, o, nur idi, o, işıq idi, o, şəfəq idi, o, ucalıqlar idi. Məcnun zülmət içində, Məcnun bütün aləmə öz bəlalı, məcnunanə əfsanəsi

ilə cünuna çevrilmiş bir cavan idi. Misralar bir-birinin yanına düzülürkən şair alınının tərini silir, alından damlayan damcılarını silə bilmir, hərdən bir dayanıb nəfəs alır və o anları, o gənclik illərini, mədrəsə həyatını bir daha yenidən yaşayırdı. Zəmanəsində qız-qadın tərbiyəsinin, qız-qadın həyatının, anaların həyatının ağırlığını, qapalılığını, bir məhbəş həyatı olmasına böyük təəssüf hissi ilə yanırdı, yanırdı şair. Və bu təəssüf hissi, bu qadınlığa qarşı zülm hissi şairi məcbur etmişdi ki, Leylinin anasının dili ilə qızına verdiyi nəsihət, qızına onun özünü necə aparması haqqındakı fikirlər çox olduqca, qadının bütün həyatını əks elətdirirdi. Ana qızına deyirdi ki, bu nədi? Sənin haqqında yaman sözlər eşidirəm. Sən məgər belə çöllərdə qalmısan? Sən məgər qız deyilsən?

Nəyçün özünə ziyan edirsən?
Yaxşı adını yaman edirsən?

Nazik bədən ilə bərgi-gülsən,
Əmma nə deyim, ikən yünülsən.

Təmkinini cünunə qılma təbdil!
Qızsan, ucuz olma, qədrini bil!

Hər surətə əks kimi baxma!
Hər gördüyünə su kimi axma!

Bəs qız neyləməliydi? Ana öz qızının əxlaqını qorumaq üçün doğrudan da, ona vurduğu tənələrin hər biri bir nəsihət idi. Bir pak, təmiz ad tələbi idi. Amma bu qız neynəməliydi?

Gözdən gərək olasan nəhan sən,
Ta demək ola sənə ki, cansən.

Sən şəmsən, uymagil həvayə
Kim, şəmi hava verər fənayə.

Ana elə hesab edirdi ki, oğlanlar aşiq olsa da, olar. Amma qıza bu eşq yasaqdır. Bu elə bir eşqdır ki, onu rüsvay eləyə bilər. Eşq nədi? Sən qızsan. Tikmə tik, gözəl naxışlar sal, iş gör. Qələmnən məşğul olma, at bütün onları.

Şair Leylinin təsvirində bir xeyli əzab çəkdikdən sonra Məcnunun həyatına müraciət edir. Məcnunun da həyatı Leylininkindən xoş deyil. Əslində o, azad gəzə də, azad deyil. İstədiyini sevə bilməz. Zəngin olmadığı üçün ona qız verməzlər. Atasının Məcnuna nəsihəti, anasının Məcnuna nəsihəti. Bu parçaları yazdıqca şairin öz zamanəsinin gəncliyinə münasibəti əksini tapmışdı. Onun arzuları, əməlləri yüz illəri qarşılamışdı.

Yüz illər keçəcək. Dünyaya Üzeyir bəy gələcək. Və "Leyli və Məcnun" dastanı yenidən bir opera şəklində canlandıracaq. Öz gözəl muğamları, öz gözəl ariyaları, monoloqları ilə şöhrət qazanacaq, dillər əzbərinə çevriləcək. Füzuli və Üzeyir adı bərabər çəkilməyə başlayacaq. Bütün bunları Füzuli bilmirdi, bilə bilməzdi. Öz yaradıcılığına çox böyük, qiymət verməyi bacaran sənətkar özünün dünya şöhrətindən xəbərsizdi. Doğrudur, o, bu əsəri Mühibbi təxəllüsü ilə şerlər yazan Sultan Süleyman Qanuniyə ithaf etmişdi. Sultan Süleymana bir sıra qəsidələr də təqdim eləmişdi. Əvəzində adicə, sadəcə Füzuli olaraq qalırdı. Heç bir sarayda, heç bir böyük vəzifələrdə-filanda olmadı. Amma dünya şöhrəti qazandı, 500 il türk gəncliyinə ata oldu. Türk gəncliyinə yolgöstərən oldu. Şöhrəti Avropaya yayıldı. Dünya şöhrətli şairlər, ədiblər, "Romeo və Cülyetta"-nı yaradan böyük Şekspir kimi bir şəxsiyyətə belə təsirindən bəhs edənlər oldu. Özünün isə bütün bunlardan xəbəri yoxdu. Lakin ola bilər ki, haradasa göylərdə Füzulinin ruhu bütün bunlardan xəbərdardı.

Leylinin dilindən çıraq ilə söhbətində, ya başqa parçalarda vəziyyəti bir rəssam əli ilə çəkirdi Füzuli gəncliyin dərgahını. Və çırağı, ya başqa bir şeyi elə təsvir edirdi ki, bir rəssam, bəlkə də sonralar yüzlərlə rəssam bu təsvirlərdən sənət əsərləri yaratmışdı.

Key didəsi bağlı, bağı dağı,
Başı qaralı, ayağı bağlı...

Baxın, çırağın necə dəqiq təsviri verilmişdi. İlham pərisi şairin başı üstündə bir neçə gün qanad çaldı. Bir neçə gün şair yuxu bilmədi, yuxunun nə olduğunu bilmədi, yatmadı. "Leyli ilə Məcnun"-un məhəbbətindən yazırdı. Gəncliyin ağır həyatından yazırdı. Özünün nakam məhəbbətindən yazırdı. Doğrudur, o, qadınını böyük hörmətlə, izzətlə, övladlarının anası kimi sevirdi. Amma o mədrəsədəki nakam məhəbbət, o mədrəsədəki məhəbbətin

ilk şəkərdən, baldan dadlı ləzzəti hələ də damağındaydı, hələ də qəlbindəydi, gözlərindəydi. Nəyə baxırdısa, o məhəbbəti görürdü. Nəyi düşünürdüsə, o məhəbbətin ləzzətini düşünürdü. Oğrun baxışlar, gizlin baxışlar, ürək çırpıntıları, sözsüz, dilsiz müsahibələr. O dövr və o dövrdə yaşadığı həyat yazdırırdı bu gün "Leyli və Məcnun"u.

Bir həftə keçmişdi Səbiyə Sultanın Füzuli ilə görüşündən, çox narahat idi. Ona görə yenə hamam bəhanəsi ilə Songüllə saraydan çıxıb, Şükrullahın evinə yönəldi

Sultanım xanım yenidən xəfif, olduqca xəfif bir səslə soruşdu:

– Olarmı, olarmı?

Şükrullahın dodaqlarında xəfif, zərif bir təbəssüm oyandı, zərif bir təbəssüm bəlirdi. Yaxşı ki qız başını aşağı dikmişdi, bu təbəssümü görmədi. Yoxsa ona elə gələrdi ki, Şükrullah onun arzusuna gülür. Amma Şükrullah qəlbindəki fərəhdən gülümsəmişdi. Dedi:

– Əlbəttə, Sultanım, əlbəttə, olar. Mənim əlaclarımın, mənim dərmanlarımın eləmədiyini sizin ziyarətləriniz edir. İndi bizim möhtərəm şairimiz daha tez sağalır, ayağa qalxır.

Gözləri danışdı, ürəkdən gələn sözləri bu gözlər deyirdi bir-birinə:

– Necəsən, ustad?

– Sən gəldin, daha yaxşıyam.

– Səbəb tapa bilmirdim ziyarətə...

– Başa düşürəm, Sultanım.

– Əşarınla, şerlərinlə soyudurdum qəlbimi.

– Təşəkkür edirəm.

– Təşəkkürə dəyməz. Bu günlərdə səndən soruq ala bilmirdim.

– Soruğu necə göndərə bilərdim?

– Hə, əlbəttə, yatağındaykən.

– Yataqda olmasaydım da, mənim göylərdə, fələklərdə, asimanda əlçatmaz mələyim, mən sənə məhəllənin başında hürüşən o itlər kimi... Yox, heç onlar kimi də yox, onda da səsim sənə çata bilməzdi, Sultanım.

– Eşidərdim, qəlbin qəlbimdən gələnə eşitdiyi kimi; qəlbim qəlbindən gələnə eşidərdi. Şükür Allaha, min şükür.

Qız nədənsə, heç özü də səbəbini bilmədən əyildi. Şairin yastığı ucunda qoyulmuş balaca kətilin üstündəki ibriqi götürdü, xırdaca, gümüş piyaləyə bir qurtum su tökdü və xəstə şairə uzatdı. Şair

piyaləni alanda bir an, yalnız bircə an barmaqlar bir-birinə toxundu, hərərətdən yanan barmaqla dərddən soyuyan xırdaca barmaqlar, nazik barmaqlar bir an toxundu bir-birinə. Qız əlini çəkdi. Şair piyaləni dodaqlarına götürdü. Bir qurtum içdi. İcdikdə düşünürdü: «İlahi, abi-heyvanmıdır, həyat, dirilik suyumudur bu su? O ibriqdən¹ mən neçə gündü ki, yandıqca içirəm. İbriq boşaldıqca, təbibim doldurur onu, amma heç bir zaman bu bircə qurtum kimi mənə ləziz gələni olmamışdı. Elə bil can axdı bədənimə, Rəbbim.

Qız isə ürəyində düşünürdü: Əlbəttə, o ibriqdəki suyu mən nəfəsimlə isidib, nəfəsimlə soyudub səfa, şəfa suyuna çevirmək istərdim. İstərdim ki, o bir damla şəfa suyu sənə şəfa versin, qalxasan ayağa, şairim, yenə öz gözəl qəzəllərini yazasan, ustadım.

– Bəlkə bir əmrin var? Bəlkə bir əmrin var, Sultanım?

– Yox, nə əmr olacaq? Yenə əvvəlki ricamı təkrar etmək istəyirəm. Türkçə yaz qəzəllərini, ustad. Ərəbin, farsın öz şairləri, öz dühaları az deyil. Sən türkün dilisən, sən türkün nəfəsisən, sən türkün dühasısan. Türkçə yaz, türkcəmizdə yaz, anamız dilində yaz.

– Qəlbinin bu səslərini hələ bir neçə vaxt əvvəl müsahibəmizdə eşitmişdim, Sultanım. Əmrinə müntəzirəm, həmişə. Sənin əmrini də yerinə yetirməyib, başqa kimin əmrini yerinə yetirə bilərəm? Mənim şər Sultanım, mənim təb, ilham pərim, əlbəttə, sənin tələbin müqəddəs göylərin tələbidir. Sənin tələbin müqəddəs millətimin tələbidir. Haqsan, haqlısan.

Ürəklər danışdı. Bəs bunun, bu müsahibənin sonu olmayacaqmı? Günün keçəcəyini, evdə nigarançılığın artıb, onu axtaracaqlarını, bəlkə də dayə demiş, hamama getdiyini bilib ardınca adam göndəriləcəyini xatırlayınca qız qalxdı.

– Sənə ulu Tanrıdan, Göy Tanrımızdan şəfa istəyirəm, ustadım.

– Salamat get, mənim sevimli mələyim, mənim şər sultanım, salamat get. Ziyarətin üçün sənə təşəkkür edirəm.

Pərişan halın oldum, sormadın hali-pərişanım,
Gəmindən dərddə düşdüm, qılmadın tədbiri-dərmanım,
Nə dersən, ruzigarım böyləmi keçsin, gözəl xanım!
Gözüm, canım, əfəndim, sevdiiyim, dövlətli sultanım!

¹ Su, şərbət və şərbab tökmək üçün uzun, dar boğazlı, qulplu qab

Şair özü-özünə düşünürdü:

– Allahım bu nədir? Bu eşqdirmi- sevdadır mı? Əlbəttə yox və yox! Düzdür eşqə-sevgiyə vaxt-yaş səddi yoxdur, amma qoca vaxtımda bu nə hisslərdir baş qaldırır məndə? Yox-yox mən buna yol verə bilmərəm! Keçəsidir, anı zəiflikdir. Bu eşq deyil, bu hisslər ancaq gözəllik qarşısında səcdədir. «Səcdədir hər qanda bir büt görsəm ayınım mənim». Süneyvazımdır mənim həmişəlik əsil məhəbbətim. Mən bu baş qaldıran hissləri ilahi şerə-qəzələ çevirməliyəm. Mənəmi, bu fəqir dərvişəmi, qoca babayamı vurulmuş bu türk gözəli- türk Sultanı, ya Füzuli şerlərinə? Əlbəttə, şerlərə, qəzəllərə! Yoxsa mən qoca xəstə kişinin nəyinə vurulacaqdı? Ax, bu zavallı çocuq çarşabdan görünən tək iki ala gözü ilə insanı necə yandırır yaxır. Nə qədər eşq var bu qığılcımlı gözlərdə...? Ey zavallı, gözlərinin alovu-qığılcımları bu təkə küllü qalmış ocaqda nə yandıra bilər? Çarşab altından ürəyinin döyüntüsü necə də hiss olunur, sanki bütün bətni qəlbinin çırpıntısı kimi çırpınır. Ürək döyüntüləri iki adam boyu aralıdan eşidilir. Şerlərimin aşiqidir – sözsüz! Qəzəllərimin vurğunudur. Hələ gəncdir, səhv edir. Eşqin nə olduğunu bilmir. Vaxt keçəcək, tapacaq öz məhəbbətini...

MÜHİBBİ VƏ XƏYALİ

Maraqlı idi ki, bu gün vəzirlə - Xəyali ilə Mühibbinin çox qərribə bir söhbəti gedirdi. Bu söhbət şer və şəriyyət aləmi ilə əlaqədar idi əlbəttə ki. Əlbəttə, ona görə ki, artıq xəlifeyi-ruyi-zəmini-islamın Bağdadda başqa bir işi yox idi. İraq artıq Sultan Süleyman Qanuninin təsərrüfündə idi. Bundan belə, ordunu ancaq nəzarətdə saxlamaq, dinclik, əmin-amanlıq yaratmaq, haqsızlıqların qarşısını almaq, öz adına, daha doğrusu ona verilən ünvana layiq qanunla dövləti idarə etməklə məşğul olacaqdı. Bunlar hamısı öz yerində idi. Amma daha çox indi şer, şəriyyət, musiqi aləmi ilə məşğul idi Sultan. Sultan yox, Mühibbi, şair Mühibbi. Bu günkü söhbət də Füzulinin yeni bir qəzəlini təhlildən gedirdi.

Şəfayi-vəsl qədrin hicr ilə bimar olandan sor,
Zülali-zövq şövqün təşneyi-didar olandan sor.

beyti ilə başlayan “Sor” rədifli bu qəzəl iki fikrə, iki bir-birinə zidd fikrə səbəb olmuşdu. Mühibbi deyirdi ki, bu qəzəl şairin gənclikdə yazdığı adi bir cavan insanın, gəncin yazdığı aşiqanə bir qəzəldir. Xəyalı isə bu qəzəli sufizmlə bağlayır, ilahi məhəbbətlə bağlayır, qəzəlin ilahi olduğunu təkrar-təkrar təsdiqləməyə çalışırdı, inandırmağa çalışırdı. Mühibbi deyirdi:

– Canım, gəlin bircə-bircə hər beytinə nəzər salaq. Nə deyir şair?

Ləbin sirrin gəlib goftarə məndən özgədən sorma,
Bu pünhan nöqtəni bir vaqifi-əsrar olandan sor.

– Deyir ki, dodaqların sirrini, ləblərin sirrini, məndən başqa adamdan soruşma, bu pünhan sirri, bu gizlin sirri bir sirlərə vaqif olan adamdan soruş. Mənəm o sirlərə vaqif, çünki burda «sor» sözü iki mənada işlənib: həm soruşmaq, həm sorma, dodaqlardan ləzzət almaq mənasında işlənib. Başqa cür ola bilməz. Nə qədər «ilahi» olsa da, Allahın sorulan dodaqları yoxdu zənnimcə. Yaxud götürək:

Xəbərsiz olma fəttan gözlərin cövrin çəkənlərdən,
Xəbərsiz məstlər bidadını huşyar olandan sor.

Canım, məstliyin burada ilahiliyə nə dəxli? Fəttan gözlərin cövrün Allahın fitnəkar, fəttan gözlərimi var? Niyə hər şeyi siz ilahiləşdirir və aparıb belə mənbələrə bağlayırsınız? Yaxud sonrakı bir beytinə baxın:

Xərabi-cami-eşqəm, nərgisi-məstin bilir halım,
Xərabat əhlinin halini bir xummar olandan sor.

Bunun özündə də görün nə qədər... mənə elə gəlir şəxsən ki, bunu ilahi ilə bağlamaq ən azı cinayətdi, ən azı günahdı. Deyir, sənin gözlərin xumardı, deməli, içmisən? Və gözlərin xumardı, indi xərabat, xumar olan yer, yəni deyək ki, içkixana əhlinin halını xumar olan o, bilə bilər. Kim bilə bilər xərabat əhlinin halını? Ancaq sərməstlər bilərlər halımı. Nəhayət, sonuncu beytə fikir verin:

Məhəbbət ləzzətindən bixəbərdir zahidi-qafil,
Füzuli, eşq zövqin, zövqi-eşqi var olandan sor.

Açıq-aşkar burada şair deyir ki, zahidlər qafildilər, həqiqi eşqin nə olduğunu bilmirlər. Əgər əsl eşqin nə olduğunu bilmək istəyirsənsə, onun zövqünü eşq zövqü olan adamdan, yəni Füzulidən soruş. Mənə elə gəlir ki, bu qəzəl qətiyyən ilahi deyil.

Vəzir dilləndi:

– Hökmdarım, Hünkarım, bəs Nəsimidə?..

Xəyali də vəzirin müdaxiləsindən bir qədər qanadlanıb söylədi:

– Dövlətlüm, Hünkarım, Nəsimidə ...

Amma Mühibbi mövqeyin, daha doğrusu, mövzunun ona verdiyi imkandan istifadə edərək hər ikisinin sözünü kəsdi:

– Oxumuşam Nəsimini, oxumuşam. Bilirəm, Nəsimidə var belə şer. Belə deyilsə də, var. Amma onun da təsəvvüfə gəldiyi vaxta qədər, hürufiliyi qəbul etdiyi vaxta qədər ən adi, sadə bir cavan, bir ər kişi olduğunu, sevən bir cavan oğlan olduğunu ürəyim qəbul eləyir və onun bir sıra şerləri var ki, onlar onun ilk gəncliyi dövründə yazılıb, həmçinin Füzulinin. Ona görə də bu mübahisəni mənə elə gəlir ki, şişirtmək, yaymaq xüsusilə, gərək deyil. Onun aşiqanə qəzəlləri insanlarda məhəbbət, insanlarda paklıq, insanlarda ən səmimi hisslər oyadan qəzəllərdir. Onları ilahiləşdirməklə bir də qəlizləşdirmək və gəncliyin ruhundan uzaqlaşdırmaq doğru deyil, ibadət mahnısına çevirmək, ibadət dualarına çevirmək, ilahilərə çevirmək doğru deyil. Mən belə başa düşürəm. Bir daha oxuyun və hər dəfə siz oxuduqca Füzulidə mən dediyim nöqtələri görəcəksiniz.

– Sufilərdə belə şeylər məqbul sayılıb, hökmdarım, Hünkarım. Onlar elə mübaligələr, təşbihlər, istiarələr işlətmişlər ki...

Sultan yeni bir şey tapmış kimi səsləndi:

– Bəs buna nə deyirsiniz?

Degildim mən sənə mail, sən etdin əqlimi zail,

– Məgər hələ ruhların varlığı dövründən böyük Pərvərdigar insana kəşf edən ağıl verdiyini deməmişdimi? Füzuli kimi Allahlı bir insan, düşünən bir şair, ay Allah, sən mənim ağılımı zail eləmişən, ona görə ki, sənə mail deyildim və baxın:

Mənə tən eyləyən qafil, səni görcək utanmazmı?

Füzulini guya Xudavəndi-ələmə mail olmadığını görənlər, yaxud əksinə mail olduğunu görənlər ona tən eyləyirlər ki, sən niyə Xudavəndinə mailsən və görüb özləri utanmalıdırlar ki... Əstəğfürullah, siz məni dəli edəcəksiniz bu gün. Və rindü şeyda olan Füzuli bütün ələmə rüsvadır, ona görə ki, öz böyük yaradanına ilahilər demiş. Nə istəyirsiniz, nə deyirsiniz-deyin, mən bu parçalarda heç bir ilahi şey görmürəm. Mənə elə gəlir ki, mənə elə gəlir yox, mən əminəm hardasa bu sözlər böyük bir bəşəri gözəllik, Xudavəndi-ələmin insana bəxş etdiyi böyük bir gözəllik qarşısında ibadətdir, Xudavəndi-ələmin özünə deyil, onun yaratdığına ibadətdir, yaratdığına səcdədir, yaratdığına gözəlliyini tərənnümdür.

Mühibbi söhbəti dəyişdi. Üzünü bilavasitə vəzirə tərəf tutub soruşdu:

– Vəzir, şüəra, üləma xəzinədən aldığı müavinəti burada da alırmı? Unutmamısınız ki?

– Əstəğfürullah, Hünkarım, unutmaq nədir?

Bir anlıq sükut çökdü. Yenə də bu sükutu Sultan pozdu:

– Bəs o şair Məhəmməd Füzuli necə, o da xəzinədən müavinət alırmı?

Vəzir cavab verdi:

– Xeyr, Sultanım, bu barədə hökm olmamışdır.

Sultan soruşdu:

– Xəzinədən şüəraya nə qədər müavinət verilir?

– Beş-altı, şəxsiyyətinə görə, Sultanım, beş-altı axça...

Sultan nə düşündüsə, əmr verdi:

– Məhəmməd Füzuliyə doqquz axça müavinət kəsilsin, vəzir. Katib-paşaya əmr elə, bu gün hökmü köçürsün dəftərə və əmrin üzünü vəqf dairəsinə göndərsinlər. Bir üzünü də olduğu kimi, şairin özünə verin. Bu gün də Füzuli, dəvətlidirmi bu məclisə?

– Əlbəttə, Hünkarım, siz buyurduğunuz kimi, bu gün də dəvətlidi.

– Çox gözəl.

Bir-bir məclisə dəvətlilər gəlməyə başladı. Böyük salon boyu qoyulmuş döşəkçələrin üstündə əyləşir, hərə öz yerini bilirdi, öz yerində əyləşirdi. Xidmətçilər də şairləri, alimləri yaxşı tanıyır, kiminin qarşısına nargilə qəlyan, kiminin qarşısına mey-məzə qoyulacağını irəlicədən bilirdi. Nargilə qəlyanlar, ağ, büllur, ya çinidən lacivərdi qəlyanlar məclisi bəzəyirdi. Musiqiçilər əlavə icazə

ilə məclisə daxil oldular. Aşağı tərəfdə onlar üçün qoyulmuş alçaq kətilə bənzər taxtlar üstündə əyləşdilər və Hünkarın işarəsini gözlədilər. İşarə gecikmədi. Hələ məclis tam arəstə olmadan Hünkarın əmri ilə musiqiçilər çalmağa başladılar.

Pərdənin o biri üzündə isə Səbiyə Sultan düşünürdü. Hələ də Mühibbinin izahlarından ayrılmamışdı xəyalı. Musiqi hələ onu bu xəyallardan ayırmamışdı. «Özüm-özümü belə dərk eləyə bilmirəm, düşünürdü, özümü dərk eləyə bilmirəm. Hər bir hüceyrəm, bütün varlığım dolub Füzuli qəzəllərilə və mənə elə gəlir ki. onu sufizmə bağlayanlar, xüsusilə gənclik dövrünü, - səhv edirlər. Füzulinin məhəbbəti böyük Xudavəndi-ələmin yaratdığı gözəlliyədir. Bu gözəlliyi tərənnüm edir Füzuli, Allahın yaratdığı möhtəşəm, əvəz olunmaz gözəlliyi. Nə qədər haqlıdır Hünkarım. Axı o, öz yara-danına, böyük Xaliqu-ələmə “Deyildim mən sənə mail” necə deyə bilərdi? Bu böyük bəşəri məhəbbətdən doğan hiss idi. Möcüzə qarşısında, ecaz qarşısında səcdə idi. Gözəlliyə səcdə edirdi Füzuli.»

Getdikcə məclis qızıışdı. Sultan yanında, sağ tərəfində məxmər üzüklü kətil üstündə oturmuş vəzirə dedi:

– Vəzir, Məhəmməd Füzuli cənabları gələndə bəratı ona el qarşısında vermə, qoy sıxılmasın.

– Çəşm. Gözlərim üstündə, Sultanım, gözlərim üstündə.

– Gözlərin var olsun, vəzir, amma unutma, təklidə verərsən.

Məclis qızıışdı. Elə əsas şer oxuma vaxtı arəstə olmağa az qalmış qapıdan Məhəmməd Füzuli içəri girdi. Bəzi cavan şairlər ayağa qalxıb onunla təmənləşdilər. Sultan və vəzir oturduqları yerdən bir qədər tərپənməklə onu salamladılar. Və Sultan vəzirdən bir nəfər aşağı boş döşəkçəni ona nişan verib sağ tərəfində oturmağı təklif elədi. Böyük hörmət əlaməti idi. Hələm-hələm şairlər Hünkarın özü və sağındakı vəzirlə yanaşı əyləşməmişdilər. Hətta Sultani-şüəra belə, vəzir və vəkillərdən, sol əl azacıq aşağıda əyləşirdi. Daxilində buna həsəd aparanlar da:

– Bəxtəvər, Sultan onu nə qədər özünə yaxın müqərrəb eləyir, - düşünənlər oldu. Amma bir başqaları deyirdi:

– Yox, şair Mühibbi Sultan Süleyman Qanuniyə qalib gəldi burda. Məclis, musiqi davam edir, qız isə bir az əvvəl pərdənin o üzündən eşitdiklərini qəlbində təkrar edirdi: «Hünkarımız haqlıdır, Hünkarımız haqlıdır, düz deyir ki, Nəsimi məktəbinin nümayəndələri hər biri ayrı-ayrılıqda əlifbanın hər bir hərfinə bir mənə veriblər. Mən biləni, Füzulidə bu yoxdur. Nəsimi özü bir

zamanlar, hürufiliyə qovuşmamışdan əvvəl bu mənaları verib, ilahiləşdirib bəzi şerlərini, şübhəsiz. Amma axı o da cavan olub, onun da cavanlığında yazdığı aşiqanə qəzəlləri var ki, o qəzəllərin ilahilərdən olduğuna, hürufiliyin təsirinə düşdüyünə inana bilmirsən. Necə oxudu Hünkar:

Məhəmməd ümmətindən sən doğalı,
Səni gözəllərin sultanı gördüm.

Rəvadır Xizr ilə qalsam mana kim,
Ləbindən çeşmeyi-heyvanını gördüm.

Belə şerlər Nəsimidə də istədiyin qədər var. O da, Füzuli də gənclikdə, Füzuli xüsusilə, gənclikdə nə sufi, nə bəktəşi, nə ələvi, nə hürufi olmamışlar. Gənclikdə onlar gözəllik mücəssəməsi, böyük pərvərdigarın yaratdığı gözəlin aşıqi olmuşlar, nə demişlər, o gözələ demişlər, o gözəli tərənnüm etmişlər, gözəlliyə tapınmışlar. İlahiləri də özləri dediyi kimi, bu gözəllik olmuşdur».

MƏKTUB

Hərəmağası məktubu dərhal Sultan Süleymana çatdırmaq istəmişdi, amma cariyə Sultanın artıq uyğuya getdiyini söylədiyindən vəzir əlacsız qalıb səhəri gözləməli oldu. Təşvişində haqlıydı, bilirdi ki, Xürrəm sultandan çoxdandı ki, məktub gəlmir və sultan nədənsə qəlbinə girən şübhələri yenib rahatlıq tapa bilmirdi. Vəzir Sultanın artıq doğrudan da yuxuya getdiyinə əmin olub özü də yatağına girdi. Amma elə bir rahatlıq tapa bilmədi. Sübhün gözü açılmamış oyandı. Sarayın həyətindəki şadırvandan dəstəmaz alıb sübh namazını qıldı. Sultanın da artıq namaza məşğul olduğuna əmindir. Namazını həтта səfər zamanı belə keçirməz, qəzaya qoymazdı. Çox sübxiz – tezdən oyanandı həm də. Daimi müharibə çağları Sultan elə bir intizama öyrəşmişdi ki, sərkərdələr, Sultanla birlikdə səfərlərdə olan vəzir-vüzəra da bu «sübxiz»liyə alışmağa, səhərlər Sultandan sonra qalxıb, axtarılmamaqçün səy göstərirdilər.

Vəzir dərbara çatanda Sultan artıq sübh namazından azad olub geniş bağçada gəzişirdi. Baharın gözəl çağı oğlan çağıydı. Uca ağac-

ların, gül kollarının üstündə uçuşan pərvanələr, kəpənəklər, əlvan quşların səsi bağçanı başına gətirmişdü.

Vəzir Sultana yaxınlaşmadan əvvəl Sultan sanki hansısa bir könül duyğusuyla onun gəldiyini duydu. Gözlərini uçuşan, oxuşan quşlardan çəkib vəzirə sarı döndü:

- Mərhəbə... Vəzir, buralılar kimi desək, «Əssəbahükümül xeyr»
- Sabahın xeyir, günaydın, Salam əleyküm.
- Çox şadam, dövlətlüm, deməli, Sultanımızın əhvali-şərifli...
- Yaxşı yatmışam, xoş xəbər alanlar kimi...
- Xoş xəbər hüsurunuzdadı, Sultanım, gecə rahatsız etməyə qıymadım. Möhtərəm Xürrəm sultanımız...

Sultanın üzü güldü, əlləri özündən xəbərsizmiş kimi titrəyərək irəli uzandı:

- Xoş xəbər olasan həmişə, vəzir...

Ehtiramla, müqəddəs bir şeymiş kimi iki əllər üzərində uzadılan məktubu aldı. Xürrəm sultana məxsusi möhrünü cəld qoparıb oxumağa başladı. Şairə xislətli və dövrünün saray xanımları kimi savadlı, təhsilli olan sevimli arvadı Xürrəm sultan yazırdı:

Ey səba! Sultanıma zarü-pərişan diyesin,
Gül yüzünsüz işi bülbül kibi əfqan diyesin.

Vəzir Sultan Süleymanı Xürrəm sultanlaymış kimi məktubla, iki sevgili kimi baş-başa buraxıb uzaqlaşdı. Bilirdi. İndi hələ bir neçə saat Sultan öz sevimlisiylə söhbətləşəcək, kimsəni dinləyə bilməyəcəkdi. Doğrudan da Sultan gül barmaqların yazdığı sevən ürəkdən qopub gələn möcüzəli sözləri oxuduqca qəlbindən dilinə savab axıdırdı. Elə bağcadaca onu qarabaqara izləyib hər bir əmrini yerinə yetirən gənc zabitə tərəf səsləndi:

- Qələm...

...İndi artıq Sultan hovuz kənarındakı «şəmsi-qəmər» üzlüklü kətilin üstündə əyləşmiş kiçik, yazı masası və ləvazimatı da önünə qoyulmuşdu. Ərin ürəyi Xürrəm sultanıçün əsərək yazdırırdı ona, cavab məktubu yazdırırdı. Şairəyə şairdən. Əlbəttə

Namələr gəlsə qaçan İstambuli-abaddən
Buyi-zülfünü səhərgəh aluram Bağdaddən.

Gül yüzündən dur olalı bən nice can verməyem

Gecələr ta sübhədək halı degül fəryaddən.

EŞQ ZÖVQİN, ZÖVQİ-EŞQİ VAR OLANDAN SOR

Xanəndə «Hicaz»ın təsnifinə keçəndə Füzulinin təzəcə məşhurlaşmış və çox yayılmış bir qəzəlini oxumağa başladı. Bu qəzəli zamanəsində də, sonralar da ikili qarşılayır, bəziləri ona ana, bacı, salehə övrət, qız övladı kimi doğma anlayışları nəzərə alıb, hətta Füzuliyə irad da tuturdular. Çox sonralar «Leyli və Məcnun» aləmə yayılanda qəzəlin ustad sevən şair deyil, Məcnunun atasının dilindən söyləndiyini anlayıb iradlarından əl götürdülər. İndi isə hələ qəzəl təzə yayılırdı və bir az öncə Səbiyə Sultan Songülün gətirdiyi qəzəli oxumuşdu. Ustadın özü göndərmiş, əllərdən köçürülmüşdü. İndi Səbiyə Sultan zərif əlvən pərdənin dalında, taxtının üstündə əyləşib, məxmər mütəkkəllərə yaslanıb xanəndənin böyük məhəbbətlə oxuduğu «Hicaz»a qulaq asırdı. Birdən xanəndə təsnifə keçəndə Səbiyə Sultanın ürəyi döyünməyə başladı. Tanış beytlərdi... Az əvvəl oxumuş, gileylənmiş və barışmış, yenidən gileylənmişdi. Əlbəttə xanəndə məclisə təzə dəb sözlərlə gəlmişdi. Təbiydi... Kərküklü xanəndə Gökqaya öz gözəl və ürəyə yatan səsilə oxuyurdu:

Can vermə qəmi-eşqə ki, eşq afəti-candır,
Eşq afəti can olduğu məşhuri-cahandır!

Yaxşı görünür surəti məhvəşlərin, əmma
Yaxşı nəzər etdikdə, sərəncamı yamandır!

Yenə həmin təəccüb, həmin heyranlıq, həmin giley baş qaldırdı köksündə. «Bunları sənmi demisən, ustad? Sənmi?»

Xanəndə Gökqaya qəzəlin son, möhürbəndinə çatmışdı:

Gər dersə Füzuli ki, «Gözəllərdə vəfa var»,
Aldanma ki, şair sözü, əlbəttə yalandır.

Yenə də Səbiyə Sultan qəzəli ilk dəfə oxuduğu anda qəlbində inamsızlıq və bəlkə də üsyan baş qaldırdı: «Necə? Necə?» Bu

neçələrdə sədaqətinə şübhə olunmuş bir insanın, nəcibliklə, məhəbbətlə, sədaqətlə döyünən ürəyin üsyanı vardı.

Gözündən iraq, ustad, yaxşı ki, bu ala gözlərdə bulaqlanan leysana çevrilməkdə olan büllur dənələrini görmədin. Sənin də qəlbin haqsız gileydən yaralanar, paralanardı.

Məclisdə şer, şəriyyət təntənəsi hökm sürürdü. Hamı qulaq kəsilmiş, böyük hökmdarın bu günün mövzusuna həsr etdiyi qəzəli dinləyirdi. Füzuli qəlbinin dərinliklərində gizlətdiyi bir fikrin əsiriydi: «Gözəldir, münasibdir. Həm günün mövzusuna cavab verir, həm də vəzni, qafiyələri yerindədir. Bədii tələb baxımından qüsursuzdu. Adi bir şair yazsaydı... Deməli, həm böyük sərkərdə-hökmdar, həm də eyni zamanda böyük şair, misilsiz şair olmaq... bir yerə sığışmır. Hər aləmin öz hökmdarı, hər döyüşün öz ələmdarı var. Görəsən özün duyursanmı bunu, şair Mühübbi? Sərkərdələrdən birinin cəng vaxtı hansısa bir nöqsanını duyduğun kimi, böyük, yenilməz sərkərdə – cahangir hökmdar, bunu da duyursanmı? Ya heç kəs öz ayrına turş demədiyi kimi heç bir şair də öz yazdığına...»

Amma bu düşüncələrə baxmayaraq qəzəlin ahəngi almışdı ustadı. Şair Mühübbi şur ilə oxuyurdu:

Nə bilsin, zahidə sorma, rümuzi-eşqi bəndən sor,
Bu bir sirdir, bunu ancaq cahanda əhli-hal anlar.

«Yaxşı demisən, şair sultanım, qəzəlinin şah beytidir. Əlbəttə şübhə yox ki, o əhli-hal dediyin elə özünsən.»

Şair-Sultan mövzusunun mütənasib misralarda ifasında bir yelkənli qayıq içindəymiş kimi aram-aram üzürdü. Səlahəddin Əyyubinin o ölümsüz dənizlər, deryalar hakimi püşgah kapitanının ara-sıra Sultanı dəvətlə yırğalandırdığı qayıqlar kimi: Qəlbinə hakim kəsilmiş, ona sonsuz zövqlər, unudulmaz gecələr, hər xatırladıqda canını titrədən bir cam şərabımı, şərbətmi, hardan biləydi o anlarda, təqdim edən, önündə min naz ilə cəlvələnen afət sultanına, qəlbinin nigarına müraciətlə oxuyurdu:

Nigara, cüreyi-camun bilirmi qiymətin hər kəs?
Xərabət içrə üftadə olan şuridə-hal anlar...

Bilirdi, dinləyənlər içində Məhəmməd Füzuli vardı və o, xüsusilə gözəl anlayırdı belə dəmləri, o dəmləri ki, onun özünə də onlarla belə incilər təlqin etmiş, yazdırmışdı, doğmaca, «düşvar olan» türkcəmizdə.

İndi hökmdardan sonra ona – Məhəmməd Füzuliyə bir gün öncə verilmiş mövzuda yazdığı, yooox, incədən-incə sapa düzdüyü qəzəli oxuyacaqdı.

Məclis sırf ədəbi qaydada aparılsa da, çoxlarının gözü şair Mühübbidə deyil, Sultan Süleyman Qanunidəydi. Bütün zərif davranışına baxmayaraq sultanın zəhmi ağır idi. Hər kəs cürət edə, özbaşına davrana bilməzdi və bilmirdi də. Gözlər Sultanın qəzəli oxuyan dodaqlarındaydı. Mərhəmətsiz də olsa farsca şerlər yazan Yavuz Sultan Səlimlə incə ürəkli Hafizə Sultanın ədəbi, poeziya aləmindən, şer söyləməyi Hafizə Sultanın südüylə əmmiş bu dodaqlar, qəzəli bitirincə məclisdən «afərin, mərhəbə» nidaları qopdu və əski şüəra demişkən tərif nidaları asimana bülənd oldu.

Sultanın təzəcə dən düşmüş sıx bıqları arasında xəfif təbəssüm oyandı. Enli qara qaşları altından baxan nüfuzedici gözləri isə qəzəli dillər əzbəri Məhəmməd Füzuliyə zilləndi. Onun, məhz onun dodaqlarından, gözlərindən, ər - kişi simasından öz, indicə oxuduğu qəzəlinə verilən qiyməti oxumaq arzusundaydı.

Təhsin, təbrik tufanı yatandan sonra sağ əlinin xırda bir hərəkətiylə sükut istədi. Gözləri hələ də rəqibindəydi, dedi:

– Ona füzul – Füzuli deməyə dilim gəlmir. Əşarında da o uzunçuluq yoxdur, əfəndilər, gəlin ustad Məhəmmədi dinləyək. Əgər əşarı təxəllüsünü bu qədər şöhrətləndirməsəydi, buradaca ona yeni məxləs seçərdik, amma Füzuli əşarı aləmə şöhrət deyil, elə bir səs, elə bir ün salıb ki, bərişməliyiq. Əfəndilər, buyursunmu ustad?

Bir neçə an Xəyali, İbrahimi kimi tanınmış yaşlı şairlər dilləndi:

– Buyursun, buyursun... Canımıza minnətdir.

– Buyurun, ustad, buyurun, növbət sizindir.

Məhəmməd Füzuli oturduğu yerdə dizləri üstündə dikəldi. Elə bil ki, Sultanın ilham, təşviq¹, məhəbbət saçan baxışları çağırır, dəvət edirdi onu, «oxu, oxu, şair, oxu, oxu, ustad» deyirdi ona. Və o, şerin pərkarı, bütün hüceyrələri məhəbbətlə şeriyyətdən, suyla undan yoğrulmuş müqəddəs nemət kimi... Oxumağa başladı:

¹ Şövləndirmə, həvəsləndirmə, həvəsə salma

Şəfayi-vəsl qədrin hicr ilə bimar olandan sor,
Zülali-zövq şövqün təşneyi-didar olandan sor,

Ləbin sirrin gəlib göftarə məndən, özgədən sorma.
Bu pünhan nüktəni bir vaqifi-əsrar olandan sor.

Gözü yaşlıların halın nə bilsin mərdümi-qafil
Kəvakib seyrini şəb ta səhər bidar olandan sor.

Xəbərsiz olma fəttan gözlərin cövrün çəkənlərdən
Xəbərsiz məstlər bidadını huşyar olandan sor.

Qəmindən şəm tək yandım, səbadan sorma əhvalım,
Bu əhvali şəbi-hicran mənimlə yar olandan sor.

Xərabi-cami-eşqəm, nərgisi-məstin bilir halım,
Xərabat əhlinin halını bir xummar olandan sor.

Məhəbbət ləzzətindən bixəbərdir zahidi –qafil
Füzuli, eşq zövqün zövqi-eşqi var olandan sor.

Məclisdən təhsin səsləri ucaldı. Ən çox alqışlayan Mühübbi – Sultan özüydü. İndi o, Sultan deyildi. Şair idi. Poeziya, əsl şer vurğunu, incə deyilmiş söz pərəstişkarıydı. Duya bilir, başlıcası anlaya bilirdi və öz istedadına da inandığından həsəd nə olduğunu bilmirdi. Dinlədikcə, alqışladığıca dəyirmi üzü fərəhlə dolur, bir-birindən xeyli aralı qaşları daha da gərilir, bu yaraşlıq ər-kishi sifətinə bir az da mehribanlıq gətirirdi. Əllərinin ayası qızaranacan alqışladı, doğma şəriyyəyə yenidən əlavə olunmuş bu qəzəl sahibini, ustadını, şer sultanını. Məmləkətlər sultanıydı, islam dünyasının təzə və yenilməz xəlifəsiydi, amma şer sultanı deyildi. Buna əhəmiyyət vermədən bəyazını açıb oxumağa başladı. Öz təkliflə sıra elə düzülmüşdü ki, indi şer oxumaq növbəsi onundu:

Sorarsam ləbləri, alın, sözümdən yar al anlar
Meyani-vəsfini bir qılsa şəhr etsəm xəyal anlar.

Nə bilsin, zahidə sorma rumuzi-eşqi bəndən sor,
Bu bir sirdir, bunu ancaq cahanda əhli-hal anlar.

Təfəyyül eyləyib, cana, camalın müşəfin açdum
Hami-zülfün göründü devlətə dil anı dal anlar.

Nigara, cüreyi-camun bilirmi qiymətin hər kəs?
Xərabət içrə üftadə olan şuridə-hal anlar.

Yenə Xosrov kibi Şirin Mühübbi suznak etdin
Kəlamün ləzzəti zövqün sənün əhli-kamal anlar.

Alqışlar yüksəldi. Mühübbi qəzəlinin Füzuli qəzəmindən üstün olmadığını bilici ruhiylə anlayanlar belə bunu bürüzə vermir, alqışlayırdı.

Məhəmməd düşünürdü: «O böyük Tanrı, o ilham pərilərini yaşadan, seçdiyi insana bu ilhamı bəxş edən Tanrı sənə çox təriflər bəxş edib. Misilsiz mehriban, nəvazişkar, yer bilən, alim-şair-alim-hükəma qədri bilənsən, Sultanım... Şübhəm yoxdur ki, hakimiiyyətdə də, şəriyyətdə də qüsurları özün daha yaxşı görürsən o dərinliklərə dala bilən gözlərinlə...»

Məclis gecədən xeyli ötənəcən davam etdi...

NOVRUZ

Baharın dilbər çağıydı. Bağdadın dilbər gözəlliyi idi. Ağaclar çiçək açmış, güllər, çiçəklər boy vermiş, ətirli, göy otlar günəşə qarşı ibadət oxuyurmuş kimi, ibadət edirmiş kimi boy verib göylərə can atırdılar. Quşların bəzisinin zümzüməsi bir başqalarının şaqraq nəğmələri içində qəribə bir ahəng yaratmışdı. Bir neçə gün idi ki, Bağdadda hazırlıq gedirdi. Səbiyə Sultan ömründə eşitmədiyi rəvayətlər, söhbətlər eşidirdi. Biri deyirdi ki, yeni il gəlir. O, İstanbulda bu yeni il rəvayəti, yeni il bayramı haqqında bir şey eşitməmişdi, bilmirdi. Burada baharın gəlişi ilə yeni ilin gəlişinə hamı ləzzətlə, maraqla, sevinclə hazırlaşırırdı. Deyirdilər, bir neçə gündən sonra təqvim gələcək, ilin nə üstə təhvil olacağı bilinəcək. Maraqlıdı. Bu zaman Kərküklü kənz Güldərən gül-gülə deyirdi:

– Xanım, Sultanım, məgər bilmirsən, bir qədərdən sonra, bu günlərdə yeni, Məkkədəki bir quyudan, quyunun dibində yaşayan münəccimi-kəzzab həmin təqvimi yazıb çölə tullayacaq.

– Kim?

Qız əmniyyətlə, ciddiyyətlə təkrar etdi:

– Münəccimi-kəzzab!

Səbiyə narın bir təbəssümlə düşündü: «kəzzab – yalançı, deməli»
ucadansa soruşdu:

– Hə... sonra?

Qız dedi:

– Alimlər, o quyunun ətrafında olan gözətçilər həmin təqvim
götürüb çoxaldacaq, ölkələrə göndərəcəklər. Bilinəcək ki, il bu il nə
üstə təhvil olacaq.

– Necə yəni?

– Necəsi yoxdu, Sultanım, o təqvimdə yazılıb, il bu il mübahmı
keçəcək, yaxşımı olacaq, nə qədər taxıl olacaq, nə qədər
quzulayacaq qoyunlar, atlar, qara mal, düyü nə qədər bəhər
verəcək. Bütün bunlar hamısı, müharibə, Allah eləməmiş kimi,
olacaq, ya olmayacaq, il yağışlımı keçəcək, quraqlıqmı olacaq,
Allah eləməmiş kimi...

Kənizin dilində bu «Allah eləməmiş kimi» o qədər tez-tez
səslənirdi ki, hər dəfə eşidəndə dinləyicilərin dodağında təbəssüm
oyanırdı. Kəniz deyirdi:

– Yaxşı yadımdadı, keçən il il siçan üstə təhvil olmuşdu.
Adamlar bir-birini çeynəyirdilər siçan kimi. Bizim evimizdə
xalçamız vardı. Siçan xalçanı da gəmirmişdi.

Yenə də dinləyicilər, xüsusilə Səbiyə Sultanın təbəssümü otağı
ışıqlandırır.

– Sonra?..

– Sonrası yoxdu. İndi bu illəri hələ bilmirəm iltəhvil saat neçədə
olacaq, günartadan nə qədər keçmiş olacaq, ya gecə yarısı olacaq,
ondan sonra biz xonça düzəldəcəyik - iltəhvil xonçası. Biləcəyik ki,
il günün hansı vaxtında təhvil olur, biləcəyik ki, nə üstə təhvil olur.
Allah eləsin ki, yaxşı olsun. Allah eləməmiş kimi, at üstündə təhvil
olsa, qaçhaqaç düşər, deyirlər. Pələng üstündə olsa, dava düşər,
deyirlər. Elə sözlər olur ki... Allah eləməmiş kimi...

– Qızım, «Allah eləməmiş kimi» bir az saxla. Denən görüm, o
xonçaya nə düzəcəksiz?

Güldərən ulu nənələrindən eşitdiyi rəvayəti danışır. O, deyirdi:

– Hə... Xonça çox gözəl olur. Bu bayram da, şirniyyat
bayramıdır, şəkərbura, paxlava, badamburma, alana - hər şey, hər
şey hazırlayırlar. Noğul, nabat, cürbəcür nabatlar, yəni cürbəcür

rəngli heykəl kimi şeylər düzəldirlər, dadlı olur. Amma iltəhvıl xonçası lap ayrı cürdü, ondan ayrıca danışacağam. Bax, bu bayramda nişanlı qızlarçün mütləq, nə təhər olur-olsun, gərək xonça aparsınlar - şirniyyat xonçası, üstünə də xələt qoysunlar, aparsınlar. Kimin imkanı var, onun üstünə hələ bir qiymətli daş-qaşdan-zaddan, qızıldan, bir şey də qoyur. İmkani olmayan bir dəst paltarlıqdan-zaddan qoyar, vəssalam. İltəhvıl xonçası iltəhvıl olan anda hazır olmalıdır. Deyirlər ki, iltəhvıl vaxtı ağaclar bir anlıq başlarını əyirlər, yerə səcdə eləyirlər. Çoxunu nənəmdən eşitmişəm, deyirdi ki, deryada balıqlar da quyruğunun üstünə qalxır bir anlıq, həmin iltəhvıl vaxtında. Çox şey deyirlər. Ona görə də həmin gecələr bizim yerlərdə, qədimdə, nənəm danışdı ki, biz o yerlərdən köçüb gəlmişik bu Kərkükə. Hə, iltəhvıl vaxtında xonçaya öz ana dilimizdə yeddi löyün şey qoymaq lazımdı. Bax, sünbül, sonra, süd, sonra, su, sonra, səməni. Əlbəttə, səməni hamıdan əvvəl, səməniyi lap iki həftə qalmış iltəhvılə, göyərtməyə başlayırlar. Necə dedim, hə, sünbül su, səməni, süd, sucuq, sonra, Allah eləməmiş kimi, indi hamısı çıxar yadımdan, bir də sarıkök. Bax, bunları qoyurlar. Kim nə tapırsa da, tapmayanda, görürsən ki... Hə, bir də süzmə, süzmə. Süzmə, özümüzüküdü. Sonra hər adamın adına bir dənə şam yandırirlar. Özü də bayramdan qabaq, dörd həftə qabaq dörd çərşənbə olur. Bu çərşənbələr, farslar da deyirlər, ab, atəş, xak, bad, su çərşənbəsi, ondan sonra, od çərşənbəsi, torpaq çərşənbəsi, bir də yel çərşənbəsi, hər birinin özünün xərəyi olur. Nənəm deyirdi ki, bizim yerlərdə bu bayramı çox şurlu keçirdirlərmiş. Elə nənəm çalışırdı ki, bizim də yadımızdan çıxmasın, öyrənək biz də hamısını. Fala baxırlar, noxud falına, su falına, suda, tasda, üzük falına, qulağa çıxırlar. Qulağa çıxmaq əntiqədi, belə yaxşıdı ki... Nənəm bir dənə bayatı da oxuyardı. Qızlar deməli ki, bağlayırlar qıfılı, açarı qoyurlar ciblərinə. Sonra çıxırlar qulağa. Sataşan da olur ona ki:

Quzum bulağa çıxıb,
Enib bulağa çıxıb,
Siz allah, xoş söz deyın,
Yarım qulağa çıxıb.

Özü də bu gecələrdə - çərşənbələrdə, bayram axşamlarında ağır söz danışmaq olmaz. Gərək küsülülər barışa. Ağır söz danışmaq olmaz, çünki birdən birisi gəlib qulağa çıxdı, axı onun falı nəhs

gələr. Gərək bütün ağızlardan xoş söz eşidilsin. Nənəm deyirdi ki, nişanlı qızlar, ya gözü kiməsə düşənlər bu gecə fala baxırlar.

– Sən heç qulaq falına çıxmısan?

Qız güldü:

– O qədər?!... sayı yox, hesabı yox...

Səbiyə Sultan da gülə-gülə soruşdu:

– Baxtına nə çıxıb?

Qız əllərini yana açdı:

– Görürsən də... Sultanım, bundan yaxşı baxt?

– Sən ərçün açırdın falı?

– Hə... Ərə getməkçün. - şaqqıltıyla güldü...

– Bəs sonra nə oldu?

– Heç nə... Əh, qadam ərin ağzına. Sonra anladım ki, əri neynirəm.

Hə... Onu deyirdim axı, bu gecə oğlanlar tonqallar qalayır, üstündən atdanırlar.

Piləmbəri...

Baxtı bəri,

Baxtım açılsın...

O birisilər deyir ki: Ağırlığım-uğurluğum tökülsün. Sonra, çox söz deyirlər. Bulaqdan təmiz, gözəl su gətirirlər. Ey, hər çərşənbənin... yadımda qalmıyıb, vallah. Allah eləməmiş kimi, deyəsən elə hamısı çıxacaq yadımdan. Amma burda - Bağdadda bizimkilər bunların hamısını eləyə bilmir. Bircə seyrə çıxırırlar. Burda Mədain xərəbələri deyilən bir yer var. Elə ki, Novruzun topu atıldı, elə ki, il təhvil oldu, hamı yığışır, bişirdiyi xörəklərdən də götürür, şirniyyatlardan da götürür, gedir seyrə. Mədain xərəbələrinin tərəfində çox yekə, geniş meydan var ey... Hərə öz süfrəsini salır, oturur orda - çöldə, yeyirlər, içirlər, səhərdən axşamacan əylənirlər orda, kef eləyirlər. Sonra da qayıdıb gəlirlər evlərinə. Allah qoysa, Sultanım, əgər izin versə Sultan baba, biz də bu il iltəhvildən sonra seyrə gedərik.

Əlbəttə, Səbiyə Sultan ürəyində düşünürdü: babam izin verər, biz də gedərik, görərik, gözümüz-könlümüz açılar. Mən heç Mədain xərəbələrində olmamışam. Eşitmişəm, belə bir Mədain adında şəhərdən qalıb o xərəbələr, mən də gedərəm, dəstəməzlə biz də bir hazırlıqla gedərik, orda əylənərik və gəzib o xərəbələri də görərik, o binaları da görərik. Bu düzdü, amma o təqvim nə olan şeydi? Bu qız

danışır və danışanda heç özü də sözün bəzisinin mənasını bilmir. Deyir münəccibi-kəzzab. Necə eşidibdi, elə də deyir. Axı kəzzab ərəbcə yalançı deməkdi. Deməli, yalançı münəccim atacaq onu - təqvimi? Əgər yalançı münəccim atacaqsə, onun təqvimi necə düz ola bilər? İstanbulda mənim müəllimim arabir nücum elmi haqqında danışardı. O, deyirdi ki, göylər, səma cisimləri heyvan adları ilə adlanır: şir, pələng, nə bilim, mənim də kəniz demişkən, yaxşı yadımda qalmayıb, Allah eləməmiş kimi, deyəsən, dərslərim də çıxır yadımdan. Bəli, bu rəvayətlər yaqın onun dediyi o elmi səma cisimlərinin adları ilə əlaqədardı. Amma nə qərribədi, münəccimi-kəzzab... Bir münəccimi-kəzzab Məkkədə bir quyudan təqvimi ildə yazıb atır bayıra. Onu sonra çoxaldıb ölkələrə göndərirlər. Bu il nə yetişəcək, nə bitəcək, nə hadisələr baş verəcək dünyada?.. Qərribədi, niyə münəccimi-kəzzab? Niyə xonçaya bəs yeddi cür öz dillərində ərzaq qoymaq? Bu neyçünmüş? Niyə bəs şamlar, atəşpərəstliyin işarəsi olan tonqallar yandırır, üstündən tullanırlarmış? Bu nəynən görəsən əlaqədardı? Maraqlıdı... Bunu ustadımdan, müəllimimdən soruşam gərək, öyrənəm gərək. Əgər bu bayram türklüklə bağlıdırsa, türklüklə ilgilidirsə, neyçün biz onu İstanbulda icra etmirik? Maraqlıdı, ustad Füzulinin o məmləkətlərdən olduğunu deyirlər. O, mənə düzünü, daha dürüstünü deyər.

Gün gəldi çatdı - Novruz bayramı. Bu Novruz bayramını Səbihe Sultan böyük maraqla gözləyirdi. İrəlicədən sarayda hazırlıq görülmüşdü. Saraydakı qızlar, gəlinlər, sultan xanımlar - hamısı arabalarda - üstüörtülü arabalarda Mədain xərəbələrinə gedəcəkdilər. Mədain... Yolboyu ağaclar çiçək açmış, güllər, çiçəklər boy vermişdi. Arabanı yavaş-yavaş, aramla sürdürürdülər. Alobaşdandan çıxmışdılar yola. Və bu mənzərələri seyr etdikcə, xurma ağaclarının yarpaqları, yelpazəyə bənzəyən ağacların budaqlarının yarpaqları onu, elə onun kimi bütün qızları valeh etmişdi. Kişilər ayrı arabalarda, yaxud at üstündə, bəziləri dəvə üstündə gedirdi. Yüklər, yeyiləcək ərzaq, hazır xərəklər dəvələrə çatılmışdı. Karvan beş atlı, iki dəvə, iki də arabadan ibarət idi. Fərat boyu gedirdilər, çayda üzən qayıqları, bu qayıqlarda seyrə çıxan gəncləri görürdülər. Sahil boyu neçə yerdə ocaqlar qalanmışdı. Bu ocaqlar çox qərribə idi. Onları mərmər daşlardan hündür səki kimi düzəltmişdilər. Bu səkilərə bitişik hovuzlar var idi. İndicə Fəratdan tutulmuş balıqlar bu hovuzla salınmışdı, üzürdülər. Balıq kababı arzu eləyənlər gəlir, istədiklərini işarə ilə seçir və kababçı həmin balığı çıxardıb mərmər səki üstündə təmizləyir və çox maraqlı bir

ocaqda - hovuzun o birisi tərəfindəki ocaqda qızardırdı. Əslində balıq şişə keçirdilib ocağa qoyulmurdu, bu balıqları qəlsəməsindən bir növ divara, divardakı qarmaqlara asırdılar. Od isə qarşı tərəfdə - onların qarşısında yanır, kömür közərir və közərdikcə hərarəti həmin balıqları qızardırdı. Çox dadlı balıqlar olurdu, çox dadlı kabablar olurdu bu kabablar. Amma indi karvan Fərat boyu getsə də, çay ağacların o üzündən görünürdü.

Yol üstündə Səlmən pak məqbərəsinə rast gəldilər.

Karvan dayandı. Hamı Rəsuli-Xudanın yaxınlarından olan və «Əssəlbənin binni», yəni, «Səlmən da bizdəndir» dediyi, əzizlədiyi Səlmən pakın məqbərəsinə ziyarət etmək istəyirdi. Bütün başqa şərq imamzada, müqəddəs məqbərələri kimi Səlmən pakın da məqbərəsi dörd bir tərəfdən hücrələrlə əhatə olunmuşdu. Bəzəkli idi, gümbəzi mavi rəngdə, başlandığı yerdən bəziləri qızilla işlənmişdi. Həyəti genişdi, ziyarətçilər içəri girib, dəstəynən məzarın başına dolandılar, və gəlib yenidən atlara, dəvələrə, arabalara mindilər. Yol Mədainə gedirdi.

Bu həmin Mədaindi ki, onun haqqında böyük Şirvan şairi Xaqani Şirvani “Mədain xərəbələri” adında bir əsər, məsnəvi yazmışdı. Əlbəttə, fars dilində yazıldığından Səbihe Sultanın və saray ərkanı xanımların bu “Mədain xərəbələri”ndən, o gözəl əsərdən xəbərləri yox idi, bilmirdilər. Sadəcə Mədainə yetişmək, o möhtəşəm şəhərin xərəbələrini görmək arzusu ilə gülüşə-gülüşə, danışa-danışa, şerləşə-şerləşə gəldirdilər. Uzaqdan möhtəşəm bir imarət göründü. İmarətin fasadı tam, vaxtilə olduğu kimi bütöv qalmışdı Elə bil bir kərpic də qopmamışdı. Amma arxa tərəfləri və şəhərin başqa binaları darmadağın olmuş, xarabazara çevrilmişdi. Heç birindən əsər-əlamət qalmamışdı. Əlbəttə, indi onlar bu xərəbələri görmürdülər. Sadəcə, olduqca uca, başı, nağıllarda deyildiyi kimi buludlardan, ayağı deryadan nəm çəkən bu binanın möhtəşəm fasadına tamaşa edirdilər. Arabalar irəlilədikcə binanın böyüklüyü insanda qəribə hisslər oyadırdı.

Möhtəşəm binalar xarab olacaq,
Küləkdən, yağışdan həbsi solacaq.
Mən yaptım şerdən uca bir bina,
Küləklər, yağışlar toxunmaz ona. –

demişdi böyük Firdovsi öz “Şahnamə”si haqqında. Amma yaratdığı o möhtəşəm əsər kimi hələlik Mədain xərəbələri, Mədain binasının

o möhtəşəm fasadı hələ yaşayırdı, öz adaşı Xaqaninin “Mədain xərabələri” adlı gözəl, möhtəşəm əsərilə birlikdə yaşayırdı.

Onlar Fərat sahili ilə uzanan yolla gedirdilər, Fərat boyu. Uca xurma ağaclarının kölgəsi yolu xiyaban şəklinə salmışdı. Bura - Mədainə çatanda, qərribə mənzərələr açıldı gözləri önündə. Bir tərəfdə əhalinin nisbətən kasıb hissəsi, qarışıq - türk, türkmən, kürd, ərəb, hərəsi bir xurma ağacının dibində süfrə salmış, əyləşmiş, balaca bir ocaq qalamış, bu ocaqda evdən gətirdiklərindən qızdırır, bişirir və ya nə isə hazırlayırdılar, çay qoyurdular. Əlvən geyimli qızlar, gəlinlər, başlarına çadra örtülər də üzləri, əlləri açıq idi; geyimləri görünürdü. Onların çadraları Səbiyə Sultanın gördüyü, örtüyü çadradan deyildi. Bu çadralar bir növ əba kimi idi. Yalnız baş hissəsi xüsusi şəkildə elə düzəldilmişdi ki, qadınlar bu hissəni başlarına qoyur və əbanın ətkələrini ətrafına çadra şəklində bürünürdülər. Qərribə çadralar idi bu çadralar, hamısı da qara, əlvən çadra yox idi bir dənə də. Cavan gəlinlər də, doqquz yaşından yuxarı qızlar da, qoca qarılar da, hamısı belə çadraya bürünmüşdü.

Əlbəttə, Sultan ailəsinə mənsub olan karvan burada dayanmadı. Bağın, xiyabanın demək olar ki, başqa bir səmtində yüksək ailələrə məxsus olan dəstəyə tərəf yollandı. Orada Sultan ailəsi üçün xurmalığın ən gözəl talasında xalılar, döşənəcələr salınmış, mütəkkələr qoyulmuş, döşəkçələr düzülmüşdü. Arabalar buraya yaxın bir yerdə dayandı. Xanımlar arabalardan endilər və keçib döşəkçələr üstündə oturmaq əvəzinə ətrafı seyrə başladılar.

Mədainin qarşısında vaxtilə gözəl, möhtəşəm fasad hissəsinin önünə yerdən çıxarılmış, xərabələrin yerindən çıxardılmış bir qadın heykəli qoyulmuşdu. Deyirdilər ki, bu, Mədain hökmdarı Yezdigürdün sevimli xanımının heykəlidir. Qadınlar bu daş heykələ maraqla tamaşa edirdilər. Səbiyə düşünürdü: Daşa dönsə də, yəqin ki, qəlbinin dərinliklərində, hardasa o daşın dərinliklərində bir ürək var, çırpınır, döyünür o ürək, məhəbbətlə döyünür. Əks halda qapalı kimi görünən gözlərində, dodaqlarında, əllərində o həyat eşqi duyulardımı heç? Canlı kimiydi heykəl.

Qarılar, dayələr, nisbətən yaşlı qadınlar keçib əyləşdilər, kənizlər iş-güclə məşğul olmağa, süfrə hazırlamağa başladılar. Cavanlar isə hələ də Mədain xərabələrini seyr edirdilər. Burada möhtəşəm binanın lap qüllə hissəsində bir cüt leylək yuva qurmuşdu. İndi o leyləklərin ikisi də yuvada əyləşib dimdik-dimdiyə bir-birinə bahar nəğməsi oxuyurdular, məhəbbət nəğməsi oxuyurdular. Kərküklü kəniz qərribə bir rəvayət danışmağa başladı:

– Bilirsiniz, xanımlar, Sultanım xanım, o leyləklər qərribə bir nağıldı.
– Nə nağıl, ay qız?
– Hə... Onların haqqında nənəm elə yaxşı şeylər danışır ki...
– Nə danışır nənən? - nağıl həvəsli cavanlar kəninin ətrafını aldılar. Gözləri leyləkdə olduğu halda hər tərəfdən onu təşviqə başladılar.

– Danış, danış, nə deyirdi nənən?

– Hə... Nənəm deyirdi ki, bir vaxtlar burda bir padşah olub. O padşah bir gün bilmək istəyib ki, camaat onun haqqında nə danışır, onun haqqında nə düşünür? Vəzirynən bir yerdə təğyiri-libas olub, yəni paltarlarını dəyişib, sadə dərviş paltarı geyib düşüblər şəhərin canına; gecəynən. Gəzhagəz... Bunlar burda gəzməkdə olsun, sən demə, bu padşahı gözü götürməyən ikinci vəzir bunların - şahnan vəzirin saraydan çıxıb, başqa dərviş paltarında getdiyini görübmüş. Özü də göz dikibmiş padşahın yerinə. Elə həmin dəqiqə əmr eləyib, darvazaları bağlatdırıb, tacı qoyub başına, şahın paltarlarını geyib əyninə, oturub taxtda. Özünün yaxın adamlarını çağırtdırıb saraya, sarayda padşahın yaxın adamlarını ya tutdurub, ya boyunlarını vurdurub, ya dustağa saldırıb. Arvad-uşağa da qıyıb.

O yandan padşahla vəzir səhərə qədər gəzib, qayıdıb saraya gələndə, əlbəttə onları nəinki içəri buraxmayıblar, hətta, onlara əl də qaldırıblar. Elə əl qaldırılan yerdə padşahın duası müstəcəb olub, onlar dönüb olublar bir cüt leylək, bax qonublar o həmin indi gördüyümüz yuvaya. O vaxtdan həmişə, hər il orada leyləklər yuva eləyir, bir cüt leylək.

Xanımlardan kimsə güldü:

– Bəlkə elə həmin o vaxtkı padşahnan vəzirdi... Nə demək olar, Allahın hökmüylə?

– Yox, aaz, o çoxdannan qocalmış olar, o leyləklər çoxdan ölüb gedib.

– Əh, sən onların yaşını hardan bilirsən?

Səbiyə leyləklərin məhəbbət mahnısına dalmışdı, bahar mahnısına. Yox, əfsanə nə qədər gözəl olsa da, əfsanə nə qədər həyata, həqiqətə bağlı olsa da, o leyləklər padşahla vəzir deyil, Leyli ilə Məcnundu sanki, məhəbbət mahnısı oxuyan aşıqla məşuqdu sanki. Vamiqlə Əzradı sanki, Fərhadla Şirindi sanki. Qızın könlündə bütün nağıllarda, əfsanələrdə eşitdiyi məhəbbət qəhrəmanları, aşıqlər və məşuqlər canlandı. Leyləklərin dimdik şıqqıltısında məhəbbət mahnısı canlanırdı. Qızın bahar eşqilə çırpınan qəlbinə hakim kəsilirdi bu bahar mahnısı, bu məhəbbət mahnısı...

Səbiyə başqa bir aləmdəydi. Qarşısında sanki məftun olduğu şair dayanmışdı. Qız ona məsum suallar verirdi, o xəyala deyirdi:

– Şair, içində səsi, bağirtisi, fəryadı ən uca eşidilən şair, bəs sənın dodaqların yaqut adlandıran dodaqlarıma toxunmayacaq? Bəs sənın əllərin köksümdə, mərmər sinəmdə gəzməyəcək? Bəs sənın güclü qolların incə adlandırdığın belimi qucmayacaq? Bəs sənın alnın, əşarında səcdəyə gələn alnın, səcdəyə gəldiyin, şümşad adlandırdığın ayaqlarıma toxunmayacaq? Bu idimi, bu idimi tərənnüm etdiyin əbədi, əzəli, ilahi eşq, əzəli məhəbbət? Mən onu istəmirəm, mən səni istəyirəm. Məni həyadan bəri hesab eləmə belə dediyim üçün. Məgər özün yazmamısan ki: “Eşqdən keçmək deyil asan?” Məgər sən yazmamısan ki: “Varımdır öylə bir dərdim, yoxdur ona dərman.” Bu yetməzmi ki, bir dərd artırırsan öz laqeydliyinlə... Yox, yox, dilim yandı, laqeyd deyilsən. Özün yandırmısan qəlbimdə bu eşqi, bu məhəbbəti öz qəzəllərinlə, ilahi qəzəllərinlə. Hər kəlməsi bir hüceyrəmdir. Hər kəlməsi bir ahımdır. Hər kəlməsi bir – «can, can» - deyən səsimdir. Sən yandırmısan qəlbimdə bu eşq çırağını.

Ətrafı göyərçinlərlə dolu idi, duman kimi qalxırdılar, duman kimi dolanırdılar məqbərənin başına və yerə qonurdular. Ziyarətə girənlər özləri ilə ya evdən dən gətirir, ya da məqbərədən azacıq aralıda balaca köşkdən dən alıb göyərçinlərə səpirdilər.

– Nəzirliyəm, Sultanım, bax, o ağ göyərçinə.

– Ay qız, özün qara ola-ola ağ göyərçinə nə üçün nəzirlisən? O qaracalara nəzir de...

– Buy, başuva dönüm, Sultanım, özüm də qara, nəzirli olduğum göyərçin də qara? Bunu Allah götürməz ki...

– Bəs necə seçirsən onu? Bax, gör, qarası da var, göy göyərçin də var, ağlar da var... Gör nə qədərdir, ala-bulaları da var...

Göy göyərçinlərin fırlana-fırlana, qanad salaraq bahar nəğməsi oxuya-oxuya öz rəfiqələri ətrafında fırlanması güldürürdü kənizi.

– Ay xanım, ona bax ey, göyərçinlərin də əri var.

Sultan xanım güldü. Səbiyə alınının üstünə atmışdı rübəndini. Günəş onun üzünə elə bir gözəllik verdi ki, yaxındakı qadınlar da dönüb baxdılar. Yavaşcadan kənizinə dedi:

– Qız, deyəsən könlündən ərə getmək keçir...

– Neyşə keçməsin, Sultanım?... Vaxtdı daha, evdə oturub un çuvalına tay olmayacağam ki?

– Pay atonnan, səndə üz var ha...

– Özü də bir dənə döyül ey, bax iki, bir bu üzüm, bir bu üzüm. Amma ikisi də bir şey deyir, Sultanım.

Səbiyə Sultan göyərçinlərə dən səpə-səpə qızın məzəli danışığı ilə əylənirdi.

Bütün zəvvarlar, demək olar ki, hamısı göyərçinlərə dən səpirdi. Topurcalamış göyərçinlər ağ, qara, göy göyərçinlər, ala-bula göyərçinlər məqbərənin ətrafında dövrə vurur, havaya qalxır, göz işlədikcə aralanır, bir az əvvəl dənədiyi arpanı, yemi boğazından çinədanına keçirir, yüngülləşib yenidən geri qayıdır, yenidən məqbərənin geniş, nəhayətsiz kimi görünən həyətinə enirdilər.

Kənin seçdiyi ağ göyərçin doğrudan da gözəldi. Tək bircə şeydən, onu başqa ağ göyərçinlərdən seçmək olardı. Döşünün altında hardasa bir dənə sanki maviyə çalan xırdaca bir lələk var idi. Elə bil ki, bu xırdaca lələklər ağ göyərçinin boynuna gərdənbənd olub, boyunbağı kimi taxılmışdı. Məzəli idi, kənin özü kimi. Heç kimdən qorxmurdu, çəkinmirdi. Dən verənlərin lap ayaqları altına cumur, yerdən qalxıb kənin çiyinə qonur, əlindən dənənirdi bu ağ göyərçin.

Dəstəylə uçurdular, sürətlə qanad çalır, bir-birinə yaxın, bir-birindən aralanmadan qanad-qanada, sanki bir-birini duya-duya, eşidə-eşidə uçurdular. Doymaq olmurdu tamaşasından bu uçuşun. Səbiyə Sultan başını yuxarı qaldırıb mavi göylərdən az qala günəşin qabağını tutan bu uçan buludu, bu gözəl quşları seyr edirdi. Onların içində ağbaş günəşin şəfəqindən bir tutalıq ağ bir xəyal kimi, ağbır arzu kimi, ağ bir əməl kimi çırpınırdı. Dənənəndə də başqalarından seçilirdi bu ağ göyərçin. Heç birisilə çırpışmırdı, dimdikləşmirdi. Özünü hər yerə soxmurdu. Xırda-xırda, zərif-zərif, incə-incə, nazəndə bir xanım süfrədən tikə götürən kimi yerdən dənələri bircə-bircə götürür, dənəyirdi. Üzü də, dimdiyi də, gözləri də - hamısı başqalarından seçilirdi bu ağ göyərçinin, Səbiyə Sultanın özü kimi, seçilirdi. Səbiyə Sultan qızlar içindən, gəlinlər içindən seçilən kimi ağ göyərçin də quşların içində göy, mavi, qara, ala-bula göyərçinlər içində seçilirdi.

MƏCLİS

Məclis arəstə idi. Burada şairlər, alimlər, musiqişünaslar əyləşmişdi, muğam pərəstişkarları xüsusilə. Yəni bu məclislərdə muğamdan başqa demək olar ki, ayrı şey oxunmurdu. Bu dövrün

tanınmış qəzəl yazarları, ustadları bu qəzəlləri məhz muğam üstündə, muğamın hansısa bir şöbəsi üstündə oxunmaqçün yazır və xanəndələrə təqdim edirdilər. Sultanın sağ tərəfində, əslində biz ona Sultan deməməliyik burda, Mühibbinin, şair Mühibbinin sağında Baki əyləşmişdi. Əsrin Sultanüşşüərası Baki. Baki Mühibbini çox sevirdi. Onun məhəbbətinə layiq olmağa çalışırdı. Bu məhəbbət çox böyükdü. Mühibbi əsl şair kimi Bakini çox qiymətləndirir, əzizləyirdi. Baki də öz növbəsində Mühibbi qəzəllərinə nəzirələr yazmışdı. Sultan da öz növbəsində ona iki qəzəl göndərmişdi. Bu iki qəzəlin biri nəzirə idi.

Ondan sonra şairlər Yusif, Xəyali, sağ tərəfdə isə bir neçə nəfər ötəndən sonra alimlər cərgəsində Məhəmməd Füzuli əyləşmişdi. Şair Mühibbi diqqət mərkəzində idi əlbəttə, həm Sultan kimi, həm şair kimi. Məhəmməd diqqətlə Sultanı müşahidə edirdi. Sultan Süleymanın dəyirmi üzlü sifətində qaşları xeyli bir-birindən aralı idi, qartal burunlu idi. Uca boyu, hətta taxtın üstündə də mütənasib bədəni hiss olunurdu. Gözəl kişi sifətinə malik idi. Son dərəcə zərif danışır, söylədiyini ölçüb-biçirdi. Şairlər, alimlər, musiqişünaslar həmişə həmsöhbəti olduğundan və ümumiyyətlə, Mühibbinin ilhamdan başqa kəskin ağılı, dərhal hadisəni, sözü qavraya bilməsi onun gözəl müsahib olduğuna dəlalət edirdi. Nəslin demək olar ki, qatili olan - atasının, babasının, qardaşlarının ölümünə səbəb olan Yavuz kimi bir şəxsdən Sultan Süleyman kimi mehriban, nəvazişkar, şəriyyət, elm dolu bir şəxsin, - oğulun meydana gəlməsinə inana bilmirsən. Elə atadan belə oğul? Şükür cəlalına, ya Rəbbim, düşünürdü şair. Eşitmişdi əfsanələri, eşitmişdi rəvayətləri. Bilirdi ki, Səlimin az müddətli hökmdarlığı dövründə törətdiklərini heç bir hökmdar edə bilməzdi, etməmişdi bəlkə də. Və sanki böyük Allah, Rəbbi Sultan Süleyman kimi bir şəxsi atasının o qanlı fəaliyyətini, o qanlı hakimiyyət illərini yuyub pəkəmə, xatirələrdən, hafizələrdən silmək üçün yaratmışdı, bütün varlığı ilə. Mühibbi sanki buna can atırdı bütün təbiəti ilə, varlığı ilə.

Məhəmməd Mühibbini seyr etdikcə, ürəyində onu bir şair kimi qəbul etdikcə düşünürdü: Gözəl sərkərdə, gözəl hökmdar, millətinin, xalqının dərdinə qalan, ədalətli, qanuna riayət eləyən, dünyada Qanuni adı ilə şöhrət qazanan Süleyman həzrətləri, tale çox sərt rəftar eləyib sənənlə. Dörd oğul vermişdi Allah sənə. Onlardan şahzadə Məhəmməd kiçik ikən fövt olmuşdu. Şahzadə Mustafanı bundan on il sonra edam etmək məcburiyyətində qaldın. Şahzadə

Bəyazit, Şahzadə Səlim səltənət davası, hökmdarlıq uğrunda qardaş çarpışmasında Bəyazit məğlub olub İrana qaçdı. Orada İran şahına sığındı. Oradan sənə yazdığı :

Ey sərəsər aləmə Sultan Süleymanım baba,
Təndə canım, canımın içində cananım baba...

beytilə başlayan qəzəli necə olubsa, saraydan, sənin hökmündən, məktubundan çıxıb, ədəb, elm, şer aləminə yayılıb, sənin ona yazdığın cavab da. Sultanım, tale sənə olduqca mərhəmətli olmalıydı, amma övlad sarıdan tale sənə mərhəmətli olmadı.

Şair düşündükcə məclisdəki şairlər bir-birinin ardınca şer oxuyurdular. Sığınacaq yer və himayə görməyə çalışan, Sultan Süleymanın yanına gələn Azəri əsilli Qaragizinli Bidari, Sahabi, Şahi, Şərqi, Məsihi, Məsihiyi Şərqi, Təbrizli Pənahi bir-birini əvəz eləyib şerlər oxuyurdular. Onların içində Səfəvilərdən qaçıb gələn Məhəmməd Qəzvini, Molla Mərhumı Mərvi xüsusi yer tuturdu. Şair düşünürdü: Gör Mühibbi şairin şer məclisi nə dərəcədə geniş şöhrət tapıb, rəvac tapıb. Hələ Cığataydan Nəvainin şöhrəti buralara gəlib çatıb. Bəzi şairlər, bəzi muğam oxuyan xanəndələr Nəvainin də şerlərini oxuyurlar. İstanbulda da, elə burda da səfəvilər, şirvanilər, baburilər, saraylar arasında mədəni əlaqə, şerləşmə, qəsidələşmə mövcuddur. Bunlar hamısı sənin, şair Mühibbi, böyük Sultan Süleyman Qanuni, sənin əməlinin, arzularının nəticəsidir. Və İranla incikliklər mövcud olsa belə, şair Mühibbi, səninlə İran, Səfəvi hökmdarı Təhmasib arasında şerləşmə, bir-birinə nəzirələr yazma mövcuddur.

Sən elmə də rəvac verirsən. Dünya elminin mühüm əsərlərini tərcümə elətdirirsən. Bir sıra kitabları vəzirin İbrahim Paşa şair və şer himayəsindədi, məclisində Lamii, Xəyali, Rəhmi, himayə etdiyin böyük şairlər, kiçik şairlər xəzinədən maaş alırlar, yarınlırlar səndən, ac qalmırlar, ehtiyac içində qalmırlar. Sən saxlayırsan onların maddi həyatını, bununla da mənəvi varlığını, şöhrətini. Yalnız sənin məclislərində ərəb, fars dilli şerilə yanaşı azəri, cığatay, Osmanlı türkcəsi farscaya qalib gələn mövqe tutur. Sən elə qeydlərin var ki, mənim qəlbimdə yer tutub, bir çox hallarda qulaqlarımda səslənir.

Yar əlindən, ey Mühibbi, bir qədər nuş eyləyən,
Xızr əlində gər olursa, abi-heyvan istəməz.

Yaxud:

Sureyi Vəlleyl oxurdum dün namazi şamdə,
Zülfün andım dilbərin neddin, ne qıldım, bilmədim.

Halal olsun sənə! Heç Məliküşşüəra, Sultani Şüəra adlandırılan
zəmanənin böyük şairlərindən geri qalan deyilsən, geri qalmırsan.

Füzuli belə düşündükcə məclis davam edirdi. Növbə Mə-
həmmədin öz qəzəllərinə gəldi. Xanəndələrdən biri onun yeni
qəzəlini oxumağa başladı. Rast idi xanəndənin oxuduğu.

Ey kəman əbru, şəhidi-navəki-müjganınam,
Bulmuşam feyzi-nəzər səndən, sənin qurbanınam.

Və düşünürdü ki, bu qəzəli lap bu günlərdə, bu yaxınlarda,
xəstəyəkən öz təbib Şükrullah ibn Yusif qaralayıb yazmışdı. Sanki
öz təbibinə deyirdi bu sözləri.

Əl çəkib, qəti-nəzər qılmış əlacımdan təbib,
Bildirdi guya kim, xərabə-nərgisi-fəttanınam.

Canə meylin var isə hökm eylə təslim eyləyim,
Şah sənsən, mən sənə bir bəndeyi- fərmanınam.

Qəzəl oxunduqca nəzərlərdə böyük bir məhəbbət, böyük bir zövq
oxunurdu. Və hardasa qəzəlin hər kəlməsinə, hər bir beytinə
həmahəng olaraq Mühibbi başının hərəkəti ilə həmahəng sanki o da
oxuyurdu.

TUTMAZ DƏXİ SƏNİNLƏ MƏNİM İTTİFAQIMIZ

Bu axşam ata ilə oğul arasında söhbət çox uzun çəkdi. Atasını
gündüz Kərbəlaya ziyarətə gələn ziyarətçilər vasitəsilə bir məktub
almışdı. Məktubu mərhum Səlmənaz xanımın - Füzulinin anasının
əməsi oğlanları yazırdı. Onlar heç vaxt Bayat kəndi ilə əlaqəsini
kəsməyə qoymurdu. Tez-tez oradan məktublar gəlirdi. Bu

məktublarda Şirvan mahalında, Bayat kəndlərində, buradakı Bayat tayfalarında nələr baş verdiyini yazırdılar. Doğrudur, Füzuli onların bəzisinin üzünü belə görməmişdi, nə də onlar Füzulini. Məhəmməd onları yalnız bəzilərini anasının söhbətləri vasitəsilə tanıyırdı. Bilirdi ki, anasının Bayatda bir əmisi də var və bu əminin oğlanları var. Bilirdi ki, bu əmi vəfat edib, amma oğlanları sədaqətlə öz əmisi qızlarına məktub yazmağı unutmurlar. Səlminazın vaxtında bu məktublar tez-tez gəlirdi. Sonra bir qədər seyrəkləşməyə başlasa da, amma yenə də məktublar hər karvanla gəlirdi. Ara-sıra Fəzli atasından qəbilələri haqqında, tayfaları haqqında soruşurdu. Ata deyirdi ki, bizim ulu nəslimiz Bayatlar Oğuz boylarının bir qoludur, Bayat əşirətindən, Bayatlar böyük Səlcuqlar dövründən İraqda yaşayırlar. Bayatlar ərəbcə mükəmməl bilir, öyrənilər. Amma buna baxmayaraq ayrıca, şəhərin bir tərəfində qəbilə kimi, böyük şəhər içində bir kənd kimi yaşayırlar. Doğrudur, çoxdan gəliblər bura, amma hər halda o böyük, o əski, uzun əsrlər boyu Şirvanşahlar dövləti adlanan bir məmləkətdən əlaqələrini kəsməyiblər. Atası böyük Hüseyn qulluğunda xuddam olsa da, çox üsrətli, fəqir həyat keçirdirdi. Gah Hillədə, gah Bağdadda təhsil aldı, böyüdü, övladını oralarda böyütdü. Amma hər halda çox üsrətli bir həyat keçirdirdi atası. Bir dəfə Fəzli ondan soruşdu:

– Ata, məddah olmadın... Sən iki böyük hökmdarın xidmətində oldun, amma yenə də kasıb yaşadın, sənə layiqli qiymət verən olmadı.

– İki böyük hökmdarın... Onlar da... Ola bilərdim, oğlum, iki böyük hökmdara, sən demiş, bir neçə paşaya, xana qəsidə də ithaf etdim. Amma nə sud¹? Bir də mən məddahlar kimi ağam Hüseynin, ağam Hüseyn kimi padşahın xidmətini buraxıb saraylara getməzdim. Şahlar qoltuğuna, sultanlar qoltuğuna baş qoymazdım. Şer yazmaq, şairlik etmək mənə bəşəri hissidir. Şairlik sənət, çörək ağacı olmamalıdır. Şair şeri çörək qazanmaqçün yazmamalıdır. Şair şeri bədəninin, ruhunun tələbi olduğu üçün yazmalıdır. Saray şairlərinin içərisində elələri var ki, çörək dərdindən bütün günü qafiyə axtarır. Bir beyt yazır, o birisi gəlmir, dartıb-dartıb nəsə bir təhər qoşur-qondarır. Ürəkdən, qəlbin dərinliyindən üsyan eləyib gəlməyəni yazmayasan gərək. Ona görə də mən saraylara

¹ Fayda

getməmişəm, gedə bilməmişəm, saray şairi ola bilməmişəm. Xoşuma gələn adam haqqında yazmışam, gəlməyəndə yox. İstəyəndə, təbim gələndə yazmışam ancaq, gəlməyəndə yox. Heç vaxt kəlbətinlə misra çıxartmamışam. Bir də ki, bala sən yaxşı bilirsən ki, mən atamın nəzirlişiyəm həzrəti Hüseyn ocağına. Baban məni və nənəni ona görə Şirvandan-Şamaxıdan-Bayatdan qoparıb gətirib buraya. Rəhmətliyin özü də, xüsusən də rəhmətlik nənən ölənə kimi Bayat həsrətindəydi, həsrətində yox, xəstəsi idi.

– Oğlum, bir şeyi yaxşı bil. Sənə yazdığım nəsihətlər, sənə və sənin yaşadlarına söylədiyim nəsihətlər yadınızdan çıxmasın. Amma bir şeyi xüsusilə yadında saxla.

Cənnəti almaq olmaz axça ilə,
Girmək olmaz behiştə rüşvət ilə.

Qulağından sırğa elə, as. Mənim bir zaman aldığım o gözəl bərat haqqında yazdığım şikayətnaməni oxumusan, şübhəm yoxdur. Bil ki, zaman elə bir zamandır ki, rüşvət baş alıb gedir. Hətta vəqf idarələrində müqəddəslər naminə vəqf edilən pulları, malları da cibləyənlər tapılıb. Mənə o gözəl bəratı verib gedən Sultan Süleyman Qanuni hardan biləydi ki, onun vəqf idarələrində verdiyi fərmana, bərata bir fülus də qiymət verən olmayacaq? Hardan biləydi? Sultan Süleyman öz qanunları ilə dünyada ən məşhur bir Sultan olan padşah bütün bu cinayətlərdən bixəbərdi. Vəzir-vüzəra ona bunları demirlər. Çünki özləri də əlaqəmənddi bu canilərlə, bu rüşvətxorlarla. «Salam verdim, rüşvət deyildir deyə almadılar!» Mənə vəqf idarəsində açıq-aşkar dedilər ki, biz nəinki sənə o doqquz axçanı verməyəcəyik, hətta bu vəzifədən kənarlanmağa da qorxmuruq. Çünki pul verib bu vəzifəni satın almışıq. Əlbəttə, bir şeyi ki, satın alıblar, onunla istədikləri kimi rəftar edə bilirlər. Mənim xəcalət çəkdiyim o bərat, o gözəl yazılmış, gözəl xətlə, dəbdəbəylə yazılmış bərat, o da məndən məyus oldu, o da sanki məndən xəcalət çəkir. Mən nə qədər əziyyət çəkdim Bağdada gedənəcən, neçə dəfə getdim Bağdada. Bu qoca vaxtımda yol əziyyətləri və üstəlik bu əzab. Qərək, oğul, bil ki, yer üzündə ən murdar, ən murdar, xəcalətli işlərdən biri də rüşvətdir, rüşvət. Rüşvətlə dövlət qazananlar əli təmiz, əməyi ilə dolanan insanları adam yerinə də qoymurlar. Onları qabiliyyətsiz, bacarıqsız, bu dünyanın yolu ilə, bu dünyanın tələbilə iş görə bilməməkdə

təqsirləndirirlər də hətta, ələ salıb gülürlər də hətta, miskin, fəqir adlandırırlar da hətta.

Ata ilə oğulun mübahisəsi, müsahibəsi çox təmkinli, amma maraqlı keçirdi. Ata Nəsimidən, zamanın şairlərindən söhbət açır, Xətəidən, Xətəinin "Dəhnamə"sindən, Əlişir Nəvaidən, xüsusilə bir neçə il əvvəl Bağdadda görünüb məclislər vermiş olan şair Mühibbi Sultan Süleyman Qanunidən danışdı. Ata deyirdi:

– Bilirsənmi, Mühibbi yaxşı şairdi. Amma mən deyərdim ki, Xətəidən də əvvəl, Əlişir Nəvaidən də əvvəl, bizim hamımızdan əvvəl o böyük şair Nəsimi olub ki, qədir-qıymətini bilməyə qoymayıblar. Dinsiz hesab eləyiblər. Dinsiz olmayıb. Onun elə şerləri, elə əsərləri var ki, o əsərlər bizim çoxlarımız üçün örnək olub. Axtarsan, Mühibbinin elə qəzəlləri var ki, o qəzəllər ustad Nəsiminin qafiyələri, vəznə, məzmunu üzərində qurulub. Bir bax.

Abirüm, ənberim, varım, həbibim, mahi tabanım,
Ənisüm, məhrəmə, varım, gözəllər içrə sultanım.

Həyatım, hasilim, ömrüm, şərabi kövsərim andım,
Baharım, bəhcətim, ruzum, gülüm, ey verdi xəndanım.

Çinarım, seyri seyranım, gülüstan ilə bistanım,
Məramım, dürrü şəhvarım, səbahım, söhbətim, şamım.

Nişatım, işrətim, bəzmim, çırağım, meyyirüm, şənim,
Turuncu, naru, narəncim, mənim şəmi şəbistanım.

Hirədməndim, Xudavəndim, nihanım, zahirü pəndim,
Qubadım, Xosrovum, mirüm, cahani iqliminə canım.

Nəbatım, şəkkərim, gəncim, bu aləm içrə rəncim,
Əzizim, Yusifim, varım, könül Misrində xanım.

Sitanbilim, Qaramanım, diyari mülkəti Rumim,
Bədəxşanımü, Qıpçağım, Bağdadımü Xorasanım.

Saçı varım, qaşı yayım, gözü pürfətnə bimarım,
Ölürsəm, boynuna kanım, mədəd hey namüsəlmanım.

Qapında çünki məddahım, səni mədh edərdəm daim,

Ürək pir-qəm, gözüm pür-nəm, Mühibbiyyəmə
xoş - elxanım.

Əlbəttə, Nəsimininki daha güclü, bir şeydən, bir mövzudan bəhs eləyir. Fikir ver, oğlum. Nəsimi yalnız yüksək, gözəl bir məhəbbət tərənnüm edir. Bir gözələ tərənnüm, bir gözəli tərənnüm eləyir əvvəldən axıracan, boyunu, buxununu, gözəlliyini. Mühibbidə belə deyil. Mühibbi aşiqanədən başqa, eyni zamanda bütün türk dünyası birliyindən bəhs eləyir. Kaşal, Kaşgar, Qıpçaq, İstanbul, bütün türk elləri. Bütün bunlar, qafiyələr, amma bənzətmələr Nəsimidən gəlir, Nəsimi ruhudu.

Atanın oğlu haqqında bəzi eşitdikləri naqabil hallar, hadisələr, oğlunun ata evindən ayrı yaşamaq istəməsi xəyalında yenidən canlandı. Bir an da onu tərk etməyən bu canından əziz övladının fikri üzürdü böyük şairi – atanı:

Gənclik üzündən işlətdiyim hər əməl üçün
Yetməzmi tənə vurdu mənə hər qoca, cavan?

deyə qəlbində səsləndi, amma yalnız qəlbində deyil, hündürdən də.
Bunları övladına deməyi vacib bildi.

Yox meyl səndə çün mənə həmdərd olmağa,
Mümkün deyil səninlə olaq yari-həmzəban.

Bəsdir, mənə əzab ilə baş əyməyin yetər,
Bəsdir, məzəmmətimlə mənim bağrım oldu qan.

O, ata ilə oğul arasındakı incikliyi vəziyyətdən istifadə edib danışdı. Çarəsi yox idi. O, duyurdu, duyurdu ki, oğlu ona yalnız böyüyə - ataya olan itaəti edir. Çünki gənc şairin qarşısında böyük Füzulinin adı bir maneədir. Oğlan özünü artıq qabil şair hesab edir. Oğlan atasının şöhrətinin kölgəsi altında inləmək istəmir. Onun bəzi tənələrə məruz qaldığı da bundan idi. Dostları onu öz adı ilə deyil, Füzulinin adı ilə səsləyirdilər, «Füzulinin oğlu» deyə səsləyirdilər. Odur ki, ata deyirdi:

Tutmaz dəxi səninlə mənim ittifaqımız,
Mən bir ovuc sümük, sən isə tazə gülsitan.

Mənsiz yaşa, qazan özünə hörmət, etibar,
Mən maneyəm, yoxunsa bu gün nam ilə nişan.

Şahin balasının var əgər seydə qüdrəti,
Əlbəttə, məsləhətdir edə tərki-aşıyan.

O, ata yuvasından oğulun ayrılmasını qanuni hesab edirdi. Ürəyindən, qəlbindən bir parça kimi qoparda bildiyi, parçalanan ürəyinin hissələrini ifadə etməkdən başqa çarəsi yox idi. Zaman bunu tələb edirdi. Oğlunun öz müstəqil həyatı ilə yaşamasını arzu edirdi. Çünki oğlunda bu hissi, bu arzunu duyurdu, başa düşürdü. Odur ki, xoşuna gəlsə də, gəlməsə də, qəlbi qırılsa da, qırılmasa da, balasından ayrı yaşamaq ağır olsa da, çarəsi yox idi. Bu da bir əzab idi, bu da bir böyük dərd idi onunçün, böyük dərd. Diri-diri, dirigözlü bala itirmək dərdi çətin məsələ idi. Odur ki, vaxtdan istifadə edib bunları oğluna söylədi, eyni zamanda qəlbində onu heç bir zaman nəzarətsiz qoymayacağını bilirdi, duyurdu, düşünürdü. Beləcə ata ilə oğul arasında baş vermiş inciklik, baş vermiş, bəlkə də bu iki şair arasındakı rəqabət hissi idi. Oğlan özü haqqında görünür ki, çox böyük fikrə gəlmişdi və ata şöhrətinin ona mane olduğunu zənn edirdi. Nə isə, Füzuli bu gün bu qərarı verdi və oğluna sərbəst, azad yaşamaq, ata yuvasından ayrı yaşamaq icazəsini verdi. – «Qartal balası artıq ov ovlaya bilmək iqtidarı olanda doğma yuvasını tərk edər», - dedi ona.

Oğuldan da yarımamışdı böyük Füzuli. Zaman onu bir xoş günə möhtac qoymuşdusa, tale onu ata fərəhindən də məhrum etmişdi. Oğlunun əməllərinə müxtəlif mənə verən həsədlər onu tez-tez danlayır, Füzuliyə layiq olmayan bu oğulun hərəkətləri üçün atanı günahlandırırdılar. Təəssüf ki, dərin bilik qazandırmaq istədiyi bu oğul onu anlamadı. Füzuli dönə-dönə deyirdi ki:

– Əsas bilik olmayan şər, əsas yox divar kimidi.

Fəzli isə öz təbiəti ilə yalnız şər yazmaq xəyalında idi, elə hesab edirdi ki, ona bilik gərək deyil. Ona görə də zamanın şairlərindən biri "Fəzli pədərə pesər Füzuli", - deyib söz oyunu ilə bildirmişdi ki, əsl bilik, fəzl Füzulidədir, atadadır, oğlu isə füzuldur, yəni uzunçudur, boşboğazdır. Belə bir ifadə vermişdi onun haqqında.

Ata ilə oğul arasındakı əvvəlki səmimiyyət, dostluq zəifləmiş, bəlkə də yox olmuşdu. Çünki öz az-güc şerləri ilə özünü artıq kamil şair sayan Fəzlüllah - Fəzli elə güman edirdi ki, yalnız atasına görə

onu şöhrətlənməyə qoymurlar, qəbul eləmirilər. Bu kimi münasibət uzun sürə bilməzdi. Artıq həddi-buluğa çoxdan çatmış, evlənmiş Fəzli, atasından ayrıldı. Özünün dediyi kimi Məhəmməd Füzulinin aldığı zərbələr içində bu dördüncü - ən ağır zərbə idi. Biri sevimli anası Səlminazın, müdrik atası Süleyman kişinin, müəllimi, dostı, həmfikri, ona yol göstərən müəllimi Həbibinin ölümü, biri də bu. Bu dörd zərbədən çox böyük əzab çəkirdi Füzuli. Onsuz da gənclik şerlərində kədər, onsuz da sonrakı əsərlərində qüssə böyük yer tuturdu. Bunu təkcə ilk nakam məhəbbətlə, Rəhiməni itirməsi bağlamaq olmazdı. Çünki Süneyvaz artıq onun qəlbinə sözün əsl mənasında hakim kəsilmiş, qəlbini fəth etmiş gözəl bir xanım, gözəl bir ana idi.

SON SÖZÜM

Hörmətli oxucum! Qarşına təqdim olunan bu hadisələrdə iki nəfərin şəxsiyyəti nəzərimi cəlb eləyib.

Sultan Süleyman Qanuni. Nə qədər möhtəşəm, nə qədər böyük, məşhur, sevilən olsa da, bir ata kimi zəmanəsində xeyli xəcalət çəkmiş, əzab çəkmişdi. Həmin əzabların bir qismi ilə Füzuli də ortaq idi Mühibbi ilə. O da bir ata kimi əzab çəkmişdi. Möhtəşəm, möhtərəm görmək istədiyi oğlu onu xar etmişdi, yarımamışdı oğuldan. Elə həyatının özündə də ağırlıqlar çox idi. Yarımamışdı hətta Sultanın verdiyi bəratdan belə. Yarımamışdı iki hökmdara təqdim etdiyi qəsidələr, məsnəvi, onlarla tanınmış şəxsiyyətlərə, paşalara, bəylərə təqdim etdiyi qəsidələr, heç birisi onun həyatına bir həbbə¹, bir fülus² qədər əlavə etməmişdi, heç bir şey. Gün ruzisi bir tərəfdən sıxmışdı onu, oğul dərdi o tərəfdən sıxmışdı onu. İlk məhəbbəti Rəhimənin yoxluğu da ara-sıra özünü bürüzə verirdi. Və bütün bunların müqabilində Füzuli bir şeyi yaxşı bilirdi. Bilirdi ki, onun şerləri əbədidir. Bilirdi ki, onun əsərləri onlarla şairin şöhrətini artıracaq. Təsiri bütün türk dünyası şairlərinə əbədi idi. Bilirdi, duyurdu bunu. Vəfatı zamanı yaşı 75-i keçsə də, artıq kühənsal bir qoca, uca, böyük, ilahi eşqdən danışanda, mənim fikrimcə Füzulinin sufizmlə əlaqəsi ola bilməzdi. Sadəcə Füzuli irəlində də

¹ Dirhəmin 1/48 hissəsi

² Pullar

dediyim kimi böyük Allahın insanlara bağışladığı gözəlliyi tərənnüm edirdi, eşqi tərənnüm edirdi. O eşqi ki, bəşəriyyətin özülü, davamiyyəti onunla bağlı idi. Onun əsərlərini oxuduqca məndə belə bir əmniyyət əmələ gəldi. Füzuli həyatın şairi idi. Füzuli göylərdən yerə enmiş bir məxluq, bir xilqət idi ki, bu yerdəki gözəlliyi göylərə qaldıra bilsin. Bu idi Füzuli ululuğu, böyüklüyü mənim nəzərimdə. Başqaları, əlbəttə, Füzulini hərə özü bildiyi kimi düşünür. Hərənin qəlbində bir Füzuli yaşayır. Hərənin qəlbində bir Füzuli heykəli var. Mənim qəlbimdə isə göylərdən enmiş Füzulinin yerdəkiləri göylərə qaldırmaq qüdrətinə malik olan bir nəhəng, bir azman, bir göylər adamı, bir yer oğlu, ayağı torpağına möhkəm dayanmış bir yer oğlu canlanır. Bu, Azərbaycanda hər kəsin indi də pərəstiş etdiyi, məhəbbət simvolu,

Səcdədir hər qanda bir büt görsəm, ayinim mənim,
Xah mömin, xah kafər tut, budur dinim mənim. –

deyən ulumuzdur.

Mənim də dinim budur. O böyük eşqin, o həyatın əbədiyyəti eşqinin ülviliyyətinə, xaliqinə mən də tapınıram. Bax, bunu da, həyatımın mənası verən o böyük məhəbbətimi də sənə əmanət verirəm, sevgili oxucum!

«Eşq sultanı»nı neyçün belə adlandırdım? İndi hardadı belə eşq? Ətrafına yaxşı nəzər sal, - görərsən. İndi də var. Çoxdur. Görəcəksiniz. Diqqətlə baxsanız, fərqi görər, neyçün «Eşq sultanı»na müraciət etdiyimi anlarsınız. Sizə saf, pak, ləkəsiz məhəbbət arzulayıram.

BAKI
oktyabr – 2002,
may – 2003.

**«EŞQ SULTANI» ROMANI
HAQQINDA DÜŞÜNCƏLƏRİM**

Əzizə Cəfərzadənin yaradıcılığı mənim üçün çox doğmadır. Bəlkə bu onun qadın olması ilə bağlıdır, bəlkə də xalqının, millətinin tarixinə, taleyinə dərinindən bələdliyi ilə. Hər halda onu tanıdığım gündən yaradıcılığını daim izləmişəm, yeni əsərləri ilə maraqlanmışam, uğurları ilə sevinmişəm. Qətiyyətlə deyə bilərəm ki, Əzizə xanımın yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatının təkrarsız səhifələrindən birini təşkil etməkdədir. Onun müxtəlif dövrlərdə yazmış olduğu «Aləmdə səsim var mənim», «Vətənə qayıt», «Bakı – 1501», «Gülüstan»dan öncə», «Bəla», «Xəzərin göz yaşları» və başqa romanlarında qaldırdığı problemlər bu gün olduğu kimi, sabah da insanları düşündürəcək, qayğılandıracaq, narahat edəcəkdir.

Digər bir məqama diqqəti yönəltmək istəyirəm ki, Əzizə xanım Azərbaycanın ikiye parçalanmasının ağrılarını, əzablarını yaşayan və bunu əsərlərində əks etdirən dəyərli sənətkarlarımızdandır.

Əzizə Cəfərzadənin «Eşq sultanı» romanı onun son əsəridir. Romanda Məhəmməd Füzulinin ömür yolu qələmə alınmışdır. Yazıcının bu mövzuya müraciət etməsi təsadüfi deyildir. Belə ki, Füzulinin yaradıcılığının mayasını ədəbiyyatın ən qədim mövzularından olan eşq mövzusu təşkil etməkdədir.

Qərbdə romantik şerin əsasını qoyan ingilis şairi və nəqqəşi Vilyam Bleyk yazır: «Böyük eşq odur ki, insan özün görməyə, özgəsini (əşiq olduğunu) özündən uca tuta». Bu xüsusiyyət az və ya çox dərəcədə digər romantik Avropa şairlərində də bədii ifadəsini tapmışdır. Lakin Şərq dahilərində Qərb sənətkarlarından fərqli olaraq, eşqin mənası daha dərin köklərə bağlıdır. Əzizə xanım bu cəhəti duymuş və Füzulinin – böyük ustadın eşq dünyasının sirlərini açmağa çalışmışdır.

Əsərdə Füzuli türk dünyasının böyük söz ustası kimi təqdim edilmiş, onun yaradıcılığının, istedadının özünəməxsus cəhətləri üzə çıxarılmışdır. Romanın orijinal bir üslubda yazılması onun oxunaqlılığını, təsvir olunan hadisələrin canlılığını, təbiiliyini təmin etmişdir.

Qulamrza Təbrizi

Edinburq universitetinin professoru

ANAMIN ƏZİZ OXUCUSU

«Əziz oxucum» – deyə Sizə müraciət edərdi əsərlərində. Anamın əziz oxucusu, bilirəm ki, gözün yolda idi, adəti üzrə sən onun yeni əsərini gözləyirdin! «Gələcək, gələcək, bir az səbirli ol»- demişdim. Ona layiqli bir əsəri sənə çatdırmaq üçün çalışırdıq, qırıq-qırıq maqnitafon lentlərindən, kağızlardan bir sözü, bir cümləsi itməsin deyə çalışırdıq. Gözünün dürüst görmədiyi, əlinin qələm tuta bilmədiyi, ağrılı-acılı, xəstə, heydən düşmüş halda, amma son nəfəsə kimi fenomenal hafizəsi və yüksək istedadı ilə əsasən maqnitafona diktə etdiyi «Eşq sultanı»nı yazıya köçürüb, kitab halına salıb, ondan bir son xatirə kimi sənə çatdırmaq üçün çalışırdıq. Hər bir cümləsini, hər bir sözünü qoruyub saxlamaq, fikirlərini olduğu kimi sənə çatdırmaq üçün çalışırdıq. Amma çox çətin bir işdən yapışmışdıq: ondan çox orta əsr şairinin 20-yə yaxın Azəri və türkcə divan və digər kitablarından əsərdə verilmiş hər bir qəzəli – şeri bir-bir tapmaq və dürüslüyünü yoxlamaq lazım idi (o bunların çoxunu əzbər bilirdi!).

İndi Sizə qarşınızdakı bu kitabın, «Eşq sultanı»nın yazılma tarixçəsinin deyim. Əzizə ana Füzulinin vurğunu idi. Füzuli yaradıcılığının müxtəlif məqamlarına aid ona yaxın elmi məqalə, «klassik irsimizdən» seriyasından düzənlədiyi televiziya verlişinin ssenarisini yazmış və aparıcısı olmuş, bəlkə yüzlərlə çıxış etmişdi Füzuli haqqında! Mənə də keçmişdi bu elə lap uşaq yaşından. 5-6 yaşımdan Füzulini «Bilirsən, düşmüşəm bir dərdə kim, yoxdur ona hiç dərman, Bu yetməzmi ki, bir dərd artırırsan dərdimə sən həm?» mürəbbesini əzbərdən deyirdim. Hələ 12-13 yaşım olanda Anadan xahiş etmişdim ki, hərdən Füzulinin bir qəzəlini götürək, o izah-təhlil və müasir dilimizə tərcümə etsin beyt-beyt və mən onları qeyd edim. On beşə yaxın qəzəli belə təhlil etdik. Sonra isə mənim başım riyaziyyata- instituta hazırlaşmağa qarışdı... İllər idi ki, onu Füzuli mövzusunda tarixi roman yazmağa sövq edirdim. Amma o heç cür bununla razılaşa bilmirdi. Ana ilə 1996-97-ci illərdə Füzuli haqqında bir neçə saatlıq söhbətlərimizi və müsahibəmizi videoyaya almışdım. Deyirdi ki, Füzuli elə bir düha-elə bir dəryadır ki, ona böyük məhəbbət və səcdəmə baxmayaraq onun haqqında yazmaq qədər məsuliyyətli bir işə qol qoya bilmərəm. Mənim təkrar-təkrar təhrikim ilə buna başlayanda deyirdi ki, əsəri haradan başlayıb

harada qurtaracağımı təsəvvür belə edə bilmirəm. Deyirdi ki, sanki dəryada yalnız biriyəm, sonda harayıma kimin çatacağını, necə qurtulacağımı bilmirəm. Hər dəfə «Ay bala, Füzulinin həyatı haqqında axı bizdə məlumat yoxdur». Mənsə «hər şey onun əsərlərində – divanında, «Leyli-Məcnun»undadır»– tapacaqsan, qorxma– deyə ürək-dirək verirdim. Daha sonra internetdən ona müxtəlif dillərdə Füzuli və Füzuli dövrü haqqında 300 səhifədən çox material tapdım. Xaricdə ezamiyyətdə olduğum dövrdə bu mövzu ilə əlaqədar ona 11 məktub yazdım, demək olar ki, hər telefon danışığımızda və Bakıya gəlişlərimdə bu mövzunu dəfələrlə müzakirə etdik. Füzuli mövzusu məni elə almışdı ki, səhnələri-hadisələri o qədər aydın görməyə başlayırdım ki, sanki özüm orada olmuş kimi idim və mən də onu bu dünyaya - Füzuli dünyasına dartırdım.

– Oğul, bəlkə elə sən özün yazasan – deyə o bu işi üstündən atmağa çalışırdı.

– Yox-yox ay ana, bu mən girən kol deyil, - deyə təkrar-təkrar onu bu əsəri yazmağa sövq edirdim.

– Eşq şairi haqqında ağbirçək vaxtında yazmaq- yox oğul bu olan iş deyil! Oğul, bu ağırlı-dərdli bədənlə yaza bilmərəm eşqdən-məhəbbətdən! Füzulisə məhəbbət şairidir, eşq şairidir, bunsuz onu yazmaq olmaz, - deyirdi.

– Ağırlı vaxtlarda təbiblə söhbətlərini yazarsan, - deyə zarafata davam edirdim.

Kitabı yazmağa başlayandan sonra Ana deyirdi ki:

– Füzulinin yaradıcı laboratoriyasını başa düşmək və duymaq, onun haqqında yazmaq... Doğrudan da Nizamidən sonra Füzulinin «Leyli-Məcnun» yazmasının – bu işə baş qoşmasının necə çətin olduğunu indi özüm hiss edirəm.

Ömrünün son illərində də gərgin tarixi araşdırmalar apardı, tarixə məlum, tarixdə müəmmalı tarixləri araşdırdı. Tarixdə susub qalmış gizli məqamları tapdı, tapdı və bizim üçün, sənin üçün anamın əziz oxucusu, yazıb qoyub getdi. Axtardı, aradı, araşdırdı və bu «Eşq sultanı» əsəri ilə Füzuli –Mühibbi Sultan Süleyman Qanuni zəncirini kəşf etdi. Doğrudan da kəşf etdi. Füzuli – Sultan Süleyman Qanuni əlaqəsi ədəbiyyatımızda zəif də olsa məlum bir nöqtə idi. Lakin Qanuninin Mühibbi təxəllüsü ilə şerlər yazdığı, divanı olduğu və bu divanın ruhunun, dilinin Nəsimiyə – Füzuliyə olduqca yaxın olduğu, ona böyük təsiri olduğu bizə məlum deyildi. «Eşq sultanı» əsəri ilə Əzizə ana bizə, sizə, gənclərimizə azəri-türk

orta əsr şerini və Füzuli fenomenini sevdirmək, aşılamaq, öyrənmək üçün böyük material – qaynaq qoyub getdi.

Mən də tənqidçilərin - füzulişünasların, tarixçilərin, ədəbiyyatçıların bütün mümkün tənqidlərinin məsuliyyətini öz üzərimə götürüb bu əsəri Sizə necə varsa, elə çatdırmaq istədim, Anamın əziz oxucusu.

Sən onu sevirdin, o da səni, Anamın əziz oxucusu! Hələ onun sənə çatası çoxlu yazıları, gündəlikləri, bayatıları, məqalələri, video, maqnitafon lentləri var. Səbirli ol oxucu, bunlar hamısı səni gözləyir.

Hər vaxt tələsirdi o, yığdıqlarını, Sizdən yığdıqlarını, nənə-lərimizdən, babalarımızdan, ulularımızdan illərlə topladıqlarını Sizə qaytarmaq üçün. «Özümlə apara bilmərəm, bu xalqın xəzinəsini» - deyirdi.

Xalq – millət ona «El anası» deyib, ilk əvvəl o xalqın yazıçısı, sonra isə «Xalq yazıçısı» olub. Mən onu dəqiq bilirəm ki, o, xalqın yazıçısı olmağından daha çox fəxr edirdi.

«Mənim partiyam – mənim millətimdir» – demişdi və o bütöv bir millətin yazıçısı olmuşdu, hansısa zümrə, müəyyən qrup yazıçısı deyildi. Ona ümumxalq sevgisi olub və bundan sonra da olacaq. Onun vəfatına demək olar ki, bir-birinə düşmən kəsilən partiya başçıları hamısı ayrılıqda başsağlığı veriblər.

Qızlarına – qızım, oğullarına – oğul demişdi bu jurnalistlərin, onlar da «Ana» deyib və onun dəfninə yazılan yazılarda da öz Analarını oxşayır kimi yazdılar onun haqqında, hələ də vaxtaşırı yazırlar.

Poçtalyonu da Əzizə ana üçün oğul idi, küçədə mer-meyvə, süd-qaymaq satanı da, pambıq yığanı da onun qızı idi. Generalı da oğul idi, polisi də, fəhləsi də. Onun üçün bir bütöv millət var idi, vəssalam!

Onun üçün bir millət vardı-rayonundan, vəzifəsindən, partiya mənsubiyyətindən asılı olmayaraq. O bakılı üçün də, şirvanlı, muğanlı, qazaxlı, təbrizli, amasiyalı, dərbəndli, göyçəli, tiflisli, kərküklü, naxçıvanlı, urmiyalı üçün də Anaydı. Onların dərdi onun dərdi, onların sevinci onun sevinci idi.

Hər an yeri görünür, bu xalqı bir yerə yığmaq üçün. Onun bəlası idi, «Bəla» əsərində yazdığı kimi bu tayfabazlıq, yerlibazlıq. «Bu millətin lüğətindən bir «haralısan» sözünü çıxara bilsəydim» - demişdi. Onun bəlası idi sünnü-şəlik, dinimizdəki təriqətçiliklər.

«Bir Allah, bir Quran, bir Peyğəmbər, bir Məkkə var»- demişdi. «Kimsə kimisə öz mənafeyi üçün bölmüşdür, oğul»- demişdi. Hər dində var demişdi: hələ katolik – protestantlar, sivilizasiyalı saydığımız avropalılar İrlandiyada bir-birinin qanını içir. Tarixinə baxsan, görəcəksən ki, kimsə dini öz mənafeyi üçün, öz taxtı-tacını möhkəmləndirmək, ya da taxtı ələ almaq üçün alət edib. O qatı şüa ailəsində tərbiyə alıb böyümüşdü, amma evindən İraqlı türkmən alim Əta Tərzibaşının otağının divarlarından qoparıb ona hədiyyə verdiyi «Məhəmməd, Ömər, Osman, Əbülbəkir, Əli» yazılmış lövhələr asılmışdı. O «Tahirə-Zərrintac»ı yazmışdı, «İşığa doğru»nu yazmışdı. «Xalqımın tarixidir, xalqımın inqilabıdır» demişdi, «bəhayi və hər hansı dindən olmağı məni düşündürmür» demişdi. Öz dininə sadıq idi hər vaxt. Təkrar-təkrar piri Sabirin «Əsli müsəlmanam...» beytini təkrar edirdi. Yadıma gələn bu 15-20 ildə hər cümə axşamı səhər onu yasin oxuyan görmüşəm, son 5-6 ildə hər gün mən onun səhəri belə açdığının şahidiyəm. Nə qədər dinə bağlı olmağından asılı olmayaraq fanatizmin əleyhinə idi. Xüsusən də son dövrlərdə müasir gənclik arasında populyarlaşan kor fanatizmin düşməni idi.

Türklüyü – türk mənşəyi ilə fəxr edirdi. Bir oxucusunun onu «türkcülükdə suçlaması» ilə belə fəxr edirdi. «Niyə ləzgi özünə ləzgi, udin özünə udin, kürd özünə kürd, talış özünə talış deyə bilər, mənə öz türklüyümi ört-basdır etməliyəm», - demişdi. Cənublu qardaşlarımız – bəlkə də millətimizin 75 faizindən çoxu özünə türk, farslar onlara türk, qonşularımız gürcü-ermənilər bizə türk deyib, bəs niyə mən öz Azərbaycan türkü olduğumu danmalıyam? Mən 1937-ci ildə ilk dəfə pasport alanda orada millətim «türk» yazılıb, sonra rus-Stalin «parçala, hökm sür» siyasətləri dəyişdirib – bizə Petrovski redaksiyası ilə tarix, «azərbaycanlı» millət adı uydurublar. Bir baxın, rus və rusiyalı sözləri arasında nə qədər fərq var: rus millətin adıdır, rusiyalı isə bütün Rusiyada yaşayanların. Azərbaycanlı adı qoymaqla bizim millətin adını məhv etməyə çalışıblar, cənublu qardaşımızdan (hələ İran şovinizmi də onlara iranlı adı uydurmağa çalışıb!), türklüyümüzdən – kökümüzdən ayırmağa çalışıblar- demişdi.

Bu millətin elə dərdi yox idi ki, onun dərdi olmasın. Hər şəhid ailəsinin dərdi onun dərdi idi. Hələ Qara Yanvarda o şəhid oğullarına ağı demişdi, bitmirdi 10-12 il keçsə də, onun bu yarası, qaysaq bağlamırdı ki, bağlamırdı...

Küçədə pomidor satanın dərdi də onun dərdi idi. «Bəs bu qadın balalarını nə ilə dolandırın?» - deyirdi. Onun dərdi idi bu qadınların dərdi.

Hər bir qadının hüquqlarını müdafiə etmək onun üzərində idi sanki.

Hələ bir epizod danışdırlar ki, müharibə dövründə Hacı-qabuldan qatar yola düşəndə qatarın qapısından sallanıb durmuş bir oğlan yerdə dayanmış qadının başından kartof kisəsini götürüb-oğurlayıb. Qadının: «vay, balalarım acından öləcək»,- deyə ah-naləsi ucalıb. O da ətrafda oğru dəstəsi olmasına baxmayaraq ayağındakı əsgər sapoqu ilə oğlana bir təpik vurub, oğlanın əli boşalıb kisə əlindən düşüb yerə. Üstünə bıçaq çəkiblər, amma xoş bir təsadüflə silahlı zabıt onun həyatını qurtarıb – necə o zavallı qadının uşaqlarının həyatını qurtaran kimi.

Bu millət ona Ana demişdi, o da bu millətin yaşına düşən hər oğluna oğul, qızına qızım demişdi. Həyətə tərəvəz gətirib satanlar haqqında «oğlanlarım gətirib qaldırıblar yuxarı mənimçün» deyirdi.

– Ay Ana, nə edirsən bu qədər balığı?

– Ay bala, Salyandan basa-basa bu balıqları gətirib satmağa qızım, geri əliboş necə qaytarardım, - deyərdi.

Maddi baxımdan heç vaxt varlı olmamışdı, amma öz kasıblığı ilə gözü tox olub, onun-bunun əlinə baxmayıb, ondan-bundan rüşvət almayıb. O kasıblığı ilə fəxr edirdi, necə ki, böyük qardaşı Məmməd demişdi:

Vətən nə sağlarındır, Vətən nə sollarındır,
Qayğısı ağaların, nə də çuğullarındır.
Əzabı dilənənin, dərdi ac dullarındır.
Qan-yaş töküb saçını yolan yoxsullar oldu.
Vətən yoxsullarındır.

Eşit deyim bir kərə: bu vətən yetimindir,
Cəfakeş kəndlinindir, yazıq müəllimindir.
İt kökündə dolanan fəhlənin, alimindir.
Vətən qeyrəti çəkib solan yoxsullar oldu.
Dövlətli vətənsizdir,
Vətən yoxsullarındır.

Bu Vətən və millət onun idi, o da Vətənin və millətin!

Amma bu yoxsulluğuna, uzun dövrlər bir otaqlı mənzildə yaşamağına baxmayaraq, o bir xəz kürk, ya da bir yeni üzük almaq həvəsində, ləzzətində olmayıb, kiçik imkanı daxilində məktəb tikdirib ki, dörd sinif eyni vaxtda bir yerdə palçıqdan yapılmış təkcə bir otağı olan «məktəb»də dərs almalı olmasın, balaca uşaqlar qara, palçığa bata-bata piyada kənddən-kəndə məktəbə getmək zorunda qalmasınlar. Öz hesabına klub tikdirib ki, ayda bir kosmosa uçan, dünyanın bəlkə də yarısına kömək etməkdə olan Sovetlər ölkəsində kəndliləri qış-yay, ancaq hava qaralandan sonra açıq havada kinoya baxmalı olmasınlar.

Təkcə bir Ana-oğul, bibi-qardaş oğlu münasibəti olmayıb münasibətimiz, bir dost-sirdaş, müəllim-şagird münasibəti olub. Dostlarımın dostu olub, dostlarım dostu olub. Dostlarıma oğul kimi baxıb, onlar da ona bir Ana kimi. Mən olmayanda da onlar Ananın yanında olublar. Mənim yanıma gələndə də mütləq gəlib onunla diz-dizə oturub söhbət etməyi özlərinə borc biliblər. Mən olmayanda belə onun kitablarını çap etdiriblər, özü də məndən xəbərsiz. Mən də çalışmışam ki, öz övladlarımla elə ola bilim. Dost olum onlarla, onların dostları ilə də.

Bir də o fikrimi yenə təkrar edim ki, kimə nə edirsən sağlığında et. Özü də elə et ki, sonra başına-dizinə döyüb deməyəsən ki, sağ olanda gərək bunu edəydim, sağ olsaydı onu edərdim. Mən də ona ağlım kəsəli əsl oğul olmağa, ona layiq olmağa çalışmışam.

Və sonda:

- kitabın işıq üzü görməsində mənə köməklik göstərən və əsərin redaktəsi kimi çox ağır bir işi öz üzərinə götürən professor Vaqif Sultanlıya;

- kitabın ilkin variantını oxuyub öz rəy və qeydlərini bildirmiş professor Qəzənfər Paşayevə, Axund Hacı Soltan Əlizadəyə, Həlimə Vəliqızına, Xuraman Vəfaya, dostum Şahin Əmrəha, ailəmizin üzvləri – həyat yoldaşım Səadət və qızım Aydana, gəlinlərimiz Vahidə və Afaqa, balalarımız Aygün və Qutluq Cəfərzadələrə;

- kitabın ilkin mətnini maqnitafon lentlərindən böyük çətinliklə, səbr və diqqətlə, Füzuliyə və Əzizə anaya dərin məhəbbətlə kompüterə yığan Aidə Qafarovaya;

- kitabın ilkin tərtibindən başlamış son redaktə və korrekturasına qədər bütün işləri mənimlə bölüşdürən bacım Kəmaləyə-

öz adımdan və anamın əziz oxucusu sənin adından dərin minnətdarlığımı bildirmək istəyirəm.

Turan İbrahimov

Ankoric, Alyaska, ABŞ – Bakı, 2004-2005.

MÜNDƏRİCAT

Yazıcının son romanı (Vaqif Sultanlı)	
Bayatlar	
Apardılar.....	
Müjdə	
Həç bir əhdlə əvəz olmayan nəzir	
Yol	
Xəbərləşmə.....	
İlk məhəbbət	
Şəhər içində qəsəbə	
Məhəmməd ümməti dünyaya gəldi	
Meyvələr haqqında nağıl necə yarandı?	
Qəriblər qəbristanı	
Ata və oğul	
Hicazda	
Fəzlullah- Gülsənəm	
İllər	
Füzuli və Fəzli	
Musiqili həqiqətlər yuxusu	
İraqın fəthinə doğru	
Songül-Güldərən	
Bağdad	
İlk görüş	
Üz-üzə	
Düşüncələr	
Qəbul	
Sultan Kərbəlada	
Qəzəl de	
Eşqdən canımda bir pünhan mərz var, ey həkim	
Mühibbi və Xəyali	
Məktub	
Eşq zövqün zövqi-əşqi var olandan sor	
Novruz	
Məclis	
Tutmaz dəxi səninlə mənim ittifaqımız.....	
Son sözüm	
«Eşq sultanı» romanı haqqında düşüncələrim (Qulamrza Təbrizi)	
Anamın əziz oxucusu (Turan İbrahimov)	

Əzizə Cəfərzadə

EŞQ SULTANI

(roman)

Bakı,
Şirvannəşr,
2005

Naşir: Rafiq Xan-Sayadoğlu
Texniki redaktor: Namiq Osmanov
Dizaynerlər:
İradə Əhmədova, Ceyhun Əliyev

Üz qabığının tərtibində mərhum xalq rəssamımız Mikayıl
Abdullayevin Füzuli rəsminə və orta əsr Azərbaycan-Türkiyə
minatürlərindən istifadə edilmişdir.

Yığılmağa verilmiş 16.07.2005
Çapa imzalanmış 05.08.2005
Formatı 64x108 1/16
Şərti çap vərəqi 15,5
Sayı 1000
Sifariş № 47
Qiyməti müqavilə ilə